

ISSN 0130-5719

Філософська думка

---

5 1984

Номер присвячений 150-річчю заснування Київського державного ордена Леніна і ордена Жовтневої революції університету ім. Т. Г. Шевченка. Більшість статей, вміщених у ньому, написано викладачами філософського факультету університету.

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму, вміщуємо матеріали: Формування розумних потреб особи (Круглий стіл «Філософської думки»); В. С. Небоженко — Трудове виховання і професійна орієнтація молоді в умовах реформи школи; Г. І. Горак — Конкретно-історичний характер суб'єкта суспільного розвитку; О. Я. Лисенко — Про деякі актуальні питання розвитку особи;

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо: «Діалектика природи» Ф. Енгельса: світогляд, філософія, сучасність; А. О. Приятельчук, О. О. Шморгун — Деякі методологічні питання періодизації історичного процесу; М. Ю. Зелінський — Вдосконалення організації і координації філософських методологічних семінарів.

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 5 Вересень — жовтень 1984

Київ Наукова думка

З М І С Т

<i>Надблний І. Ф.</i> Освітньо-наукова діяльність філософського факультету Київського університету	3
Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму	
Формування розумних потреб особи (Круглий стіл «Філософської думки». Закінчення)	10
<i>Небоженко В. С.</i> Трудове виховання і професійна орієнтація молоді в умовах реформи школи	27
Проблеми формування нової людини	
<i>Лисенко О. Я.</i> Про деякі актуальні питання розвитку особи	32
<i>Горак Г. І.</i> Конкретно-історичний характер суб'єкта суспільного розвитку	39
Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики	
«Діалектика природи» Ф. Енгельса: світогляд, філософія, сучасність. (Круглий стіл філософів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Інституту філософії АН УРСР)	47
<i>Братко М. О.</i> Принцип монізму і категорія «смісл життя»	64
До 100-річчя праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави»	
<i>Приятельчук А. О., Шморгун О. О.</i> Деякі методологічні питання періодизації історичного процесу	69
<i>Іов Л. Е.</i> (Ворошиловград). Шлюбно-сімейні відносини як об'єкт загально-соціологічного дослідження	75
З досвіду роботи кафедр філософії і наукового комунізму вузів республіки	
<i>Гончаренко М. П., Тихонов О. М.</i> Формування трудової і суспільно-політичної активності молодих спеціалістів	85
<i>Павлов В. Т.</i> Проблеми вдосконалення викладання логіки у вузах	95
<i>Зелінський М. Ю.</i> Вдосконалення організації і координації філософських методологічних семінарів	102
З історії вітчизняної філософії	
<i>Бичко І. В., Білодід В. Д., Лук М. І.</i> Філософія у Київському університеті (друга половина XIX — початок XX ст.)	106
Критика буржуазної ідеології	
<i>Різницький А. С.</i> (Дніпропетровськ). Проти буржуазних фальсифікацій сутності і критеріїв пролетарського інтернаціоналізму	113
Наукове життя	
<i>Губерський Л. В., Білик В. Ф., Андрущенко В. П.</i> Основні напрями розвитку міжнародного співробітництва у Київському університеті	122
Хроніка наукового життя	124
Рецензії	
<i>Солдатов В. І.</i> (Черкаси). Методологічні питання суспільного пізнання	125
<i>Кузнецов В. І.</i> Категоріальні основи наукового пізнання	127
Наші автори	3-тя стор. обкл.

СОДЕРЖАНИЕ

Надольный И. Ф. Образовательно-научная деятельность философского факультета университета, с. 3. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА. Формирование разумных потребностей личности (Круглый стол «Философской думки». Окончание), с. 10. *Небоженко В. С.* Трудовое воспитание и профессиональная ориентация молодежи в условиях реформы школы, с. 27. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ЧЕЛОВЕКА. *Лысенко А. А.* О некоторых актуальных вопросах развития личности, с. 32. *Горак А. И.* Конкретно-исторический характер субъекта общественного развития, с. 39. МИРОВОЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. «Диалектика природы» Ф. Энгельса: мировоззрение, философия, современность (Круглый стол философов Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко и Института философии АН УССР), с. 47. *Братко М. А.* Принцип монизма и категория «смысл жизни», с. 64. К 100-ЛЕТИЮ РАБОТЫ Ф. ЭНГЕЛЬСА «ПРОИСХОЖДЕНИЕ СЕМЬИ, ЧАСТНОЙ СОБСТВЕННОСТИ И ГОСУДАРСТВА». *Приятельчук А. А., Шморгул А. А.* Некоторые методологические вопросы периодизации исторического процесса, с. 69. *Иов Л. Э.* (Ворошиловград). Брачно-семейные отношения как объект общесоциологического исследования, с. 75. ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ КАФЕДР ФИЛОСОФИИ И НАУЧНОГО КОММУНИЗМА ВУЗОВ РЕСПУБЛИКИ. *Гончаренко М. П., Тихонов А. М.* Формирование трудовой и общественно-политической активности молодых специалистов, с. 85. *Павлов В. Т.* Проблемы совершенствования преподавания логики в вузах, с. 95. *Зелинский Н. Е.* Совершенствование организации и координации философских методологических семинаров, с. 102. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Бычко И. В., Белодед В. Д., Лук Н. И.* Философия в Киевском университете (вторая половина XIX — начало XX в.), с. 106. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Резницкий А. С.* (Днепропетровск). Против буржуазных фальсификаций сущности и критериев пролетарского интернационализма, с. 113. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ, с. 122. РЕЦЕНЗИИ, с. 127. НАШИ АВТОРЫ, 3-я стр. обл.

CONTENTS

Nadolny I. F. A Faculty of Philosophy is a Leading Republican Educational and Scientific Centre, p. 3. THEORETICAL PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF MATURE SOCIALISM. Formation of Reasonable Needs of Personality (Round Table of «Filosofska Dumka». The End), p. 10. *Nebozhenko V. S.* Labour Upbringing and Professional Orientation of the Youth Under Conditions of Secondary School Reform, p. 27. PROBLEMS OF MOULDING MAN. *Lysenko A. A.* On Some Urgent Problems of a Personality Development, p. 32. *Gorak A. I.* Concrete-Historical Character of a Subject of Social Development, p. 39. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. «Dialectics of Nature» by Engels; Weltanschauung, Philosophy, the Present. (Round Table of Philosophers from the Kiev T. G. Shevchenko State University and the Institute of Philosophy, Ukr. SSR Academy of Sciences), p. 47. *Bratko M. A.* A Principle of Monism and «Purport of Life» Category, p. 64. ON A CENTENARY OF F. ENGELS'S WORK «THE ORIGIN OF THE FAMILY, PRIVATE PROPERTY AND THE STATE». *Priyatelchuk A. A., Shmorgun A. A.* Some Methodological Problems of Historical Process Periodization, p. 69. *Iov L. E.* (Voroshilovgrad) Family-Conjugal Relations as an Object of General Sociological Study, p. 75. FROM THE EXPERIENCE OF WORK OF PHILOSOPHY AND SCIENTIFIC COMMUNISM CHAIRS IN HIGHER SCHOOLS OF THE UKRAINE. *Goncharenko M. P., Tikhonov A. M.* Formation of Labour and Social Political Activity of the Young Specialists, p. 85. *Pavlov V. T.* Problems of Logic Teaching Perfection at Higher Schools, p. 95. *Zelinsky N. E.* Perfection of Organization and Coordination of Philosophical Methodological Seminars, p. 102. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Bychko I. V., Beloded V. D., Luk N. I.* Philosophy in the Kiev University (the Second Half of the 19th Century—Beginning of the 20th Century), p. 106. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Reznitsky A. S.* (Dnepropetrovsk). Against Bourgeois Falsifications of Proletarian Internationalism Nature and Criteria, p. 113. SCIENTIFIC LIFE, p. 124. REVIEWS, p. 127. OUR AUTHORS, the 3d page of the cover.

І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, декан філософського факультету КДУ ім. Т. Г. Шевченка

ОСВІТНЬО-НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ФІЛОСОФСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У нинішньому році Київському ордену Леніна і ордену Жовтневої Революції державному університетові ім. Т. Г. Шевченка виповнюється 150 років. Йому належить одне з чільних місць у підготовці кадрів для республіки і країни, у розвитку вітчизняної науки і культури, формуванні народної інтелігенції. Він надає широку допомогу братнім союзним республікам у підготовці кадрів, підтримує зв'язки з багатьма зарубіжними університетами, готує спеціалістів для зарубіжних країн. Учені університету чимало зробили для розвитку нових, перспективних наукових напрямів. Цілий ряд їхніх розробок дістає світове визнання.

Протягом лише останніх 25 років у стінах університету підготовлено понад 70 тисяч кваліфікованих спеціалістів для народного господарства і культури, в тому числі за перші три роки поточної п'ятирічки — 9,7 тисячі. Сьогодні на 16 факультетах оволодівають знаннями з 40 спеціальностей і 97 спеціалізацій близько 20 тисяч майбутніх фахівців. На 153 кафедрах і в 14 наукових підрозділах провадять плідну науково-педагогічну роботу 30 академіків і членів-кореспондентів АН СРСР і АН УРСР, понад 200 докторів і 1300 кандидатів наук. За останні два з половиною десятиліття науковцями університету видано 3500 монографій, підручників і навчальних посібників, частина з яких була перекладена на мови народів нашої країни, а також перевидана за кордоном.

XXVI з'їзд КПРС і XXVI з'їзд Компартії України накреслили нові завдання розвитку вищої школи в країні і республіці, підвищення якості підготовки спеціалістів, раціонального їх використання відповідно до перспективних потреб народного господарства, науки, техніки і культури. Вчені, співробітники, аспіранти і студенти університету активно включилися в розв'язання цих завдань, у планомерне здійснення наукових досліджень. Виробляються форми їх тісного зв'язку з практикою, з виробництвом, реалізується комплексний підхід до ідейно-виховної роботи по комуністичному загартуванню студентської молоді.

За великі заслуги в підготовці висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства, у розвитку науки і в зв'язку з 150-річчям з дня заснування Президія Верховної Ради СРСР 26 квітня 1984 року нагородила Київський ордену Леніна державний університет імені Т. Г. Шевченка орденом Жовтневої Революції.

* * *

Філософський факультет існує з дня заснування Київського університету. Він спочатку складався з двох відділень: історико-філологічного та фізико-математичного, які згодом були перетворені в самостійні факультети. Перші заняття в університеті розпочалися 28 серпня 1834 року. На той час в ньому навчалося 62 студенти.

За період з 1834 по 1917 рік кожний випуск складався з 9—10 спеціалістів з філософії, теології, логіки, психології.

До революції в університеті, так само як в інших навчальних закладах країни, в галузі філософії панували ідеалізм і метафізика. Власті все робили для того, щоб викладання філософії було спрямоване на виправдання панування монархії і церкви, обґрунтування непорушності підвалин самодержавства. «Викладачами філософії підбирались або войовничі реакціонери, які навчали філософським наукам переважно з точки зору православно-релігійного догматизму, або буржуазні ліберали, що відстоювали різні метафізичні концепції про « поступовий прогрес » суспільства без потрясінь і боротьби, а філософському матеріалізмові протиставляли псевдонаукові ідеалістичні теорії та обмежуючий наукові знання скептицизм»¹.

¹ *Історія Київського університету.*— К., 1959, с. 212.

Першим викладачем філософії в університеті був О. М. Новицький (1806—1884), який неодноразово обирався деканом філософського факультету. Філософським поглядом Новицького притаманний дуалізм, визнання існування двох «головних начал» — матерії і духу. За Новицьким, верховний розум — бог осяває двосторонній світ, вносить у нього життя, єдність, «гармонію».

Пізніше за наказом уряду викладання філософії і психології здійснювалося виключно з позицій богослов'я. Цю лінію активно проводив, зокрема, С. С. Гогоцький (1813—1889). Ідеалістичну філософію викладав також О. О. Козлов (1831—1901).

З Київським університетом пов'язане творче життя О. М. Гілярова (1856—1938), який підтримував культурно-освітні заходи Радянської влади, а в 1922 р. був обраний дійсним членом Української Академії наук. У Київському університеті з 1892 по 1907 рік працював відомий філософ, логік та психолог Г. І. Челпанов (1862—1936).

Розвиток наукової думки в університеті в дореволюційні часи відбувався в складних і несприятливих умовах. Давалася взнаки гостра суперечність між назрілими соціальними потребами і загніваючим, реакційним самодержавним ладом, ворогом передової науки і культури. Прогресивні діячі, кращі представники вчених університету мужньо обстоювали демократичні принципи, активно сприяли поступові вітчизняної науки, культури².

Серед тих, хто присвятив свою діяльність примноженню наукових знань, природничо-науковому обґрунтуванню матеріалістичного світогляду, в дореволюційний період були ботанік, історик і філолог М. О. Максимович — перший ректор університету, хімік С. М. Реформатський, зоолог О. О. Ковалевський, астроном Ф. О. Бредихін та інші видатні вчені.

З університетом тісно пов'язаний київський період життя геніального українського поета і мислителя Т. Г. Шевченка, який очолив революційне крило Кирило-Мефодіївського товариства. Він мав великі надії на перетворення університету в осередок освіти, культури. Його твори широко розповсюджувалися серед революційно настроєного студентства, трудового народу, пробуджували в них енергію, рішучість у боротьбі проти царизму. В 1858—1859 роках в університеті діяло таємне студентське товариство, яке підтримувало зв'язок з О. І. Герценом. В 70 і 80-х роках XIX ст. студенти-народовольці вели революційну пропаганду серед робітників.

У Київському університеті з 1866 по 1875 рік навчався і працював відомий російський економіст М. І. Зібер, один із перших у Росії пропагандистів економічного вчення К. Маркса, популяризатор цілого ряду філософських ідей марксизму. В своїх соціально-філософських поглядах він не піднісся до розуміння основного принципу матеріалістичної діалектики — ідеї боротьби протилежностей, однак його заслуги в популяризації марксизму незаперечні.

Ідеї марксизму поступово проникали у вітчизняну суспільну думку і дедалі помітніше впливали на її розвиток. В 1891 році в університеті виник марксистський гурток, а в 1893—1894 роках — соціал-демократичний гурток, члени якого пізніше встановили зв'язки з Київською організацією «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Під її впливом демократично настроєні студенти дедалі активніше включалися в боротьбу проти самодержавства. Царський уряд учинив жорстоку розправу над ними. В січні 1901 року 183 студенти Київського університету були віддані в солдати. Як відомо, про ці події В. І. Ленін написав статтю у газеті «Искра», закликавши до рішучого протесту проти свавілля властей³.

* * *

Розвиток філософської науки та інтенсивна підготовка філософських кадрів у Київському університеті активно розпочалися після перемоги Великого Жовтня. В перші роки Радянської влади філософію тут викладали Л. М. Беркут (спеціаліст з проблем середньовіччя), В. Ф. Асмус (один із перших випускників Київського університету радянського періоду, згодом відомий радянський філософ, автор фундаментальних праць з історії філософії, логіки, естетики), М. І. Перлін, С. Г. Лавров та ін.

² Докладніше про це див.: *Философская мысль в Киеве.* — Киев, 1982.

³ *Киевский университет: Документы и материалы (1834—1984).* — Киев, 1984, с. 5.

З 1917 по 1941 рік було випущено близько 540 спеціалістів в галузі філософської науки.

У вересні 1944 року було організовано філософський факультет з двома кафедрами: діалектичного та історичного матеріалізму (на чолі з членом-кореспондентом АН СРСР, академіком АН УРСР М. Е. Омеляновським) та психології (на чолі з професором О. М. Раєвським).

У 1947 році в університеті було відкрито психологічний відділ на філософському факультеті та відділ логіки і психології на філологічному факультеті. Основне завдання їх полягало в підготовці вчителів психології для середньої школи та спеціалістів для науково-дослідних установ. Оскільки в 1954 році викладання психології в середніх школах республіки припинилося, ці відділи було ліквідовано, але випущені ними близько 300 кваліфікованих психологів, чимало з яких згодом успішно захистили дисертації, і нині працюють у вузах та науково-дослідних установах республіки і країни.

У 1947 році було утворено кафедру історії філософії (її очолив професор М. С. Шлепаков) та кафедру логіки (на чолі з професором Ф. Я. Москаленком). Уже в 1954 році на факультеті працювало 40 викладачів, в тому числі 4 професори і 19 доцентів.

Філософський факультет існував як самостійний з 1944 по 1955 рік. Його деканами протягом цього часу були професори О. М. Раєвський, Ф. Я. Москаленко, М. С. Шлепаков, доценти М. Е. Овандер, І. О. Підгрушний, В. К. Танчер. З 1955 по 1965 рік він входив як філософське відділення до складу історико-філософського факультету, який очолював тоді доцент П. М. Овчаренко, а з 1965-го знову набув статусу самостійного факультету. На посаду декана обиралися в цей період член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР В. І. Шинкарук, професори В. К. Танчер, П. С. Дишлевий.

За повсякденні роки філософський факультет закінчило 3150 студентів, близько 200 із них — громадяни зарубіжних країн. Підготовка іноземних спеціалістів тут здійснюється з 50-х років. Лише за два останні роки дістали дипломи з філософських спеціальностей 57 представників таких країн, як ПНР, НРБ, ЧССР, Куба, Лаос, Афганістан та ін. Сьогодні під керівництвом наших викладачів здобувають знання 153 іноземних студента — громадяни 21 країни, більшість — із спеціальності «науковий комунізм».

На факультеті підготовлено 40 докторів і близько 400 кандидатів філософських наук. Його вихованці працюють у 147 вузах, у технікумах і школах республіки, на партійній, державній, комсомольській роботі, в ідеологічних і наукових установах, в освітніх закладах інших братніх республік.

Філософський факультет — єдиний в республіці освітньо-науковий підрозділ, що готує філософські кадри. В ньому плідно працюють 157 викладачів (серед них — 23 професори, доктори наук, 117 кандидатів наук), удосконалюють наукову підготовку з 14 спеціальностей (з відривом і без відриву від виробництва) 158 радянських та 68 іноземних аспірантів. На стаціонарному відділенні навчаються 527 студентів. Вони здобувають знання з трьох спеціальностей: з філософії, психології та наукового комунізму. На заочному відділенні спеціальність «філософія» опановують близько 400 студентів. На кафедрах факультету, в соціологічній групі кафедри соціології, у психологічній лабораторії працюють 55 співробітників, які належать до науково-допоміжного персоналу (як правило, це випускники факультету).

Майбутні фахівці-філософи на першому—третьому курсах дістають широку загальноосвітню підготовку з ряду філософських, соціально-економічних, природничих дисциплін: історії філософії, логіки, математики, фізики, біології, історії культури, історії КПРС, політичної економії, педагогіки, психології та ін. На третьому — п'ятому курсах вони поглиблюють свої знання відповідно до певної спеціалізації: спеціальність «філософія» має за профілюючі дисципліни діалектичний матеріалізм, історичний матеріалізм, науковий атеїзм, прикладну та теоретичну соціологію; «науковий комунізм» — теорію наукового комунізму, теорію і практику комуністичного виховання, прикладну й теоретичну соціологію; «психологія» — соціальну та педагогічну психологію, загальну та інженерну психологію.

З 1983 року факультет працює за новими навчальними планами, єдиними для всіх факультетів і відділень країни, на яких здійснюється підготовка філософських

кадрів. У цих планах передбачено розширення спеціалізації студентів, введено чимало спецкурсів з новітніх проблем суспільствознавства. Відповідно до напрямів спеціалізації нині читається понад 100 таких спецкурсів. Здобуваючи ґрунтовні теоретичні знання, студенти оволодівають також педагогічними навиками. Цьому значною мірою сприяє проведення навчально-наукової практики. На першому курсі — це ознайомлення з історичними та революційними пам'ятними місцями нашої країни, на другому — громадсько-політична практика, на третьому — лекційно-пропагандистська (вона триває п'ять місяців без відриву від навчання), на четвертому — соціологічна (виробнича, з відривом від навчання), на п'ятому — педагогічна (асистентська, з відривом від навчання).

Підсумки практики аналізуються, узагальнюються на науково-методичних конференціях, в яких беруть участь студенти, викладачі, керівники промислових підприємств, наукових та ідеологічних установ.

Студенти факультету беруть активну участь у роботі партійної і комсомольської організації університету, наукових студентських гуртків, проблемних груп, якими керують провідні викладачі, часто виступають з лекціями і доповідями у трудових колективах м. Києва та областей республіки.

На факультеті успішно розробляється та впроваджується науково обґрунтована система навчально-виховного процесу, яка забезпечує органічне поєднання науково-дослідної і навчально-виховної роботи студентів згідно з комплексним перспективним планом.

Починаючи з 1978 року колектив факультету посідає почесні місця за підсумками соціалістичного змагання серед гуманітарних факультетів, за що неодноразово був нагороджений грамотами ректорату та парткому університету. Ряд кафедр, зокрема наукового комунізму та філософії гуманітарних факультетів, етики і естетики, діалектичного матеріалізму, виборили за результатами виконання зобов'язань провідні місця, а колектив факультету в 1983 році став переможцем у соціалістичному змаганні серед гуманітарних факультетів і був нагороджений перехідним Червоним прапором ректорату і парткому університету.

Головним завданням колективів філософського факультету вважає розробку актуальних філософських проблем та поліпшення якості підготовки спеціалістів у галузі філософії, наукового комунізму і психології. Якість підготовки спеціалістів — це насамперед рівень їхніх знань і характер ставлення до своєї справи. В останні роки показники успішності на факультеті є стабільними, нині вона становить в середньому 98,4 проц.

За 1981—1984 роки викладачами факультету видано 5 колективних і 27 індивідуальних монографій, 56 брошур, 43 навчально-методичні посібники, понад 600 статей загальним обсягом близько 700 друкованих аркушів. За цей період захищено чотири докторські та 22 кандидатські дисертації (за десять попередніх років відповідно 10 і 36).

В одинадцятій п'ятирічці викладачі факультету беруть участь в розробці трьох наукових напрямів, які входять до республіканських цільових комплексних науково-дослідних програм і включають питання щодо світоглядної і методологічної функцій марксистсько-ленінської філософії, теорії і практики розвинутого соціалістичного суспільства, теорії і практики комуністичного виховання студентської молоді.

XXVI з'їзд КПРС висунув завдання підвищувати ефективність використання наукового потенціалу вузів. Колегія Мінвузу УРСР 10 лютого 1982 року прийняла рішення про розробку республіканських міжвузівських комплексних науково-дослідних цільових програм з суспільних наук на 1981—1985 роки. Кафедри філософського факультету здійснюють такі програми: «Духовний світ особи розвинутого соціалістичного суспільства» (методологічний аналіз); «Діалектичний матеріалізм — теорія і метод наукового пізнання і практики»; «Шляхи підвищення ефективності науково-атеїстичного виховання трудящих»; «Ефективність системи «філософія — природознавство — техніка — виробництво» (методологічний аналіз); «Внутрішні і міжнародні умови становлення комуністичної формації»; «Критика сучасних буржуазних філософських і економічних концепцій суспільного розвитку». З метою успішного їх виконання створено координаційні ради, розроблено плани підготовки колективних та індивідуальних монографій, захисту докторських та кандидатських дисертацій, проведення наукових та

науково-практичних конференцій, впровадження практичних рекомендацій в життя.

Республіканські міжвузівські комплексні науково-дослідні цільові програми конкретизуються у восьми факультетських наукових темах: «Єдність методологічної та світоглядної функцій марксистсько-ленінської філософії»; «Методологічні проблеми духовного життя суспільства і особи»; «Єдність методологічної та світоглядної функцій філософії в розвитку природознавства»; «Соціально-політичні проблеми розвинутого соціалізму та світового революційного процесу»; «Методологічні проблеми критики буржуазної філософії в умовах сучасної ідеологічної боротьби»; «Культура розвинутого соціалізму та її роль у системі атеїстичного виховання трудящих»; «Соціалістична культура та комуністичне виховання студентів»; «Методи навчання у вищій та середній школі як багатоякісне психолого-педагогічне явище».

Над кожною з тем працює група викладачів і аспірантів з різних кафедр, утворена за принципом спільності наукових інтересів. Результати досліджень передбачається опублікувати у вигляді колективних та індивідуальних монографій, обговорити на науково-практичних конференціях, втілити в практичних рекомендаціях щодо вдосконалення викладання у вищій школі.

На філософському факультеті працюють наукові сесії професорсько-викладацького складу, в роботі яких беруть участь не лише викладачі, а й аспіранти, студенти старших курсів, практичні працівники, науковці вузів соціалістичних країн. Факультет проводить республіканські, міські науково-теоретичні і практичні конференції з актуальних питань марксистсько-ленінської теорії. Схвальну оцінку в науковій громадськості здобули республіканські конференції на такі теми: «Єдність світоглядної і методологічної функцій марксистсько-ленінської філософії» (1980 р.), «Актуальні питання світоглядної спрямованості навчального процесу у вищій школі» (1982 р.), «Світоглядні і методологічні проблеми взаємозв'язку теорії і практики» (1983 р.), «Науково-методичні питання викладання логіки у вузі» (1983 р.), «Проблеми морального та естетичного виховання студентської молоді» (1984 р.) та ін. Вони були підготовлені спільно з Інститутом філософії АН УРСР та іншими науковими установами. Викладачі факультету постійно беруть участь у міжнародних, всесоюзних, республіканських та регіональних науково-практичних конференціях.

На базі кафедр філософського факультету видається п'ять наукових республіканських міжвідомчих збірників загальним річним обсягом близько 100 друкованих аркушів, працює три спеціалізовані ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій з діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософії, філософських питань природознавства, а також кандидатських дисертацій з наукового комунізму, педагогіки, марксистсько-ленінської етики. У роботі цих рад активну участь беруть науковці Інституту філософії АН УРСР, Інститутів психології та педагогіки Міністерства освіти УРСР, інших вузів Києва.

Науковий доробок викладачів факультету широко використовується в навчальному процесі. Зокрема, це колективні монографії, видані у 1980—1983 роках («Проблеми методології наукового пізнання і соціальної практики у світлі ленінської теоретичної спадщини», «Методологічні аспекти суспільного пізнання», «Виховання активної атеїстичної позиції студентської молоді», «Морально-етичні проблеми творчості», «Діалектика соціальних процесів», «Методологічна функція марксистської філософії в інтеграції сучасного наукового знання»), а також низка індивідуальних монографій. Більшість з названих публікацій дістала позитивну оцінку в республіканській і союзній пресі.

Кафедри факультету приділяють велику увагу науково-дослідній роботі студентів, яка є важливою складовою навчального процесу. Це стосується підготовки курсових та дипломних праць, проведення студентських теоретичних семінарів, якими керують провідні викладачі факультету.

В позанавчальний час студенти набувають дослідницьких навиків у наукових гуртках та проблемних групах, готують конкурсні студентські наукові роботи, беруть участь у наукових студентських конференціях. На факультеті працюють 38 гуртків та проблемних груп з актуальних питань марксистсько-ленінської філософії, наукового комунізму та психології. Щорічно проводяться наукові студентські конференції, де майже половина студентів виступає з доповідями та науковими повідомленнями. Особливо активні учасники республіканських конкурсів з природничих, технічних та

гуманітарних наук — студенти відділення психології. В 1983 році вони стали переможцями університетського конкурсу.

Організовано пройшла підготовка студентських наукових праць із суспільних наук, історії ВЛКСМ та міжнародного молодіжного руху на X Всесоюзний конкурс. На університетському турі було розглянуто 314 робіт з філософії і 261 — з наукового комунізму.

Деканат, партком, кафедри та наукові керівники велику увагу приділяють підготовці науково-методичних кадрів через аспірантуру. Фактично кожен четвертий аспірант університету навчається на нашому факультеті. Активно працюють психолого-педагогічний та теоретичні (методологічні) семінари для аспірантів різних років навчання.

Помітно підвищується ефективність аспірантури. Лише за три останні роки її закінчило 114 чоловік (77 — на стаціонарному відділенні, 37 — заочно), серед яких 104 захистили або подали дисертації до захисту в установлені строки.

До підготовки майбутніх фахівців — викладачів філософії, наукового комунізму і психології залучаються провідні наукові кадри. Для читання нормативних курсів та спецкурсів, керівництва курсовими і дипломними роботами запрошуються вчені з Інституту філософії АН УРСР, інших республіканських наукових установ, а також з вузів Москви, Ленінграда, Свердловська. Останнім часом розширилися творчі зв'язки і обмін досвідом з вищими навчальними закладами країни соціалістичної співдружності, з якими укладено договори про спільне дослідження важливих проблем теорії марксизму-ленінізму.

Філософський факультет пишається своїми вихованцями, які нині стали відомими вченими, плідно працюють на педагогічній ниві. Державною премією Української РСР в галузі науки і техніки 1982 року відзначені колишні випускники факультету В. І. Шинкарук, В. П. Іванов, В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, В. В. Косолапов, О. І. Яценко — за цикл робіт «Світоглядні проблеми матеріалістичної діалектики і методологія соціального пізнання».

Своєю чергою факультет закінчили також депутат Верховної Ради СРСР, ректор Ворошиловградського педагогічного інституту Д. О. Жданов; І. А. Зязюн — ректор Полтавського педагогічного інституту; В. І. Даниленко очолює Управління викладання суспільних наук Мінвузу УРСР; В. Л. Василенко — проректор Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, заслужений працівник вищої школи Української РСР; О. С. Онищенко — директор Міжреспубліканського філіалу Інституту наукового атеїзму АСН при ЦК КПРС у Києві, заслужений діяч науки Української РСР; Л. В. Губерський — проректор Київського держуніверситету. Більшість кафедр факультету очолюють його колишні випускники. Майже дві третини наукових співробітників Інституту філософії АН УРСР є представниками різних випусків цього факультету. Багато років очолював Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ випускник цього ж філософського факультету доктор філософських наук А. Т. Нелеп.

За плідну наукову та громадсько-політичну роботу й активну участь у підготовці висококваліфікованих спеціалістів ряд учених факультету, ветеранів праці і Великої Вітчизняної війни удостоєний почесних звань: заслуженого діяча науки Української РСР — член-кореспондент АН УРСР Д. Х. Острянін (йому також було присуджено першу премію Мінвузу УРСР за цикл робіт з історії вітчизняної філософії), професор Є. Г. Федоренко; заслуженого працівника вищої школи Української РСР — професор І. М. Карнаухов; заслуженого працівника культури Української РСР — професори В. О. Кудін, Н. Т. Костюк. Багато творчих зусиль для розвитку філософської, соціологічної та педагогічної думки на Україні доклали член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР П. В. Копнін, член-кореспондент АПН СРСР С. Х. Чавдаров, заслужений діяч науки Української РСР професор М. М. Грищенко, які протягом багатьох років працювали завідуючими кафедрами філософського факультету.

Комуністична партія приділяє постійну увагу питанням підготовки висококваліфікованих кадрів для народного господарства, підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних дисциплін, піднесення професійного рівня викладачів-сусільствознавців. Ці проблеми глибоко аналізувалися на Пленумах ЦК КПРС, у виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша

К. У. Черненко. Як підкреслив у своїй постанові червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС, необхідно «забезпечити підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних дисциплін у навчальних закладах, всемірно розвивати інтерес до їх вивчення, посилити контроль за якістю підготовки викладачів-суспільствознавців»⁴.

Великі завдання постають перед колективом факультету на найближчі роки і на тривалу перспективу. Йдеться насамперед про вдосконалення підготовки спеціалістів, формування у них творчого мислення, високих професійних і особистісних якостей майбутніх працівників освіти, науки, культури, бійців ідеологічного фронту. Необхідно наполегливо працювати над поліпшенням організації викладання марксистсько-ленінської філософії, інших суспільних дисциплін, дбати про підвищення наукового потенціалу філософського факультету, про тісніше співробітництво його викладачів із суспільно-науковими установами Академії наук УРСР, передусім — з Інститутом філософії. В найближчі роки передбачається розпочати підготовку спеціалістів з прикладної соціології, значно поліпшити матеріальну базу кафедри психології, відкрити ряд кафедр на відділенні наукового комунізму, розширити госпдоговірну тематику, створити міжкафедральні та міжфакультетські наукові лабораторії.

Успішне виконання цих завдань дозволить філософському факультетові і надалі виконувати роль провідного республіканського освітньо-наукового центру.

* * *

В статье освещается место философского факультета Киевского государственного ордена Ленина и ордена Октябрьской революции университета им. Т. Г. Шевченко в истории развития университета и его роль в настоящее время как ведущего республиканского центра по подготовке специалистов в области марксистско-ленинской философии.

---

⁴ Актюальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 68.

Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму

ФОРМУВАННЯ РОЗУМНИХ ПОТРЕБ ОСОБИ

(Круглий стіл «Філософської думки»)

Закінчуємо публікацію виступів учасників Круглого столу з питань формування розумних потреб (початок в № 3, 4 нашого журналу).

Обговорюються, зокрема, моделі формування розумних потреб, рекомендації щодо організації і управління цим процесом.

В. С. МАГУН (кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціально-економічних проблем АН СРСР, м. Ленінград). Розумність потреб і її тлумачення.

На мою думку, на нашому Круглому столі склалася дещо заплутана ситуація з визначенням розумності потреб. Тому почати слід, мабуть, з найпростіших речей, де легше досягти взаєморозуміння і згоди.

Візьмемо за основу той факт, що у житті суб'єкта існують процеси збереження і розвитку і що ці процеси сприймаються звичайно як показники його благополуччя. Тому природно буде позначити їх терміном «блага». Відсутність «блага» можна визначити як потребу в ньому, адже суб'єкт при цьому немовби потребує відновлення своєї порушеної цілісності або процесу розвитку.

Але сформульовані поняття все ж недостатньо місткі. Науковий аналіз «благ» і потреб не може бути відокремлений від розгляду їх передумов. У своїй життєдіяльності людина прагне не тільки кінцевих цілей, а й засобів їх реалізації (наприклад, набуття і забезпечення певного стилю життя, житлових умов, фізичних сил тощо).

Діяльність індивіда задовольняє не тільки (а іноді і не стільки) його власні потреби, а й потреби інших людей. Це можливо завдяки дії соціально-психологічних механізмів інтерналізації чужих потреб і сумірності (що встановлюється спонтанно або соціально організовано) потреб індивіда і соціальних спільностей. Ефективність організації соціально корисної діяльності залежить від того, як у розробленій системі норм і правил узгоджуються індивідуальні та соціальні інтереси і наскільки простими, доступними для розуміння окремого індивіда виявляються корисні для нього аспекти соціально цінної активності. Тому вдосконалення господарчого механізму виступає одним із важливих засобів стимулювання різних форм соціально корисної діяльності і формування соціально корисних потреб і мотивів особи.

Які ж потреби доцільно кваліфікувати як розумні? Мені здається, можна виділити щонайменше три незбіжні аспекти тлумачення. По-перше, як об'єктивність відображення людиною своїх власних потреб; по-друге, як уміння індивіда співвідносити потреби з ресурсами їх задоволення (оскільки ресурси, звичайно, обмежені, він буде певну ієрархію потреб, а також систему їх дозування і регуляції); по-третє, як встановлення певних співвідношень між потребами різних індивідів, груп, верств. З цього погляду «розумними» є такі співвідношення, за яких потреби індивіда або об'єктивно збігаються з потребами інших (це, зокрема, дістає відображення у понятті «розумного егоїзму»), або ж індивід суб'єктивно переживає потреби інших

людей і соціальних груп як власні (у цьому випадку ми вдаємось до надіндивідуального критерію розумності).

В. І. ПАНІОТТО (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціологічних досліджень праці Інституту філософії АН УРСР). **Спілкування як фактор становлення потреб.**

Я продовжу розмову про механізми формування потреб, присвятивши свій виступ лише одному з цих механізмів, але такому, який вважаю найдієвішим і універсальним, — механізмові зміни потреб через міжособове спілкування. Саме на цьому рівні розгляду з'ясовується і питання щодо референтних груп. Побічні дані про характер впливу міжособових відносин на потреби і диспозиції було одержано в ряді досліджень, зокрема цікаві результати були здобуті під час соціологічного дослідження серед школярів Києва: якщо поділити всіх школярів на групи залежно від того, хто їхні друзі — учні ПТУ, студенти технікуму або вузу, то в першій групі виявляться вищою, ніж у решті, частка осіб, які планують вступати до ПТУ, у другій — до технікуму, у третій — до вузу.

Ці дані дозволяють сформулювати таку гіпотезу: для будь-яких двох членів групи міра взаємного впливу прямо пропорційна інтенсивності взаємних симпатій. А час, протягом якого обидва члени групи вироблять єдину орієнтацію, обернено пропорційний сумі їхніх симпатій. Якщо ця гіпотеза правильна, то в групах з достатньо тривалим існуванням для кожного з двох членів близькість їхніх диспозицій пропорційна мірі взаємної симпатії.

Для перевірки сформульованої гіпотези здійснене соціометричне опитування, яке провадилось у восьмих і десятих класах Києва, вибраних випадковим чином у кількості 21. Крім усього іншого, школярі рангували написані на картках професії за престижем і привабливістю. Для кожного класу за спеціально розробленою методикою розраховувалися матриці інтенсивності симпатій і близькості орієнтацій (коефіцієнти рангової кореляції між рангуванням професії для кожної пари школярів). Виявилось, що престижні оцінки в осіб, які відчують симпатію одна до одної, ближчі, ніж в осіб, які такої симпатії не відчують.

Які наслідки зумовлює дія механізму міжособового впливу на макросоціальному рівні? Можна припустити, по-перше, що він забезпечує спадкоємність культури в процесі виховання підрастаючого покоління, по-друге, сприяє інтеграційним процесам, зближенню потреб і диспозицій соціальних груп. Зміни, що відбуваються під впливом науково-технічної революції в професійно-кваліфікаційній структурі, потребують продовження строків навчання, розширення мережі навчальних закладів. На нашу думку, зміни диспозицій в осіб під час навчання пов'язані не так зі змістом предметних курсів, як зі спілкуванням з товаришами і викладачами. Система підготовки кадрів і загального навчання виступає одним із засобів взаємозв'язку різних соціальних груп — носіїв різноманітних структур потреб і диспозицій — і забезпечення процесів взаємовпливу, якій описується вищезгаданою гіпотезою. Крім того, збільшення чисельності професійно-кваліфікаційних груп підвищує ймовірність встановлення контактів і міжособових стосунків між представниками цих груп за місцем роботи, навчання, проживання, проведення вільного часу тощо, а це приводить до взаємовпливу структур потреб і диспозицій цих груп.

Аналогічно відбуваються зміни соціального складу сімей: посилення спілкування між представниками різних соціальних груп приводить до зростання ймовірності шлюбів між представниками цих груп. Нарешті, змінюється характер впливу засобів масової комунікації на особу, оскільки їх сприймання зумовлюється диспозиціями.

реципієнта і опосередковується міжособовими стосунками. Повідомлення, одержане через канали засобів масової інформації, проходить крізь своєрідні «фільтри» найближчого соціального оточення, набуває певної інтерпретації і лише тоді засвоюється індивідом.

О. І. САВОСТЮК (доктор філософських наук, заступник директора Інституту філософії і права АН БРСР), **Т. В. КАРМАЗІНА** (кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії і права БРСР). **Що впливає на механізм формування потреб?**

Відомо, що зміни в розвитку потреб відбуваються із зростанням рівня добробуту людей. Раніше вважалося: рівень прибутку визначає структуру потреб. Нині соціологічними дослідженнями встановлено, що він відповідає такій матеріальній забезпеченості сім'ї, в якій на людину припадає приблизно до 80 крб.; за цією межею виявляються інші чинники (об'єктивні і суб'єктивні), серед яких визначальними є загальнокультурні характеристики особи. Нині в країні зростає кількість сімей з високим рівнем прибутків, що зумовлює все більшу диференціацію рівнів споживання. Це, зокрема, позначається на вимогливішому ставленні до товарів (для багатьох ціна перестає бути головним фактором формування людською свого речового середовища), на появі нових моментів в структурі потреб, споживання, мотивації соціальної поведінки в цілому.

Разом з тим простежується й протилежна тенденція. Скажімо, виявлено, що зближення рівнів життя соціальних верств і класів чітко простежується у матеріальних потребах: так, і робітники, і селяни, й інтелігенція користуються в побуті практично однаковим набором речей. Однак це відображує жорсткі рамки економічно необхідного мінімуму задоволення потреб. Цей момент стандартизації життя, звичайно, піддається критиці, хоча й не завжди заслуженій, оскільки йдеться про задоволення потреб на утилітарному рівні. Але, крім критичного запалу, тут потрібні ще й поглиблені дослідження механізму споживання. Так, є дані щодо значного впливу на структуру потреб професійних відмінностей, проте цей аспект вивчений недостатньо.

Лишається поза увагою і проблема статусного споживання. Здебільшого все, що пов'язане з престижністю у матеріальному та духовному споживанні, засуджується, зокрема й у виступах на нашому Круглому столі. Але це односторонній підхід. Чому у сфері матеріального споживання мають бути лише негативні приклади? Адже є позитивний «еталон стилю життя», який виявляється й у формуванні індивідуального споживання, то ж чи слід від нього відмахуватися. Чи не краще було б його свідомо формувати й прогнозувати? Тут, правда, існує низка проблем щодо референтних груп. Зараз ще практично невідомо, як саме вони впливають на формування особистого споживання. Як поставити цей вплив на користь суспільству? Яке місце у всіх цих процесах посідає мода? Названі фактори роблять очевидний вплив на потреби, який ми повсякденно відчуваємо, але наукових індикаторів для його фіксації і вимірювання ще немає.

С. М. СТУКАЛО (аспірант Інституту філософії АН УРСР). **Потреби як регулятори поведінки особи.**

Цілеспрямоване формування потреб особи, які відповідали б перспективам розвитку людини і суспільства, можливе, на нашу думку, за допомогою впливу на її ціннісні орієнтації на основі знання механізмів регуляції соціальної поведінки.

Згідно з теорією диспозиційної регуляції поведінки, розробленою В. О. Ядовим та його співробітниками, в кожній конкретній ситуації прийняття рішення залежить від певного рівня диспозицій, або диспо-

зиційних утворень. Джерелом невідповідностей між диспозиціями і реальною поведінкою можуть бути і невідповідність здібностей і можливостей людини рівневі її претензій, і суперечність між диспозиційними рівнями.

Дослідження, проведене відділом соціологічних досліджень соціально-професійних орієнтацій Інституту філософії АН УРСР, виявило ще один чинник, що впливає на поведінку особи. Крім суперечностей між рівнями диспозицій, існує неузгодженість і між диспозиційними утвореннями одного рівня, зокрема — між різними ціннісними орієнтаціями особи. Такі неузгодженості виникають тоді, коли в системі орієнтацій особи є конкуруючі цінності. Чимало позитивних цінностей у певному наборі можуть суперечити, перешкоджати реалізації одна одної (наприклад, якщо індивід прагне досягти значних результатів у науковій роботі і водночас мати достатньо часу для дозвілля). За даними дослідження, неузгодженість ціннісних орієнтацій істотно впливає на сформованість і мобільність професійних планів школярів, задоволеність вибором професії учнів ПТУ та професійну сталість молодих робітників. Можна зробити припущення і про те, що ця неузгодженість орієнтацій діє і в інших життєвих ситуаціях.

В. Є. ЗОЛОТУХІН (кандидат економічних наук, старший викладач Ростовського інституту народного господарства), **О. В. ЗОЛОТУХІН** (кандидат філософських наук, старший викладач Ростовського державного університету). **Внутрішня суперечність розумної потреби.**

Встановлення реальної міри «розумності» потреби передбачає, на нашу думку, розкриття суперечності соціального й індивідуального, яка міститься в ній.

Вважаємо, що розумні потреби індивіда можна визначити як такі, що їх задоволення сприяє збереженню і розвитку даної суспільної цілісності. Тут наявні два моменти: по-перше, об'єктивна співвіднесеність інтересів індивіда і суспільства, домінування єдиного суспільного інтересу; по-друге, суб'єктивне усвідомлення й оцінка потреби індивідом як «істинної».

Суспільство й індивід взаємодіють опосередковано — єдність і суперечність соціуму і особи реалізується через соціальну групу, що й виступає як посередник. Співвідношення «суспільство — група — індивід» історично змінювалося, відповідно до цього змінювалося і співвідношення загальносоціального, групового та індивідуального у потребах індивідів.

За свідомої соціалістичної організації суспільного життя зростає роль колективістських начал у стосунках між людьми. Відповідно до цього формуються не тільки соціально-економічні, але й духовні, культурні передумови сприйняття індивідами потреб суспільства як своїх власних. Виникають не лише об'єктивні, а й суб'єктивні підстави єдності суспільних і особистих потреб: фактичне усвідомлення і переживання суб'єктами важливого для суспільства як першочергового для себе.

Б. М. ВОРОНЦОВ (кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії авіатехнологічного інституту, м. Андропов). **Суперечності у формуванні розумних потреб.**

Проблему формування розумних потреб треба розв'язувати на шляхах поєднання особистих і суспільних інтересів і потреб. Проте на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства, на наш погляд, не можна лише констатувати принциповий збіг різних інтересів, необхідно з'ясувати конкретну міру сутнісної єдності особистих, колективних і суспільних інтересів. При цьому треба враховувати дію об'єктивних чинників на виховання потреб і їх відображення у

свідомості людей. Так, компенсацією важкої ручної малокваліфікованої праці часто-густо виступає спрямування інтересів людей, що її виконують, у бік споживацтва. Поки що ми не можемо повністю задовольнити й деякі першочергові потреби частини трудящих (у житлі, раціональному харчуванні тощо). У соціалістичному суспільстві ще залишається й певна нерівність у розподілі і споживанні матеріальних благ. Це одна з причин, що ускладнює формування розумних потреб. Нерівність у розподілі може породжувати споживацтво і «речовізм», негативні почуття, антиподи соціалістичної свідомості і моралі.

Існують і такі суперечності, що спричинені суб'єктивними помилками в плануванні й управлінні. Суб'єктивні за походженням, вони матеріалізуються в результатах діяльності і виступають вже як об'єктивні перешкоди, на які доводиться зважати. Крім того, деякі суперечності між особистими і суспільними потребами є фактично наслідком суб'єктивних помилок індивіда: неправильного вибору життєвого шляху, втрати ціннісних орієнтирів. У зв'язку з цим ми висловлюємо свою принципову незгоду з твердженням, яке часто трапляється в літературі і не поминуло нашого Круглого столу, мовби вже на етапі розвинутого соціалізму є всі об'єктивні передумови для гармонії інтересів і потреб особи, колективу і суспільства. Нині мова має бути не про гармонію, а про сумірність й оптимізацію їх. Лише мірою розв'язання суперечностей між означеними потребами створюватиметься досконаліша основа для виховання високої культури потреб і споживання.

В. О. ТРИПІЛЬСЬКИЙ (кандидат філософських наук, керівник лекторської групи ЦК Компартії України). Роль пропаганди у формуванні розумних потреб.

Із всієї багатоаспектності проблеми потреб мені хотілося б виділити ідеологічне, пропагандистське забезпечення процесу виховання розумних потреб особи. Передусім треба зазначити, що неправильна розстановка акцентів на тих чи тих потребах подекуди спостерігається і в пропагандистській роботі. Так, пропаганда економічного стимулювання зводиться звичайно до того, що мета людини — більше заробляти і споживати. Але якраз у цьому нікого особливо переконувати не треба, оскільки цей «елемент» людського буття як особистий інтерес засвоюється людиною найлегше, майже стихійно. Що ж до суспільних інтересів, які відображують досить складну систему соціальних зв'язків, то вони не можуть бути засвоєні індивідом стихійно. Звідси й завдання пропаганди — не пристосовуватися до вузьких життєвих інтересів і запитів окремих осіб, а підносити їхню політичну, економічну, правову, моральну свідомість до рівня комуністичних ідеалів, розкривати багатство і значущість суспільних інтересів і потреб.

І ще одне. Кінцевою причиною наявності в деяких осіб потреб і інтересів, чужих соціалізму, є порушення соціалістичних принципів господарювання, принципів розподілу за працею. Ось чому для повного подолання індивідуального егоїзму та пов'язаних з ним антисуспільних виявів важливо вдосконалювати не лише ідеологічні, адміністративно-правові підйоми впливу на особу, а насамперед соціально-економічні відносини, посилювати контроль за мірою праці і споживання.

Б. І. МОРОЗ (кандидат філософських наук, доцент ВПШ при ЦК Компартії України). Подолання споживацької психології як умова формування розумних потреб.

В умовах розвинутого соціалізму, коли швидкими темпами зростає матеріальна забезпеченість трудящих, загострюється проблема

подолання споживацького ставлення деякої частини населення до суспільних благ.

У літературі це ставлення, як правило, пов'язують з надмірним споживанням матеріальних благ. Духовні ж потреби розглядаються як розумні, отже, вихід вбачається у формуванні останніх. Але спектр людських потреб включає і матеріальні, і потреби в певному способі життя, формах суспільних зв'язків і спілкування, участі в управлінні суспільством, виробництвом. Будь-які з цих матеріальних, духовних або соціальних потреб, коли вони гіпертрофовані, можуть перетворитися на нерозумні. На індивідуальному рівні споживацтво виникає за умов, коли втрачається почуття міри, коли діяльність, спрямована на задоволення потреб, витісняє всі інші види суспільно необхідних, соціально значущих цінностей. Залишки споживацьких настроїв у деякій частині членів нашого суспільства пояснюються тим, що соціалізм ще не повністю подолав соціальну нерівність як у сфері праці, так і в галузі розподілу матеріальних та духовних цінностей. Психологія споживацтва формується і зберігається також внаслідок недостатньої ідейно-виховної роботи в трудових колективах, порушення міри праці і споживання, впливу чужих нашому ладові, буржуазних життєвих стандартів і цінностей.

М. П. ЩЕНКО (кандидат філософських наук, доцент Черкаської педагогічного інституту). Підвищення культури потреб.

Продовжуючи розмову про споживацтво, хотів би підкреслити інший аспект цієї проблеми, а саме: розглянути цей феномен як відображення низької культури потреб і, отже, їх нерозумності. Оскільки зміст потреб кінець-кінцем визначається матеріально-практичною діяльністю, культуру потреб можна тлумачити як результат багатопланового процесу цілеспрямованого формування системи ціннісної орієнтації і мотиваційної сфери суб'єкта діяльності. Найголовніше тут — врахування специфіки потреб, які регламентують характер і зміст таких форм життєдіяльності, як трудова, суспільно-політична, культурно-пізнавальна і сімейно-побутова. У зазначених сферах можуть виявлятися антиподи соціалістичного способу життя, проти яких повинен використовуватися весь позитивний потенціал соціального механізму збагачення змісту потреб (йдеться про спонукальну і регулятивну функції потреб, які детермінують спосіб життя особи, її ставлення до колективу, суспільства). При цьому важливо нейтралізувати вплив на особистість негативних соціальних факторів, домогтися формування в неї розумних потреб. Це досягається, зокрема, шляхом розкриття соціально значущого і ціннісного змісту останніх. На сучасному етапі розвинутого соціалізму у формуванні розумних потреб необхідно розкривати їх зміст відповідно до об'єктивних можливостей суспільного виробництва, кількості і якості праці, місця індивіда в системі суспільного поділу праці, суспільних і колективних інтересів, цілей формування духовного багатства, фізичної досконалості і моральної чистоти людини. Сформовані за цими критеріями розумні потреби виступають як культурні, є надійним заслоном від антиподів соціалістичного способу життя.

ВИШНЯК О. І. (кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Актуальні проблеми соціологічного аналізу системи потреб особи.

Обговорення питань формування її задоволення розумних потреб вже виявило багато різних аспектів цієї проблеми і підходів до її розв'язання. Мало не кожен виступаючий пропонував свій погляд на потреби, ту чи іншу класифікацію потреб. Гадаю, настав час якось систематизувати ці класифікації, бо інакше наше обговорення може

перетворитися на своєрідний Вавилон, і важко буде кінець кінцем дійти згоди щодо принципів вивчення проблеми потреб.

Термін «система потреб особи» широко вживається у працях філософів, соціологів і психологів. Однак часто-густо він не має того змістового навантаження, що його передбачає системний підхід. По суті у більшості праць під системою потреб розуміється їх сукупність. Неодмінною ж передумовою розгляду потреб як системи є з'ясування системоутворюючих зв'язків, що інтегрують їх в певну цілісність. Такими системоутворюючими зв'язками, на нашу думку, є відношення «порядку» та «цілей — засобів» у процесі діяльності, коли потреби першого рівня породжують у процесі свого задоволення потреби більш високих рівнів.

Основу цієї системи утворюють природно-фізіологічні потреби (в їжі, захисті організму від несприятливих погодних умов та ін.). Для їх задоволення необхідні харчові продукти, одяг, житло та інші матеріальні предмети. Ця необхідність породжує потреби другого рівня — матеріально-речові. Оскільки жодна людина не може самостійно виробляти (навіть в умовах первісного суспільства) усієї сукупності матеріальних предметів для задоволення своїх потреб, різні матеріально-речові потреби особи задовольняються продуктами діяльності різних суспільних інститутів (підприємств, будов, лікарень, магазинів тощо). На цій основі в індивіда формуються потреби в ефективному функціонуванні суспільних інститутів — потреби третього рівня, інституціонально-споживчі. Але для того, щоб задовольнити їх, індивід має посідати певне місце у системі соціальних відносин, мати соціальний статус. На цій основі в нього формуються потреби четвертого рівня — статусно-рольові.

Зміни в статусі залежать від характеру суспільних відносин. За умов соціалізму досягнення певного соціального статусу і задоволення статусно-рольових потреб особи визначаються насамперед її працею, а також рівнем професійної освіти та політичної свідомості. А це її собі актуалізує потреби п'ятого рівня — в освіті, знаннях, політичній культурі. Нарешті, оволодіння знаннями, моральним і політичним досвідом передбачає вдосконалення творчих здатностей особи, повної реалізації її потенцій, що й породжує потреби вищого рівня — в удосконаленні і самореалізації особи.

Принцип ієрархії і порядку в структуруванні потреб індивіда дає змогу розглянути їх як певну системну цілісність.

ТИХОНОВИЧ В. О. (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Система потреб особи і життєва ситуація.

«Впорядкування», чи то пак класифікація, потреб має враховувати всю сукупність внутрішніх і зовнішніх впливів на особу, адже вони можуть поставати як ситуації формування (визрівання) і задоволення потреб. Серед критеріїв їх розумності важливе місце посідає і ступінь співвідношення кожної актуальної потреби з усією їх системою як цілісним утворенням, де будь-яка зміна в окремому фрагменті спричиняє певну перебудову (перегрупування) всієї цілісності, причому ця перебудова може бути і гармонійною, несуперечливою, а може спричинити й неузгодженість, навіть внутрішній конфлікт потреб.

У побудові системної моделі потреб особи дослідники, як правило, вдаються до ієрархічної конструкції (рівнів, ступенів та ін.). Подібний підхід на нашому Круглому столі був продемонстрований у виступі О. І. Вишняка. Згідно з ним потреби вищих рівнів виникають за умови відносного задоволення потреб нижчих рівнів. Такий підхід, певна річ, продуктивніший. Однак він структурує потреби в їх статично-

му, а не динамічному співвідношенні. Аналогія ієрархії із шаблями не пояснить нам, чому іноді та чи інша потреба з «найнижчого рівня» потрапляє в центр уваги і стає для особи сумірною її найвищим за «рівнем» потребам. Якщо хочете образ, то уявіть собі кулю з різновисокими піками потреб, що там і тут здійснюються над її поверхнею.

Пояснюється це, очевидно, тим, що система потреб особи перебуває в колі як зовнішніх, так і внутрішніх щодо особи динамічних ситуацій (зв'язків, відношень, станів тощо). Взаємодія системи потреб і ситуацій їх задоволення зумовлює актуалізацію однієї з них (або їх сукупності) на окремій ділянці системи («кулі»), її піднесення над загальним рівнем, поворот у бік найактуальнішої на даний момент ситуації. У процесі такого перегрупування рівень актуальності решти потреб знижується, частина з них на певний період взагалі нівелюється. І це стосується не лише так званої ситуаційної поведінки особи.

Швидше тут маємо справу з механізмом актуалізації будь-якої потреби, а не із ситуаційною поведінкою. Він схожий на механізм формування психічної домінанти, однак це тільки один бік проблеми, бо вся вона значно складніша, ніж тільки її психологічна сторона. Як бачимо, цей механізм може за певних умов суперечити ієрархічності потреб. З'ясування проблеми з цього погляду передбачає розробку типології життєвих ситуацій особи, уточнення її диспозиційної структури. Крім того, треба глибше вивчити роль ціннісно-орієнтаційних, світоглядних чинників у розрізненні, виборі ситуацій, адже вага і значущість останніх у формуванні поведінки особи залежить не лише від їх об'єктивних параметрів, а й від того значення, якого надає їм суб'єкт потреб, суб'єкт поведінки.

МАЛАХОВ В. А. (кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). **Розумні потреби в контексті людської цілісності.**

Коли говорять про класифікацію чи типологію потреб, виходять з того, що завжди є певна — об'єктивна чи суб'єктивна — межа. Ту чи іншу межу й визначають як ще розумну чи вже нерозумну потребу. Разом з тим не можна забувати й про таку сутнісну характеристику людини, як свобода.

Свободу у задоволенні потреб часто розглядають як їх безмежне зростання. Однак здійснення людської цілісності у формах свободи, безвідносно до будь-яких заздалегідь визначених масштабів, не означає, що в самій собі ця цілісність не містить жодної внутрішньої міри. Разом із зростанням міри свободи виникають і суто людські форми необхідності (наприклад, з розширенням сфери морального вибору зростає й вирішальна роль моральної необхідності). Ця необхідність породжує фундаментальні потреби цілісної людини, що характеризують її не менше, ніж рівень її свободи — потреби в праці, творчості, любові, пізнанні, часті інших людей тощо. Міра узгодженості з цими загальнолюдськими інтенціями, очевидно, виступає одним із факторів, що визначають розумність конкретних потреб особи — поряд з їх відповідністю потребам соціуму, про що тут уже говорив, зокрема, А. В. Маргуліс.

Часто розумність потреб і їх задоволення розглядають у надто прикладному, мало не біхевіористському аспекті, як схему «стимул — реакція». Між тим потреби людини як цілісної суспільно-історичної істоти реально зумовлені цілісністю самої практики в історичній перспективі її розвитку. Тому найадекватнішим засобом їх осягнення виявляється, з одного боку, дальший розвиток загальнофілософської марксистської концепції людини, з другого — осмислення всього мислу культури як своєрідного практичного людознавства, з погляду

реалізації в ній фундаментальних людських сподівань і прагнень. Раціоналізуючи систему потреб особи, необхідно водночас дбати про культивування тих із них, які пов'язані з реалізацією її історично сформованої цілісності.

Охоплюючи дійсність формами своєї діяльності, людина ніколи не зможе оволодіти її до кінця — в ній завжди буде елемент несподіваного, ще не пізаного; ставлення до нього виступає, по суті, смисловим завершенням відношення до буття в цілому. Можливі три основні типи такого відношення.

По-перше, визначальним у світовідношенні людини може стати принципове довір'я до навколишнього буття з усіма відомими і невідомими потенціями його розвитку, здатність прийняти його незавершеність як гарантію осмисленості й серйозності власної участі в ньому. За умови такого типу відношення до буття пошуки людиною смислу власного існування дійсно стають позитивним фактором формування її індивідуальності, її неповторного життєвого шляху.

По-друге, вихідним для людини може виявитися відчужено-вороже ставлення до навколишньої реальності, намір будь-що її «завоювати», «підкорити», «нав'язати» їй суто службові щодо себе функції. Саме такий, споживачький тип відношення в загальносуспільному масштабі породжує капіталістична цивілізація. Його наслідком виступає і порушення екологічного балансу, і внутрішнє спустошення, «обезсмилення» людської суб'єктивності. Вияви такого відношення за умов соціалізму звичайно характеризуємо як «пережиткові», однак треба враховувати, що вони ще наявні в нашому суспільному житті.

Нарешті, може домінувати установка на редукцію невідомого до вже відомого, буття загалом — до форм його освоєння людиною (діяльності, мислення, мови та ін.). Наслідком такої позиції виявляється неможливість дати позитивну відповідь на питання про смисл життя, адекватну внутрішньому досвіді і рівню духовних потреб людини. Подолання цієї редукціоністської установки, підвищення конструктивного, творчого потенціалу смисложиттєвих пошуків передбачає формування особистісного світосприйняття, що відповідає марксистському розумінню людини не тільки як культурно орієнтованої, але й як культуротворчої істоти, практично зумовлена цілісність якої виходить за межі вже ustalених у культурі форм, вимагає безперервно оновленого бачення реальності.

А. Т. ГОРДІЄНКО (доктор філософських наук, завідувачий відділом Інституту філософії АН УРСР), **ІВАНЕНКО О. О.** (науковий співробітник сектору інформації Секції суспільних наук АН УРСР). Деякі методологічні питання формування духовних потреб особи.

У виступах Л. В. Сохань, І. В. Бестужева-Ладі та інших учасників Круглого столу справедливо зазначалося, що формування розумних потреб — складний і багатограний процес і потребує конкретного врахування багатьох чинників матеріально-виробничого і духовно-практичного характеру. Поділяючи думки, висловлені у попередніх виступах, хотілося б спеціально наголосити на винятковому значенні методології наукового аналізу формування і розвитку розумних потреб особи.

В основі людського буття, як відомо, перебуває діяльність. Гадаємо, необхідно врахувати і той факт, що стосовно людини соціального суспільства діяльність означає не просто працю, а дедалі повнішу реалізацію сутнісних сил людини, піднесення її праці до рівня творчості. Завдяки цьому розвинені розумні потреби людського соціального буття включаються в контекст культури, набувають значення фактора розвитку самої культури.

Це особливо стосується виробництва духовних цінностей. У ду-

ховно-практичній діяльності особа не лише реалізує власні творчі потенції, свою індивідуальність, але й водночас «повертає собі» свою справді людську сутність, своє сутнісне «я». Тому, на наш погляд, є достатні підстави вважати потреби, з одного боку, передумовою й чинником практичної діяльності, а з другого — дійовим фактором самореалізації особи, цілісного соціального розвитку індивіда. Оскільки потреби за своїм характером та змістом формуються в певних культурно-історичних обставинах, то й духовні та матеріальні потреби виступають культурним фоном суспільного життя тією мірою, якою вони збігаються з процесом гуманістичної реалізації сутнісних сил людини, ширше — трудящих мас.

У процесі предметно-практичної діяльності формується й здатність до споживання духовних і матеріальних цінностей. Серед проблем, що мають важливе методологічне значення, особливо актуальним є питання про зв'язок характеру споживання зі ступенем розвитку потреб, а також з удосконаленням самого духовного і матеріального виробництва як засобу конкретного задоволення людських потреб.

Необхідно також зробити наголос на тому, що для духовних потреб річ не є самоціллю. На першому плані тут виступає потреба людини в людині, у спілкуванні для збагачення власного досвіду, розширення культурних горизонтів.

У соціалістичному суспільстві розумні потреби дедалі більшою мірою перетворюються на форму вияву творчої активності трудящих, засіб здобуття універсальної можливості діяти відповідно до сутності тієї предметності, що має позитивний суспільний резонанс. Внаслідок цього формування потреби в творчій діяльності як основній сфері самореалізації особистості має ставати головним стимулом до утвердження цілісності духовно-практичного буття людини, тієї форми суспільно-індивідуальної життєдіяльності, що найповніше відповідає гуманістичній меті комунізму.

РИБАЧЕНКО В. Ф. (НДІ психології Міністерства освіти УРСР). Тип життєздійснення індивіда і критерій розумності його потреб.

Підтримуючи ідею взяти за критерій розумності потреб розвиток людської цілісності, хотів би конкретизувати його стосовно життєвого шляху особи. Можна виділити два основні типи життєздійснення індивіда: адаптивний (життєвідтворення) і творчий (життєтворчість). При адаптивному типі об'єктами активності індивідів стають будь-які предмети і явища, інші люди, навіть окремі фрагменти його власного життя, але не життя як цілісність. При творчому ж типі життєздійснення індивід стає суб'єктом усіх без винятку форм своєї соціальної активності, а до об'єктів його активності належить і його власне життя в цілому.

Поняття «розумність» для цих двох типів життєздійснення, гадаємо, має принципово різний зміст.

Для адаптивного типу критерієм розумного життєустрою буде, очевидно, встановлення, як кажуть екологи, динамічної рівноваги із середовищем, задоволення основних життєвих потреб переважно через споживання. Тут критерієм розумності потреб є їх поміркованість.

Для творчого ж типу розумність потреб означає безмежність, нездоланне прагнення вийти за межі свого наявного буття, досягати нових духовних горизонтів. Головна потреба у творчому життєздійсненні індивіда — потреба у творчій самореалізації, яка є відкритим, принципово не завершуваним процесом освоєння світу і утвердження у ньому людини як творця.

Такий тип життя вимагає від особи граничного напруження всіх життєвих сил, іноді навіть на шкоду власному здоров'ю, комфорту і стосункам з близькими. Звідси — життєві драми багатьох творців.

ДОНЧЕНКО О. А. (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). **Смисложиттєві потреби особи — вищий регулятивний рівень у системі її потреб.**

Чим більше розвинена людина (як в історичному, так і в індивідуальному плані), тим менше значення у регуляції її діяльності мають матеріальні потреби і тим більшу роль відіграють потреби духовні. По суті, матеріальні потреби так само безмежні, як і духовні, об'єктом їх може стати яке завгодно велике коло предметів, явнш. І коли К. Маркс характеризував нормальне задоволення потреб як обмежене самими потребами, він мав на увазі, на наш погляд, саме обмеження одного блоку потреб (матеріальних) потребами іншого блоку (духовними). Апетити людини у сфері споживання матеріальних благ мірою дальшого розвитку матеріального виробництва могли б прямувати до нескінченності, але з прогресом культури поряд з лімітами економічного порядку все більшого розвитку набувають «внутрішні» бар'єри стримування матеріальних претензій людини — духовно-культурні потреби, смисложиттєві потреби особи.

УКРАЇНЕЦЬ В. О. (аспірант Інституту філософії АН УРСР). **Потреба особи у життєвій перспективі.**

Однак для того, щоб цей механізм внутрішнього самообмеження діяв ефективно і разом з тим не порушував людської цілісності, особа повинна розуміти свою життєву перспективу. Потреба у життєвій перспективі, під якою ми розуміємо передбачення особою результатів своєї життєдіяльності, проходить через увесь життєвий шлях людини, модифікуючись на різних його етапах.

Людина, що цілком усвідомила її, може цілеспрямовано мобілізувати свої сили на досягнення поставленої мети, свідомо побудувати своє життя. Навпаки, відсутність потреби у життєвій перспективі призводить до того, що особа втрачає смисл теперішнього, значення минулого, спрямованість майбутнього. Невід'ємними компонентами, що утворюють життєву перспективу, є життєвий досвід, життєві принципи і шукання, оцінка та самооцінка результатів своєї діяльності, емоційна невдоволеність досягнутим.

Розумною в такому контексті можна вважати таку життєву перспективу, в якій оптимально сполучаються спрямованість діяльності людини на вдосконалення суспільства і розвиток своєї особистості. Якщо рівень життєвих потреб особи занижений, то життєва перспектива, що формується на їх основі, не буде оптимальним стимулом її життєдіяльності; якщо ж він завищений порівняно з можливостями особи та суспільними можливостями, її можуть спіткати розчарування в житті, в людях, психічна травма, життєва драма.

АНУФРІЄВА Р. А. (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). **Ставлення до праці — регулятор формування розумних потреб.**

Погоджуючись із цими фундаментальними критеріями, не можна не зазначити, однак, що вони дають тільки загальну характеристику розумності потреб. Потрібна дальша конкретизація цих критеріїв. Гадаю, що розумні потреби — це ті, які сприяють всебічному гармонійному розвитку як особи, так і суспільства.

Основа становлення і розвитку потреби людини становить праця. По-перше, вона є основним засобом розв'язання суперечностей між потребами особи і можливостями їх задоволення; по-друге, в процесі праці виникають нові потреби, по-третє, через працю узгоджуються потреби суспільні й індивідуальні. Як відомо, найбільше сприяє формуванню розумних потреб людини творча праця.

Однак творча, насичена інтелектуальним змістом праця є необхідною, але недостатньою передумовою для формування розумних

потреб людини. Дієвість цього фактора значною мірою залежить від ставлення людини до праці, від міри її соціальної відповідальності. Почуття відповідальності править за внутрішній регулятор процесу формування нових і задоволення існуючих потреб. Співвідносити свої особисті потреби з суспільними може лише особа, якій притаманна висока духовна культура, розвинуте почуття відповідальності за розвиток суспільства.

НЕБОЖЕНКО В. С. (науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). **Потреба у праці і соціально-професійна орієнтація молоді.**

Цей критерій особливо яскраво виявляється при вивченні процесу формування розумних потреб у молоді. Підготовка її до праці і вибору професії становить одне з важливих завдань зрілого соціалізму. Актуальність наукових досліджень цих проблем особливо зростає в умовах здійснення в країні реформи загальноосвітньої і професійної школи, одним з основних напрямів якої є поєднання освіти з продуктивною працею.

Формування потреби у праці становить головну мету профорієнтаційної роботи. Для того ж, щоб людина могла задовольнити свою потребу в праці, потрібні певні здібності для виконання конкретного її виду. Профорієнтація і покликана допомогти молоді визначити, на якій роботі вона найкраще може розкрити і розвинути свої здатності. Адже коли виникає невідповідність між бажанням займатися певним видом праці і потрібними для цього особистісними якостями, від цього терпить не тільки сама молода людина, що вступає у життя, а й суспільство. Як свідчать численні соціологічні дослідження, саме серед тієї частини молоді, яка не задоволена своєю професією, висока плінність кадрів і низька виробничо-трудова активність. Їй же притаманний потяг до своєїрідної імітації самоутвердження, коли воно реалізується через «престижне» (а не розумне) споживання, через задоволення нерозумних потреб.

Іншим важливим завданням профорієнтації є прищеплення молоді глибокого розуміння суспільної значущості праці. Тут ми знову звертаємося до одного з головних питань нашого Круглого столу — про критерій раціональності і розумності потреб індивіда. Повертаємося, щоб акцентувати, що тільки всебічно засвоївши цінність праці, індивід дістає надійний об'єктивний критерій розумності і раціональності своїх потреб. Розуміння особою суспільної значущості праці дає їй можливість співвіднести свої потреби як з власним трудовим внеском, так і з можливостями суспільства на даному етапі соціального й економічного розвитку. У першому випадку ми матимемо об'єктивний критерій розумності, у другому — раціональності. І чим глибше усвідомлення особою суспільної цінності праці, тим менш імовірно, що система її потреб буде деформована в бік речовізму, престижного споживання матеріальних і духовних благ.

ГОРСЬКИЙ С. В. (науковий співробітник Українського філіалу Всесоюзного НДІ кон'юнктури і попиту Міністерства торгівлі СРСР). **Тип сім'ї і особливості споживання.**

Вважаю цілком слушною висловлену у виступах думку про необхідність враховувати у побудові моделей споживання (як і в прогнозуванні потреб) специфіку соціального суб'єкта, зокрема певних соціальних і соціально-демографічних груп. Науковці нашого інституту вивчали потреби населення у господарчо-побутових товарах тривалого користування. Виявилось, що сім'ї з приблизно однаковим на кожного члена доходом мають досить істотні відмінності щодо рівня та структури потреб.

Найвищий рівень потреб у товарах цієї групи припадає на молоді сім'ї, які тільки налагоджують свій побут. Поступово цей рівень

знижується — аж до мінімуму в сім'ях із «стажем» 10—15 років, однак згодом він знову зростає, причому цього разу вже з ініціативи дітей, що вже вирости і нарівні з дорослими висувають нові вимоги до сімейного побуту, характеру домашньої праці.

За соціальним складом у дослідженні були виділені сім'ї робітників, службовців та мішані. Насиченість зазначеними товарами у сім'ях службовців на 9,2% вища, ніж у сім'ях робітників. В перших — більше приладів, призначених для прибирання квартири, в других — традиційних приладів: пральних, швацьких машин та ін. Це свідчить, зокрема, й про те, що сім'ї робітників менше звертаються до закладів побутового обслуговування.

Що ж до обсягу власне потреб у цих товарах, то істотних відмінностей між сім'ями робітників і службовців не виявлено, а от у мішаних — він на 7% більший, ніж у сімей робітників, і на 8,2% — ніж у сімей службовців. Це можна пояснити тим, що формування потреб у цих сім'ях відбувається через інтеграцію потреб робітників і службовців.

Як бачимо, реальним споживачем є зовсім не якась абстрактна людська «однниця», на яку ще подекуди розрахований план випуску товарів народного споживання. Цілеспрямована програма задоволення зростаючих потреб, зокрема й матеріальних, має виходити з конкретного, детального знання про того суб'єкта, якому ці товари адресовані. І тут потрібна допомога науковців.

ПАНИНА Н. В. (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту геронтології АМН СРСР). **Духовні потреби людей похилого віку: особливості формування і задоволення.**

На наш погляд, конкретно ставити і розв'язувати питання про розумність потреб, а тим більше формулювати певний їх «набір» можна лише у зв'язку з розглядом соціально-демографічних особливостей того суб'єкта, чийми, власне, ці потреби є.

Вплив зазначених особливостей на потреби ми покажемо на прикладі пенсіонерів. Актуальність дослідження цього питання впливає хоча б з того, що вони становлять досить велику соціально-демографічну групу (лише в СРСР близько 50 млн. пенсіонерів, причому їх чисельність з кожним роком зростає).

Результати досліджень способу життя пенсіонерів свідчать, що в них, незважаючи на значне збільшення вільного часу, рівень задоволення духовних потреб знижується. Так, серед них 40% перестало відвідувати кінотеатри, 33% відвідують менше, і лише 8% — стали ходити в кіно частіше. Щодо перегляду театральних вистав дані відповідно такі: 35%, 19% і 5%. Лише деякі з них відвідують клуби, гуртки, займаються малюванням, фотографією, грою на музичних інструментах та ін. Існує стереотипне уявлення, що пенсіонери звичайно громадські активісти. Однак результати досліджень, проведених у різних містах (Москві, Ленінграді, Києві, Херсоні), виявили значне зниження їхньої активності у сфері громадської роботи після виходу на пенсію. Серед пенсіонерів, які не працюють, різними видами громадської роботи охоплено від 4 до 7%.

У чому ж причини зменшення активності цієї категорії населення у духовній сфері життєдіяльності? Чи не криються вони у зниженні рівня самих духовних потреб людей у процесі старіння?

Результати дослідження, проведеного Інститутом геронтології, показали, що вихід на пенсію не спричинює такого зниження. Бажання брати участь у різних соціально-культурних заходах висловила значно більша кількість людей, ніж та, яка реально бере у них участь. Справа ж у тому, що в людей похилого віку дещо трансформуються критерії розумності потреб і на перший план виходить потреба дбати про здоров'я. Під таким кутом зору опитані розглядають

всі інші потреби. Власну пасивність у проведенні соціально-культурного дозвілля самі пенсіонери теж пояснюють браком здоров'я.

Однак багаторічні спостереження Інституту геронтології і численні медико-гігієнічні та клінічні дані спростовують цю дуже поширену думку. Навпаки, доведено, що саме бездіяльний спосіб життя і пасивне проведення вільного часу негативно позначається на здоров'ї, призводить до пригніченості, апатії і, кінець кінцем, до передчасного старіння. Люди ж, які після виходу на пенсію збільшують свою активність у різних сферах життєдіяльності, відзначають поліпшення стану здоров'я. Причому найсприятливішим є вплив саме тих видів діяльності, що пов'язані із задоволенням духовних потреб.

Отже, у громадській думці треба формувати уявлення про пенсійний період як про активніший етап у житті людини, який надає їй нових можливостей для піднесення і реалізації духовних потреб. Потрібна індивідуальна орієнтація людей похилого віку на добір таких занять, які б відповідали їхнім нахилам, інтересам, здібностям сириняли активному довголіттю і мали суспільне значення.

ПАТРУШЕВ В. І. (кандидат філософських наук, завідувач лабораторією узагальнення досвіду партійної і радянської роботи ВПШ при ЦК Компартії України). **Управлінська діяльність у структурі потреб особи.**

Як бачимо, навіть серед тих потреб, в розумності яких ніхто не сумнівається, теж є певна ієрархія і відмінності в рангуванні, притаманні різним групам населення. А це надає ще більшої злободенності питанню про управління формуванням і задоволенням потреб. Про нього вже йшла мова, однак у висловлених думках помітне прагнення ототожнити все з професійною діяльністю керівника. Між тим соціалістичне управління — це і непрофесійна, громадська управлінська діяльність мільйонів трудящих, і саме її роль у формуванні розумних потреб заслуговує на вивчення.

Показником тут є передусім саме формування свідомої потреби в управлінській діяльності. Наше суспільство кочче заінтересоване в тому, щоб кожний трудівник брав участь в управлінні виробничими і державними справами, адже це, крім іншого, привчає його співвідносити особисті й загальні, суспільні потреби.

Вивчення громадської думки показує, що понад 80% трудящих задоволені тими можливостями, що їм надає суспільство для участі в управлінні виробництвом. Проте у багатьох колективах реально участь в управлінській діяльності беруть не більше 40—50% працівників. Науковці Харкова, здійснивши дослідження на чотирьох великих підприємствах міста, виявили, що постійна участь в управлінні виробництвом характерна для 48% опитаних. Характерними причинами пасивності інших працівників є як суб'єктивні (посилаються на брак вільного часу, знань, досвіду), так і об'єктивні чинники (наявці в тих чи тих колективах порушення норм виробничого демократизму, волюнтаризм окремих керівників тощо). На думку опитаних, приблизно половина пропозицій трудящих не реалізується.

Недостатня увага до пропозицій і зауважень трудящих — а це теж виявляє їхньої потреби в управлінні суспільним життям — може впливати на індивідуальну систему цінностей таким чином, що в центрі її зрештою опиняється особисте, яке егоїстично протиставляється громадському. І навпаки, задоволення потреби в участі в управлінні суспільним життям блокує можливість егоцентризму потреб, їх нерозумне задоволення.

ЯЛИЖКО Г. Л. (науковий співробітник лабораторії узагальнення досвіду партійної і радянської роботи ВПШ при ЦК Компартії України). **Формування у трудящих потреби в політичних знаннях.**

Подібну ж роль відіграє і потреба в політичних знаннях, а також у їх ефективному практичному застосуванні. Результати дослідження, що проводилося протягом 1982—1983 рр. нашою лабораторією, показали, що потреба в політичних знаннях стимулює зростання всіх інших соціальних потреб — в першу чергу в творчій праці, громадській (управлінській) діяльності. Ефективність впливу політичного знання на зростання політичної свідомості залежить передусім від його практичної спрямованості. Потреба ж у його активному застосуванні має задовольнятися не лише в пізнавальній, але й в практично-перетворюючій діяльності трудящих. Резерви тут криються у подоланні недоліків, які ще досить характерні для системи політичної освіти. Це, насамперед, відірваність навчального процесу від реальних завдань, що розв'язуються у трудових колективах, від злободенних проблем організації праці, життя, побуту людей.

БЕКЕШКІНА І. Е. (кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). **Моральні потреби особи: сутність і специфіка на етапі розвинутого соціалізму.**

Невід'ємним компонентом у структурі розумних потреб є моральні потреби, які, з одного боку, втілюють одне з суспільно необхідних відношень людини до світу, з другого — впливають на всю систему потреб, підносячи і облагороджуючи їх.

Регулятивна роль моральних потреб зростає в процесі вдосконалення розвинутого соціалізму. Підвищення життєвого рівня народу, дальше поглиблення радянської демократії, позитивні зміни у характері праці, спричинені науково-технічною революцією, зумовлюють піднесення ролі особистісного начала в суспільному житті, а масовий доступ до культурних цінностей, високий рівень освіченості й поінформованості радянської людини сприяють зростанню творчості її мислення, діяльності. Це відображується, зокрема, в зміні самої форми моральності особи — відбувається перехід від моральності «за традицією» («так роблять усі», «так треба») до моральності, опосередкованої власною рефлексією і власним вибором суб'єкта. За цих умов ідеться вже не просто про засвоєння і дотримання певних моральних норм, а про перетворення моральності на внутрішню потребу людини, про входження моральних цінностей у внутрішньо-мотиваційну систему особи.

Якщо стисло висловити суть моральної потреби, то вона полягає у постійному співвіднесенні особистісної діяльності з благом інших людей, суспільства загалом. Ясна річ, без високої моральності людина не може повною мірою ні сформувати в собі духовні потреби і задовольняти їх, ні активно обстоювати колективні, загальні, суспільні інтереси тощо.

Для того, щоб моральні цінності ввійшли у внутрішньо-мотиваційний пласт буття особи, моральність має бути сприйнята як специфічний спосіб особистісного самоутвердження, найбільш доступна і масова сфера творчості. На жаль, і творчість, і талант часто тлумачаться в літературі звужено — як прерогатива особливой професійної діяльності. Проте в нашому суспільстві, орієнтованому на розвиток особистості, чи не найвища здатність таланту, очевидно, полягає у творенні гуманних відносин між людьми, гуманного смислу власного життя.

ЦЕЛІКОВА О. П. (доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР, Москва). **Розумні потреби особи і моральність.**

Моральність як складова частина культури особи дозволяє їй визначати свої розумні потреби не тільки в щоденно необхідних речах, а й в тих, що виходять за межі повсякденного вжитку і звичай-

по називаються предметами «роzkоші» (деякі предмети одягу, побу-ту, прикраси з коштовностями тощо). Як ставитися до них? Деякі вва-жають (ця точка зору була представлена і на нашому Круглому сто-лі, зокрема І. В. Бестужевим-Ладою), що вони практично не потрібні і випускати та споживати їх нерозумно і навіть аморально.

Але тут не можна змішувати двох різних питань. Якщо ці кош-товні речі придбані на нетрудові доходи або ж з міркувань суто престижних, вони, звичайно, приводять до деформації особи. Але, як-що вони придбані на чесно зароблені гроші і слугують задоволенню інтелектуальних та естетичних потреб, то, гадаю, аж ніяк не супе-речать нормам соціалізму.

Виховання розумних потреб та інтересів особи потребує не де-тальної регламентації рівня і характеру її споживання, не обмежен-ня його кимось наперед розробленими «моделями розумності», а фор-мування правильних і стійких принципів особи. Моральність же ста-вить перед нею необхідну вимогу — постійно звіряти свої потреби з інтересами суспільства, колективу, інших людей, з можливостями за-доволення цих потреб за даних суспільних умов. Моральні критерії розумності потреб означають їх збіг із суспільними інтересами, від-повідності міри споживання особистому трудовому внескові.

ЯРАНЦЕВА Н. О. (кандидат філософських наук, старший науко-вий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Твір мистецтва як засіб задоволення художніх потреб.

В ході нашого обговорення відбулося, як здається, надто вже різке відокремлення економічних і філософських аспектів проблеми, раціональних і емоційних її складових. Аж ніяк не менше аналітич-ного розгляду окремих її сторін потрібен їх синтез, об'єднання, умов-но кажучи, вимог ідеалу і вимог Держплану. На початку нашої дис-кусії говорилося про велетенські напівпорожні палаци культури, які не задовольняють реальних культурних потреб. Адже не сама спору-да, а та творча, художня діяльність, яка в ній відбувається, може за-довольняти і розвивати культурні потреби, забезпечувати повноцін-не з морально-естетичного погляду використання вільного часу.

Естетика, вивчаючи соціальне буття мистецтва, може дати ціка-вий матеріал для теорії потреб, оскільки твір мистецтва є специфіч-ним предметом задоволення духовних потреб.

Потреба в мистецтві — це насамперед потреба у художній твор-чості. Саме тому, скажімо, культурне ставлення до класичної худож-ньої спадщини не зводиться до простого зберігання шедеврів, пред-метної сфери культури, а неодмінно включає в себе і відтворення, так би мовити, перечових сфер культури — насамперед, культури ви-конання і сприймання художніх творів. Предметна, речова сторона мистецтва має суспільне значення лише як втілення духовного змісту, думок і почуттів. Найдосконаліший твір мистецтва може дати нам лише стільки естетичних переживань, скільки ми самі здатні сприйня-ти. «...Для немuzикального вуха найпрекрасніша музика не має ніякого смислу, вона для нього не є предметом»¹ — це твердження К. Маркса, очевидно, стосується не лише музики, а й усіх інших видів мистецтва.

В наш час як ніколи раніше збільшилась кількість творів мисте-цтва, які можуть стати об'єктом нашого сприйняття. Серед них чима-ло шедеврів далеких епох і далеких культур. Але ці твори можуть за-довольняти художні потреби людини лише за умови її обізнаності з тими системами художньої умовності, які існували в певну епоху. Треба бути художньо освіченою, творчою людиною, щоб мати насо-лоду від мистецтва. Що ж до художнього виховання, то воно не по-

¹ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 113.

винне зводиться до засвоєння відомостей про ті чи ті твори мистецтва. Справжнє опанування мистецької класики неможливе без глибокого поринання в світ ідей і образів, без здатності збагнути силу використання в них художніх засобів, увібрати сприйняте і розумом і серцем.

На цьому редакція завершує публікацію матеріалів Круглого столу. Звичайно, в межах одного обговорення навряд чи можливо остаточно розв'язати таку надзвичайно складну проблему сучасної соціальної теорії і практики, як формування розумних потреб людини. Та й зрештою цінність подібних зустрічей полягає не в тому, щоб «закрити» проблему, а в тому, щоб виділити ті проблемні вузли, які потребують концентрації дослідницьких зусиль, визначити ту базу достовірного знання, яка може слугувати основою для нових теоретичних побудов.

Отже, підведемо підсумки нашого обговорення.

Здавалося б, для практики виховання розумних потреб достатньо сформулювати певну їх модель, відповідно визначивши перелік тих потреб, які слід вважати «нерозумними». Такий підхід до розв'язання проблеми і спробували застосувати соціологи. Проте діяти одноставності на цьому шляху не вдалося. Адже це питання походить від більш загального — що, власне, вважати за критерій розумності потреб?

Присутні були одноставні у тому, що потреби людей соціалістичного суспільства мають бути узгоджені з можливостями суспільства, рівнем розвитку продуктивних сил. Навіть економісти, які завжди обстоюють розуміння потреб як об'єктивних утворень, зазначали, що наукове прогнозування розвитку народного господарства має враховувати динаміку потреб людей, ґрунтуватися на певній моделі споживання. А ця модель передбачає розв'язання загальних питань: що являє собою сам феномен потреби людини, які механізми її формування, за якими критеріями можна визначити її розумність чи нерозумність. Отже, сама логіка дискусії привела до постановки і обговорення проблем філософсько-методологічного характеру.

В інтерпретації феномена потреби чітко виявилися дві позиції. Прихильники першої тлумачать потреби як об'єктивний стан диспропорції, брак умов для розвитку будь-якого природного чи соціального явища, як відображення цієї суперечності у свідомості суб'єкта. Розумні потреби особи з цієї точки зору — це ті, які сприяють нормальному функціонуванню системи, встановленню рівноваги носія потреби з середовищем. Представники іншої точки зору вважають, що потреба може існувати лише як суб'єктивний момент цілісної людської життєдіяльності. Питання про розумність потреб особи виникає як результат незбігу сутності родових ознак людини і конкретних форм її індивідуального існування.

Зрештою, ці точки зору репрезентують два різні аспекти розгляду потреб: «об'єктивно-системний», з позиції забезпечення функціонування соціальної системи, в якій повинен оптимально «вписатися» окремий індивід, і «гуманістично-культурологічний», який виходить з ідеї самовдосконалення особистості. Такі критерії не протистоять, а доповнюють один одного, тому вони обидва були сприйняті присутніми як вимога, по-перше, відповідності потреб особи об'єктивному рівневі розвитку суспільства, а по-друге, їх спрямованості на всебічний розвиток особи. У ряді виступів були сформульовані і критерії, так би мовити, індивідуально-психологічні: адекватність усвідомлення особою її дійсних потреб, морально-психологічне співвіднесення людиною своїх потреб з потребами інших людей тощо.

Важливим напрямом дискусії стало обговорення сучасної ситуації у процесі формування розумних потреб, розгляд цього складного діалектичного процесу в поєднанні з аналізом суперечностей реального соціалізму в економічному, соціальному, духовному житті суспільства, визначенням шляхів і способів їх подолання. Присутні одноставно погодилися з тим, що на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства правильніше говорити не про «повну гармонію» інтересів суспільства, колективу і особи, а про оптимізацію міри їх збігу.

Водночас було наголошено, що тільки суспільство розвинутого соціалізму створює необхідні умови для широкого утвердження розумних потреб. Це забезпечується планомірністю як у задоволенні необхідних потреб членів суспільства, так і у цілеспрямованому впливі всього життєвого укладу суспільства на особу. Всеохоплююча «виховна програма» соціалістичного суспільства дозволяє розвивати не окремі потреби і не їх довільну суму, а дійсно гармонійну систему потреб. Системна цілісність потреб особи забезпечується так званими смисложиттєвими потребами, які вітлюють сутнісні інтенції людини як суспільно-діяльного суб'єкта. Мабуть, є рація й у твердженні, що шлях до виховання всебічно розвиненої, гармонійної особи полягає не у формуванні ситуаційних потреб, а у зосередженні людських потреб навколо тих смисложиттєвих цілей, які наближають нас до комуністичного ідеалу.

Обговорення за Круглим столом продемонструвало широкий інтерес суспільствознавців — представників різних наукових профіль до проблематики потреб людини. Присутні були одноставні в тому, що проведення подібних зустрічей сприяє об'єднанню творчих зусиль представників різних суспільствознавчих дисциплін у розв'язанні актуальних проблем вдосконалення зрілого соціалізму.

Публікацію матеріалів підготували
І. Е. БЕКЕШКІНА і О. Г. ЗЛОБИНА

В. С. НЕБОЖЕНКО

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ І ПРОФЕСІЙНА ОРІЕНТАЦІЯ МОЛОДІ В УМОВАХ РЕФОРМИ ШКОЛИ

На сучасному етапі вдосконалення суспільства зрілого соціалізму серед проблем, які вимагають поглибленої теоретичної розробки, особливе місце посідає комплексне дослідження соціально-професійного самовизначення молоді. Потреба у врахуванні цього чинника при поточному й перспективному плануванні викликана багатьма причинами, серед яких чи не найважливішою є очікуване скорочення трудових ресурсів і необхідність у зв'язку з цим якнайдоцільнішого використання кожного працівника¹. З метою розв'язання цього важливого соціально-економічного завдання в нашій країні вживаються дієві заходи, спрямовані на дальше підвищення ефективності трудового виховання і професійної орієнтації молоді. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР відповідно до рішень червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, «Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи», схвалених квітневим (1984 р.) Пленумом ЦК КПРС і першою сесією Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання, прийняли постанови «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи», «Про поліпшення трудового виховання, навчання, професійної орієнтації школярів і організацію їх суспільно корисної, продуктивної праці», «Про дальший розвиток системи професійно-технічної освіти і підвищення її ролі в підготовці кваліфікованих робітничих кадрів», «Про заходи по вдосконаленню підготовки, підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів системи освіти і професійно-технічної освіти та поліпшення умов їх праці й побуту».

Успіх реформи загальноосвітньої і професійної школи великою мірою залежить від того, наскільки ефективно використовуватимуться можливості соціологічної науки у реалізації поставлених завдань. Вивчення питань професійної орієнтації і трудового виховання школярів неможливе без соціологічних досліджень, зокрема без соціологічної інформації про соціально-професійні наміри різних груп молоді.

Соціологічні дослідження соціально-професійної орієнтації молоді, які здійснювались у республіках Радянської Прибалтики, у Сибіру, в Москві та Києві, показали, що ієрархія престижу професії в останнє десятиріччя має відносно стабільний характер. Так, опитування київських школярів (1981 р.) виявили, що найбільший престиж (повагу, авторитет) у них мають професії висококваліфікованої розумової праці (вчений-медик, кібернетик, фізик), індекс престижу яких коливається від 0,74 до 0,69. Високим є також авторитет професій, які потребують вищої освіти: льотчика, лікаря, вчителя, товаровознавця, інженера-транспортника (індекс престижу — від 0,60 до 0,18). Професії висококваліфікованої і кваліфікованої фізичної праці (кухаря, будівельника-монтажника, токаря, шофера, слюсаря) мають індекс престижу від —0,02 до —0,15, а некваліфікованої і малокваліфікованої фізичної праці (робітник на конвеєрі, штукатур, продавець-лоточник) — від —0,20 до —0,50, тобто найнижчий².

Аналогічна картина спостерігається, коли ми розглядаємо такий показник соціально-професійної орієнтації, як привабливість професії (така її оцінка, за якої індивід враховує свої потреби і здатності до певного виду діяльності). Соціологічні дослідження, що здійснювались у Києві в 1975—1981 рр., засвідчили міцний зв'язок між престижністю

¹ Див.: *Матеріали XXVI з'їзду КПРС.*—К., 1981, с. 45.

² Див.: *Чорноволенко, В. П., Оссовський В. Л., Паніотто В. І.*—Динаміка престижу і привабливості професій.—Філософська думка, 1983, № 4, с. 91—98.

і привабливості професії (київські школярі виявили найбільшу схильність до професій, які потребують вищої освіти, найменшу — до пов'язаних з важкою ручною працею).

Така соціально-професійна орієнтація молоді актуалізує проблему вироблення комплексу науково обгрунтованих заходів, спрямованих на узгодження професійних намірів школярів з потребами народного господарства. Нині виникла певна невідповідність між професійною орієнтацією молоді і соціально-професійною структурою суспільства, зумовлена низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів. Одним з об'єктивних факторів, що істотно впливають на професійне самовизначення індивіда, є наявність великої кількості робочих місць, які потребують малокваліфікованої і некваліфікованої фізичної праці.

Ручною малокваліфікованою і некваліфікованою працею в промисловості нині охоплено до 40% зайнятих³, у будівництві — понад 66%, а в сільському господарстві — 72%⁴. Через повільні темпи підвищення рівня технічної оснащеності допоміжних робіт чисельність працівників, які зайняті важкою фізичною працею, тут у 2—3 рази вища, ніж на основному виробництві⁵. В одинадцятій п'ятирічці планується на основі проведення єдиної технічної політики в усіх галузях народного господарства прискорити технічне переозброєння виробництва⁶. Нині з випередженням планових завдань нарощується випуск автоматичних маніпуляторів (їх уже вироблено понад 19,5 тис.), введено в експлуатацію близько 1200 автоматизованих систем управління технологічними процесами, тобто майже стільки, скільки за всю десяту п'ятирічку⁷. Завдяки цьому ручна праця в промисловості скоротиться на 6,3%⁸. В цілому ж на кінець шпівшньої п'ятирічки заплановано вивільнити 1,2 млн. чоловік, які зайняті важкою фізичною працею⁹.

Чимало робиться для скорочення некваліфікованої й малокваліфікованої фізичної праці в Українській РСР. Широко відомий досвід промислових підприємств Запорізької області, де на основі механізації й автоматизації виробничих процесів, впровадження комплексної системи управління від важкої фізичної праці вивільнено 28 тис. чол. (в тому числі 12 тис. жінок). У промисловості, будівництві, сільському господарстві механізовано працю понад 77 тис. чоловік, причому на промислових підприємствах ступінь механізації праці зріс на 10%¹⁰.

Зміст праці і рівень кваліфікації істотно впливають як на ставлення працівника до своєї професії, так і на його спосіб життя. За даними соціологічних досліджень, що здійснювались у м. Прип'яті (1983 р.), задоволеність своєю професією, роботою, іншими сторонами способу життя у працівників тим вища, чим вищий в них рівень кваліфікації і змістовіша праця. Так, показник задоволеності рівнем матеріальної забезпеченості у висококваліфікованих працівників дорівнює 0,18, у некваліфікованих — лише 0,10, своєю професією — відповідно 0,67 і 0,32, можливостями використання вільного часу — 0,33 і 0,18. На особливу увагу заслуговує порівняння індексів своєї оцінки конкретної роботи висококваліфікованими і некваліфікованими працівниками — відповідно 0,67, 0,14¹¹.

³ *Корягин Л. Г.* Возможности и преимущества экономики зрелого социализма. Проблемы их использования.— М., 1982, с. 148.

⁴ *Подмарков В. Г.* Человек в трудовом коллективе.— М., 1982, с. 65.

⁵ *НТР и управление социалистическим производством.*— М., 1967, с. 273.

⁶ *Матеріали XXVI з'їзду КПРС.*—К., 1981, с. 131.

⁷ *Ускорять научно-технический прогресс. Передовая ст.*— Правда, 1984, 16 мая.

⁸ *Саркисян Г. С.* Народное благосостояние в СССР.— М., 1983, с. 153.

⁹ *Скиба Н.* Ручной труд — на плечи машин.— Факты и аргументы, 1984, № 15, с. 1—2.

¹⁰ *Див.: Фатюха Л. К., Фатюха В. М.* Ручной труд — на плечи машин.— Днепропетровск, 1984, с. 4.

¹¹ Тут використано дані досліджень, проведених співробітниками ІФ АН УРСР під керівництвом В. Л. Оссовського.

Аналіз цих показників, як і розкриття тенденції зміни соціально-професійної структури нашого суспільства на сучасному етапі його розвитку, дає змогу виявити вузькі місця у професійній орієнтації і трудовому вихованні молоді, визначити проблеми й сконцентрувати зусилля на подоланні труднощів, що виникають у розв'язанні цього важливого соціального завдання.

Необхідною передумовою підвищення ефективності і якості виховної роботи у цьому напрямі є вдосконалення наявної структури робочих місць, насамперед скорочення сфери застосування важкої фізичної праці. Це можливо лише на основі всебічного прискорення науково-технічного прогресу, широкого впровадження примислової робототехніки, працезберігаючих технологій та ряду інших соціально-економічних заходів. «Тільки підвищенням змістовності, інтелектуальної привабливості фізичної праці можна істотно послабити не вигідну суспільству орієнтацію молоді на розумову працю»¹². Тому вдосконалення системи соціально-професійної орієнтації молоді на робітничі професії великою мірою залежить від того, наскільки швидко і комплексно здійснюватиметься технічне переозброєння народного господарства. Як зазначив товариш К. У. Черненко на зустрічі з робітниками металургійного заводу «Серп і Молот», «в результаті реконструкції і модернізації праця на... підприємстві стала привабливішою для молоді»¹³.

Серед інших об'єктивних чинників соціально-професійного самовизначення молоді, що позитивно впливають на вибір робітничих професій, треба виділити передусім удосконалення організації і оплати праці, зокрема перехід на бригадні форми з обов'язковим використанням коефіцієнта трудової участі кожного робітника. За таких умов підвищується дисциплінованість і відповідальність працівників, викориінюється «зрівнялівка» в оплаті праці, що сприяє залученню молоді у ті галузі народного господарства, де ще існує малокваліфікована фізична праця. Значну роль у цьому процесі відіграє вдосконалення техніки безпеки й перехід до безпечної техніки. Враховуючи високий освітній потенціал молоді, на підприємствах доцільно впроваджувати систему професійно-кваліфікаційного просування ініціативних і дисциплінованих молодих робітників. Велике значення у формуванні позитивного ставлення молоді до робітничих професій і фізичної праці в цілому має й їх залучення до управління виробництвом.

Профориєнтація молоді великою мірою залежить від спільних зусиль сім'ї, школи, засобів масової інформації і пропаганди, трудових колективів. Особлива роль тут належить чіткому розподілові функцій і тісній взаємодії школи і виробництва, органічному поєднанню навчання і трудового виховання школярів. Реформа загальноосвітньої і професійної школи й має на меті значне піднесення рівня трудового виховання, навчання і професійної орієнтації молоді, поєднання політехнічної освіти з продуктивною працею. З цією метою планується виділити або створити в різних галузях народного господарства кілька мільйонів робочих місць, обладнаних сучасним устаткуванням¹⁴. Тільки в Українській РСР відповідно до рішень квітневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС їх передбачається створити понад 200 тис. Це дасть змогу не тільки зменшити дефіцит робочої сили в промисловості, але й розв'язати головне завдання — розвиток особи робітника соціалістичного типу. Як зазначалось в «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи», «правильно поставлені трудове виховання, навчання і

¹² Аитов Н. А. К вопросу о сущности современной профессиональной ориентации. — В кн.: Социальная и профессиональная ориентация молодежи в условиях развитого социалистического общества. М., 1975, с. 75.

¹³ Черненко К. У. Промова на зустрічі з робітниками московського металургійного заводу «Серп і Молот». — Радянська Україна, 1984, 30 квіт.

¹⁴ Черненко К. У. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 10 квіт. 1984 р. — Радянська Україна, 1984, 11 квіт.

професійна орієнтація, безпосередня участь школярів у суспільно ко-
рисній, продуктивній праці є незамінними факторами вироблення свідомо-
го ставлення до навчання, громадянського становлення, морального й
інтелектуального формування особи, фізичного розвитку»¹⁵.

На Україні вже тепер є 500 міжшкільних навчально-виробничих
комбінатів, понад 700 навчальних цехів і дільниць на підприємствах,
близько 7 тис. таборів праці і відпочинку, де старшокласники безпосе-
редньо залучаються до виробничої діяльності¹⁶.

Важливе значення у підвищенні рівня трудового навчання має ство-
рення спеціалізованих шкільних виробництв за прикладом московсько-
го заводу «Чайка». Вони повинні спиратись на розвинуті виробничі й
управлінські структури, мати чіткий план випуску продукції, нести від-
повідальність перед замовниками, додержувати строгої виробничої і
трудової дисципліни. Організація цієї справи, звичайно, потребує все-
бічного соціально-економічного і науково-технічного обґрунтування.
Участь школярів у такому виробництві сприяє формуванню соціально
значущих якостей особи — працелюбності, дисциплінованості, відпові-
дальності, високого професіоналізму та ін. Водночас вона є і дійовим
засобом боротьби проти споживацької психології, речовізму, прискорює
громадянське становлення особи. Будучи справою великої державної
значущості, організація спеціалізованого шкільного виробництва потре-
бує посиленої уваги з боку партійних і радянських органів, відповідаль-
ного ставлення до неї керівників підприємств і педагогів. «Дуже важ-
ливо,— зазначав товариш В. В. Щербіцький,— щоб усі працівники, яких
це стосується, поставилися до справи з заінтересованістю, глибоким ро-
зумінням її життєвої значимості»¹⁷.

Поєднання продуктивної праці з освітою дасть змогу школярам на-
бути певних трудових навичок, оволодіти однією з масових робітничих
спеціальностей. «Йдеться...,— зазначає товариш К. У. Черненко,— аж ні-
як не про те, щоб припизити значення загальної культури, знань, не про
запровадження чогось на зразок трудової повинності. Нічого спільного
з такими ідейками, які підкидають ворожі радіоголоси, реформа школи,
звичайно ж, не має. Йдеться про інше: не може бути свідомим будівни-
ком нового світу людина, яка не привчена працювати»¹⁸.

Проорієнтаційна робота з школярами не повинна зводитись до
«пропаганди» одних професій і замовчування соціального значення ін-
ших або лише до коригування уявлень молоді про них. Стратегія трудо-
вого виховання і проорієнтації юнаків і дівчат має виходити з суспіль-
ної цінності праці, тобто соціальної значущості професійно-трудової ді-
яльності окремого індивіда і суспільства в цілому. Молодь часто-густо
орієнтується на працю як на виключно творчий процес, забуваючи при-
 цьому, що вона потребує значних інтелектуальних і фізичних зусиль.
Але «праця» ніколи не буде забавою, розвагою, вона й при комунізмі
залишиться, говорячи словами Маркса, «надзвичайно серйозною спра-
вою»... Прищепити школярам любов до роботи, повною мірою включи-
ти у виховний процес силу продуктивної праці — це і є одним з найваж-
ливіших завдань виховання»¹⁹.

Усвідомлення суспільної цінності праці, необхідності сумлінно пра-
цювати сприяє правильному соціально-професійному самовизначенню

¹⁵ Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи.— Радянська Україна, 1984, 14 квіт.

¹⁶ Див.: Щербіцький В. В. Про підсумки квітневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій, що випливають з його рішень і виступів товариша К. У. Черненка на Пленумі і першій сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання: Доловідь на Пленумі ЦК Компартії України, 26 квіт. 1984 р.— Радянська Україна, 1984, 27 квіт.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Черненко К. У. Промова на зустрічі з виборцями Куйбишевського виборчого округу м. Москви.— Радянська Україна, 1984, 3 берез.

¹⁹ Там же.

молоді, виробленню вміння співвідносити особисті прагнення з суспільними інтересами. Тому у виховній роботі важливо на ділі домагатися поєднання трудового виховання з ідейно-політичним і моральним, а професійне навчання пов'язувати з підвищенням рівня загальної освіти і культури юнаків і дівчат. Без певних морально-етичних якостей, як підкреслював у цьому зв'язку І. С. Кон, можна навчитись добре виконувати лише «вигідну працю»²⁰.

У професійній орієнтації треба пам'ятати, що, поряд з ціннісно-нормативними уявленнями, на вибір професії впливає й те, наскільки той чи той вид трудової діяльності задовольняє матеріальні і духовні потреби особи, наскільки він сприяє розвитку її природних здібностей. Праця, яка відповідає здатностям індивіда, буде набагато продуктивнішою, а отже, й соціально ефективнішою. Тому у професійно-орієнтаційній роботі з молоддю необхідно враховувати не тільки її морально-психологічну готовність до праці, але й природні схильності.

Подальше вдосконалення системи професійної орієнтації молоді можливе лише на основі ліквідації важкої фізичної праці в різних сферах народного господарства і докорінного поліпшення роботи загальноосвітньої і професійної школи. Важливо, щоб розв'язання цих невідкладних соціально-економічних завдань узгоджувалось і регіонально, і в часі, мало комплексний характер. Реформа школи відкриває широкі можливості для участі підлітків у продуктивній праці. Поєднання навчання з оплачуваною працею на виробництві розглядається як найефективніший засіб своєчасної і ґрунтовної підготовки молоді до трудової діяльності. Разом із заходами професійної орієнтації воно становить умову правильного вибору школярами майбутньої професії. В управлінні процесом соціально-професійного самовизначення великого значення набуває посилення взаємозв'язку і взаємодії школи, сім'ї, виробничих колективів, засобів масової інформації і пропаганди.

Забезпечення своєчасного, добре професійно підготовленого, внутрішньо усвідомленого включення підростаючого покоління в трудове життя великою мірою залежить від того, наскільки узгодженими будуть заходи, спрямовані, з одного боку, на скорочення важкої фізичної праці, а з другого — на здійснення реформи загальноосвітньої і професійної школи. Узгодження їх і водночас розв'язання проблеми підвищення престижу і привабливості робітничих професій серед молоді можливе лише на основі планомірної розробки і реалізації комплексу організаційних, пропагандистських і виховних заходів.

* * *

Анализ данных социологических исследований свидетельствует, что учащаяся молодежь в своих профессиональных планах в основном ориентируется на получение высшего образования. Между тем народное хозяйство страны испытывает дефицит рабочей силы по рабочим профессиям. В этих условиях реформа общеобразовательной и профессиональной школы призвана коренным образом усовершенствовать систему трудового воспитания, обучения и профессиональной ориентации молодежи. Наиболее эффективным средством подготовки молодежи к труду в сфере материального производства является соединение образования с участием школьников в общественно полезном, производительном труде. Это позволяет привить молодежи глубокое понимание общественной ценности труда и помочь ей правильно выбрать профессию.

²⁰ Кон И. Право на творчество.— Правда, 1984, 16 янв.

О. Я. ЛИСЕНКО

ПРО ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ОСОБИ

Питання формування нової людини, підвищення її соціальної і політичної активності, загальноосвітнього і професійного рівня, гармонійного поєднання матеріальних і духовних потреб, виховання і самовиховання, самовдосконалення належать, безумовно, до найактуальніших як у теорії, так і в практиці. Проте, незважаючи на дедалі більшу увагу вчених-суспільствознавців до цих питань, практика вдосконалення зрілого соціалізму зумовлює необхідність дальшого наукового пошуку в осмисленні нових суспільних закономірностей і тенденцій, урахування, як відзначалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, специфіки нових явищ нашого життя.

Потреба у поглибленому дослідженні комплексу зазначених проблем викликана передусім посиленням зв'язку соціально-економічного і духовного розвитку суспільства на сучасному етапі, завданням органічного поєднання історичних переваг соціалізму з досягненнями науково-технічної революції, різким загостренням політичного й ідеологічного протиробства соціалістичної і капіталістичної суспільних систем.

Тривалий час як в соціально-філософській, так і в художній літературі особистість відображалась, як правило, в її ідеальних вимірах, часто-густо без урахування тих труднощів, які людина змушена долати в процесі свого розвитку. Не завжди діставали адекватне теоретичне відображення суперечності соціально-економічного розвитку, традицій і новаторства, непрості відносини між поколіннями. КПРС, Радянська держава надають величезного значення піднесенню рівня духовної культури, цілеспрямованому формуванню світогляду підростаючого покоління, вихованню молоді в дусі марксизму-ленізму. Це — одна з істотних об'єктивних вимог поступального розвитку соціалістичного суспільства. «Щоб радянське суспільство влєвно йшло вперед, до наших великих цілей,— наголосив на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко,— кожне нове покоління повинно підніматись на більш високий рівень освіченості й загальної культури, професійної кваліфікації і громадянської активності. Таким, можна сказати, є закон соціального прогресу»¹.

Соціальний розвиток особи, пов'язаний з рівнем її соціалізації, з реалізацією її здатностей у сфері матеріального виробництва, з професійною і загальною освітою, виробничими інтересами, вивчається досить широко. Проблема ж духовного розвитку особи, її культури, тих ціннісних установок, які найповніше відповідають її духовним запитам, потребам і інтересам, ще чекають поглибленого аналізу.

Методологічною основою такого аналізу є теорія марксизму-ленізму, що зосереджує зусилля нашої партії і держави «у здійсненні мети, якої ніхто,— як зазначав на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко,— крім комуністів, ніколи й не ставив,— формуванні ідейно переконаної, гармонійно розвинутої, духовно багатой особистості, яка буде життя за законами соціальної справедливості й розуму, добра і краси»².

¹ Черненко К. У. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 10 квіт. 1984 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квіт. 1984 р., К., 1984, с. 15.

² Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 34.

XXVI з'їзд партії, наступні Пленуми ЦК КПРС висунули конкретні завдання формування нового типу особи, що постають перед радянським суспільством на етапі вдосконалення зрілого соціалізму.

Основною формою життєдіяльності людини є праця, в процесі якої особа найповніше виявляє себе, самореалізується. Саме тут відбувається формування таких її якостей, як колективізм, уболівання за загальну справу, почуття взаємодопомоги, соціальної відповідальності. Тому «найважливішим завданням... партія вважає виховання у кожної людини потреби в праці, усного усвідомлення необхідності сумлінної роботи на загальне благо»³.

В ході з'ясування проблем розвитку особи передусім виникають питання: як пов'язані суспільні потреби людей із соціальним і природним середовищем, як цей зв'язок реалізується у процесі трудової, предметно-перетворюючої, творчої діяльності? Як співіснують універсалізація людської діяльності — з одного боку, і дедалі зростаюча спеціалізація — з другого? Як вони в умовах розвинутого соціалізму сприяють самореалізації і самоутвердженню людини?

Розглянемо ці питання докладніше. Насамперед — про творчість, що виступає як умова, складова і результат гармонійного співвідношення матеріального і духовного в розвитку особи. Впродовж всієї історії людства творчість виступає як одна з найбільш розгалужених і різноманітних форм суспільно-перетворюючої активності особи і всього суспільства. Однак у класово-антагоністичних формаціях творчі потенції жорстко обмежені, тут домінують не вибір діяльності за покликанням, а потреби такого матеріального і духовного виробництва, яке відповідає інтересам панівних класів. Переважає не творче, а споживацьке відношення до цінностей матеріальної і духовної культури, нахили і здібності особи часто-густо не реалізуються або ж реалізуються односторонньо.

В умовах же соціалізму творчий розвиток особи стає метою і самоціллю суспільного розвитку, зростання її соціальної активності збігається з «найвищим розквітом продуктивних сил суспільної праці»⁴, а сама праця стає творчою. Гармонізувати співвідношення діяльності і творчості у масштабах всього суспільства неможливо без ліквідації приватної власності на засоби виробництва, без визволення праці, перетворення її на внутрішню потребу людини. І хоча творчо-перетворююча діяльність властива людині в усьому історичному процесі взагалі, однак адекватно і повно її творча сутність реалізується в умовах побудови і розвитку соціалізму і комунізму. З'ясування співвідношення матеріального і духовного у розвитку особи передбачає науково обґрунтовану відповідь на питання про органічний зв'язок творчості і соціальної активності, про їх зв'язок з відносинами необхідності і свободи⁵.

Людина творить, співвідносячи тією чи тією мірою свої цілі з природною або ж суспільною необхідністю. Творення виступає як процес втілення нових ідей, задумів, планів, передбачень. Звичайно, продукування нового — процес надзвичайно складний і суперечливий, старі, вже віджили форми самі по собі не зникають, інерція старого дається взнаки, часом досить відчутно. Тому суспільна потреба в новому, відповідність новизни створюваного вимогам конкретного рівня соціально-історичної практики значною мірою детермінує соціальну активність суб'єкта творчості. Якими ж показниками можна вимірювати його соціальну активність?

³ Там же.

⁴ Маркс К. Лист до редакції «Отечественных записок». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 118.

⁵ Див.: Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. — Киев, 1976. — 251 с.; Давыдова Г. А. Творчество и диалектика. — М., 1976. — 175 с.; Буева Л. П. Человек: деятельность и общение. — М., 1978. — 216 с.; Духовное производство. — М., 1981. — 352 с., та ін.

У нашій фаховій літературі наголошується на тому, що показниками соціальної активності індивіда можуть бути: ініціативність, масштабність, ефективність діяльності в провідних сферах суспільного життя. Можна додати до цього, що виміром самої ініціативності є передусім характер діяльності. Водночас соціальна активність виступає і як актуалізація домінуючих у суспільстві ціннісних установок і мотивів діяльності, завдяки яким здійснюються певні соціальні цілі і завдання, і як механізм взаємозумовленості потреб, інтересів і цілей соціальних груп, колективів і окремих індивідів.

У соціалістичному суспільстві творчими процесами охоплені всі соціальні прошарки суспільства, успішно розв'язується питання про наймасовіше і водночас найповніше оволодіння багатствами людської культури, про форми і методи такого оволодіння, наукового характеру набуває управління трудовою творчістю мас. Зрозуміло, що помилковою була б і недооцінка індивідуального, особистісного начала в творчій діяльності. Істотним для з'ясування ролі творчості у розвитку особи є аналіз взаємозв'язку творчості і форм життєдіяльності, творчої діяльності і процесів формування та реалізації моральних і духовних потреб. Проблема ця розроблена явно недостатньо. А від характеру зазначених потреб залежить спрямованість і ступінь вияву суспільної активності особи, особливості її фізичного і духовного розвитку. Крім того, правильне розуміння потреб залежить і від виробленої в процесі соціального й історичного досвіду життєвої позиції, і від системи світоглядних і ціннісних установок суб'єкта, класу, соціальних груп, осіб. Планомірне поліпшення структури потреб уможливорює правильний вибір діяльності і ефективне використання резервів колективу, окремих індивідів. Нові великі можливості відкрив для цього першій в історії нашої держави Закон про трудові колективи і підвищення їхньої ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями.

Важливою ланкою механізму дії законів суспільного розвитку є також інтерес. Можна сказати, що інтерес—безпосереднє, об'єктно-суб'єктне відношення суспільства і особи до своїх потреб і умов їх реалізації. Оскільки ж реалізація потреб передбачає ту чи ту форму усвідомленої, соціально активної діяльності, то й інтерес виступає як детермінанта подолання суперечності між суспільною чи індивідуальною метою й існуючими, часто застарілими, вже відживаючими суспільними відносинами. Скажімо, об'єктивні потреби в удосконаленні суспільних відносин реалізуються за умов розвинутого соціалізму завдяки заінтересованості суспільства в якнайвищій продуктивності праці, дальшому зміцненні зв'язків економічної, соціальної і духовної сфер життя, органічному поєднанні переваг соціалізму з досягненнями НТР, планомірному практичному перетворенні суспільної дійсності, яке має і спільні для всіх членів суспільства, і специфічні для кожного індивіда виміри. Такий підхід дозволяє чіткіше виявити і глибше дослідити питання про те, чому люди засвоюють саме такі, а не інші культурні цінності, чому вони мають ту чи ту ціннісну орієнтацію.

Особисті (індивідуальні) інтереси визначаються не тільки характером суспільних відносин, але й тим, яким чином реалізуються суспільні інтереси, як вони взаємодіють в матеріальній і духовній сфері з особистими, оскільки, за К. Марксом, суспільний інтерес «здійснюється, так би мовити, лише за спиною рефлексованих у самих себе окремих інтересів, за індивідуальним інтересом одного, який протилежний інтересові другого»⁶.

К. Маркс охарактеризував протилежність особистого і суспільного інтересів в антагоністичному суспільстві. За соціалізму ж формуються якісно новий тип виробничих відносин, нова історична спільність лю-

⁶ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років. Ч. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 175.

дей, єдина, інтернаціональна культура, що зумовлює єдність інтересів усіх членів суспільства. До того ж наукове управління процесами формування і задоволення матеріальних і духовних потреб є основою гармонійного поєднання суспільних і особистих інтересів. Це дає можливість своєчасно розв'язувати суперечності між зазначеними інтересами, а також між індивідуальними інтересами різних людей. Адже в суспільній практиці індивідуальні інтереси і запити, пов'язані з природними і набутими здібностями і нахилами, специфікою соціального середовища, фахом і кваліфікацією, збігаються аж ніяк не завжди і не в усьому. Навіть в одній і тій самій галузі виробництва, наприклад в металургійній промисловості, особисті інтереси сталевара і працівника сфери управління можуть не збігатися, не кажучи вже про те, що умови життєдіяльності людей залежать не тільки від виробничих, а й від географічних, етнографічних факторів, традицій, звичаїв, виховання, світоглядної позиції, особистих уподобань.

Питання про співвідношення потреб і інтересів невіддільне від проблеми здатності до тієї чи тієї форми діяльності. А здатності на те й існують, щоб реалізовуватись. Виникаючи в конкретній історичній діяльності, в практичному житті, здатності вдосконалюються, розвиваються, зумовлюються потребами та інтересами і роблять зворотний вплив на них.

З'ясовуючи зв'язок потреб особи з її інтересами, слід розрізняти інтереси, особисті (індивідуальні), невіддільні від суспільних (завдяки яким вони існують, розвиваються та урізноманітнюються), й інтереси індивідуалістичні, приватновласницькі за своєю суттю. За умов зрілого соціалізму немає соціальної бази для таких інтересів. Проте є ще й нині у нас люди, для яких приватний, «свій» інтерес стоїть вище за суспільний. Ці індивідуалістичні звички, прагнення поживитись за рахунок інших, за рахунок суспільства не зникають автоматично і раптово із свідомості людей. Щоб подолати ці антиподи соціалізму, потрібна послідовна і цілеспрямована боротьба проти них, постійне вдосконалення структури суспільних і особистих потреб, розвиток духовних потреб і духовне збагачення особи. А це потребує всебічного з'ясування проблеми наступності в опануванні багатствами духовної культури, ефективного використання результатів таких досліджень у практиці виховання.

Завдяки збереженню наступності під час зміни поколінь забезпечується безперервність і спадкоємність суспільного прогресу, засвоєння і творчий розвиток кожної наступною генерацією нагромадженого історичного досвіду, його використання відповідно до нових потреб і інтересів. «Історія,— писали К. Маркс і Ф. Енгельс,— є не що інше, як послідовна зміна окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, продуктивні сили, передані йому всіма попередніми поколіннями; внаслідок цього дане покоління, з одного боку, продовжує успадковану діяльність при цілком змінених умовах, а з другого — видозмінює старі умови, за допомогою цілком зміненої діяльності»⁷.

Це висловлювання характеризує і наступність в розвитку культури. Кожне покоління, спираючись на результати діяльності своїх попередників, вибірково, а часто-густо й критично, ставиться до успадкованого досвіду, духовних, матеріально-естетичних цінностей. Якщо під поняттям «покоління» розуміти не тільки хронологічну спільність сучасників, а й, передусім, спільність їх життєвого досвіду, спільність матеріальних і духовних інтересів, то лише соціалізм, знищивши всі форми дискримінації особи, в тому числі і за віковою ознакою, створює якісно нову основу для гармонійних взаємовідносин соціальних спільностей. Один із наслідків цього — політична та ідейна єдність, спільність соціальних і духовних інтересів народу, всіх соціальних і вікових груп.

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Там же, т. 3, с. 42.

Нині «включення» молодого покоління в систему суспільних відносин значною мірою урізноманітилося. Це зумовлено інтенсифікацією суспільного життя, соціальними наслідками науково-технічної революції, прискоренням соціального прогресу, новими, передусім глобальними, проблемами співвідношення людини і природного середовища. До того ж кожне покоління виробляє своє, пов'язане з конкретними історичними умовами, розуміння суспільних відносин, існуючих культурно-духовних цінностей. Старші покоління, зрозуміло, вище оцінюють суспільні відносини, здобутки матеріальної і духовної культури, оскільки ці відносини і здобутки є результатом їхньої багаторічної життєдіяльності. Водночас молоде покоління не має можливості об'єктивно зіставити наявний рівень суспільних відносин з тим, який існував раніше. А хіба не буває і так: те, в чому старші покоління вбачають результат великих зусиль, напруженої праці, молоде покоління сприймає як готове, само собою зрозуміле, а то й як невідповідне його ідеалові. Тут виявляється одна із суперечностей між поколіннями. Але це — суперечність неантагоністична, оскільки вона виникає на основі односторонніх в цілому соціальних і духовних інтересів і цілей. Тому і розв'язується ця суперечність, не досягаючи конфліктної форми свого виявлення.

Комуністична партія приділяє велику увагу цій проблемі. Узагальнюючи соціальний досвід всіх поколінь радянських людей, партія своєчасно знаходить оптимальні форми організації відносин між ними, робить все необхідне для того, щоб молодь не тільки засвоювала досвід старших поколінь, їхні здобутки в соціальній і духовній сферах, а й примножувала, розвивала їх далі і, водночас, ставилася бережливо до історичних здобутків старших поколінь. «Радянська молодь, — зазначає товариш К. У. Черненко, — повинна вступати в самостійне життя висококультурною, освіченою і працюютою. І хоч би ким стали наші діти — робітниками чи агрономами, вченими чи інженерами, — вони повинні діставати класове гартування в трудових колективах. Треба добиватися, щоб їх знайомство з виробництвом давало саме той виховний ефект, який нам потрібен»⁸.

Цей виховний вплив соціалістичного виробництва визначається багатьма чинниками, серед яких розглянемо взаємозв'язок і взаємовплив науково-технічного прогресу і духовної культури. Ряд значних досягнень духовної культури (наприклад, новітні засоби здобування, зберігання і передання інформації, зрослий рівень загальної і спеціальної освіти, естетики виробництва тощо) стали можливі завдяки науково-технічній революції. Крім того, НТР — це не тільки якісні зміни в матеріально-технічній базі суспільства, але і результат усього попереднього розвитку матеріальної і духовної культури.

В умовах капіталізму класовий антагонізм призводить до розриву між науково-технічним прогресом і духовною культурою. К. Марксу належить класична характеристика цього явища. «В наші часи, — писав К. Маркс майже 130 років тому, — все ніби таїть у собі свою протилежність. Ми бачимо, що машини, які мають дивну силу скорочувати і робити більш плідотною людську працю, приносять людям голод і виснаження... Перемоги техніки ніби куплені ціною моральної деградації. Здається, що в міру того, як людство підкоряє собі природу, людина стає рабом інших людей або рабом своєї власної плоти. Навіть чисте світло науки не може, очевидно, сяяти інакше, як тільки на темному фоні неутра. Всі наші відкриття і весь наш прогрес ніби приводять до того, що матеріальні сили наділяються інтелектуальним життям, а людське життя, позбавлене своєї інтелектуальної сторони, зводиться до ступеня простої матеріальної сили»⁹.

⁸ Черненко К. У. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 10 квіт. 1894 р., с. 17.

⁹ Маркс К. Промова на ювілеї «The peoples paper». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 1.

За умов соціалізму реалізується принципово інший взаємозв'язок між науково-технічним прогресом і структурою духовного життя. Тут науково-технічний прогрес має гуманістичну спрямованість, підпорядкованій повному і вільному розвитку творчого потенціалу особи, є могутнім засобом і стимулом опанування здобутків культури всіма членами суспільства.

Нині особливого значення набуває питання про управління духовною культурою, духовним розвитком. Якщо культурне будівництво — це передусім діяльність соціальних інститутів культури, спрямована на творення і збереження матеріальних і духовних цінностей, то правомірною буде постановка питання про управління як певними соціальними інститутами культури, так і духовними інтересами людей, з урахуванням їхніх запитів, професійної орієнтації, природних здібностей. Звідси випливає, що управління розвитком культури передбачає і високий рівень духовного розвитку тих, на кого воно спрямоване — трудящих як об'єкта управління, — і залучення до такого управління всіх членів суспільства. Наукове управління розвитком культури підпорядковане головній, стратегічній меті комуністичного будівництва — формуванню гармонійної особи. Однак для реалізації цієї мети необхідна могутня матеріальна база і відповідний рівень духовного розвитку всього суспільства, досконала структура матеріальних і духовних потреб та інтересів.

Комуністичне суспільство, підкреслював Ф. Енгельс, «викликатиме нові потреби і одночасно створюватиме засоби для їх задоволення»¹⁰. В системі «людина — виробництво — потреба — культура» визначальна роль належить людині. За розвинутого соціалізму вона не тільки керує складними приладами і механізмами, не тільки ефективно використовує набутий досвід, але й адекватно застосовує свої здібності, контролює свої дії, самовдосконалюється. В ході розв'язання складних соціальних і науково-технічних проблем, радянська людина дедалі повніше реалізує свій неухильно зростаючий духовний потенціал, на практиці використовує фахові знання, досягаючи результатів, значущих як для її власного розвитку, так і для суспільства загалом.

Наукове управління духовним розвитком особи має теоретико-пізнавальний і конкретно-прикладний аспекти, реалізація яких передбачає врахування і використання індивідуальних здібностей, нахилів, традицій та ціннісних орієнтирів. Отже, врахування моментів загального й індивідуального, матеріального і духовного — неодмінна передумова забезпечення планомірного і неухильного розвитку духовної культури як єдиного, цілісного процесу. Відмітною рисою його сучасного етапу є, зокрема, включення в структуру духовної культури суспільства і особи екологічних знань.

Екологізація людської діяльності виявляється передусім як зміна взаємовідношень суспільства і навколишнього природного середовища. Ці взаємовідношення можуть досить помітно загострюватися, а в деяких регіонах породжують конфліктні ситуації внаслідок порушення дії механізмів саморегуляції біосфери. Зрозуміло, що таке порушення виникає не саме по собі, а в результаті негативної «антропогенної» діяльності, забруднення природного середовища, різкого збіднення біосферних ресурсів, що не може не позначитись на перебігу процесів матеріального і духовного виробництва.

В чому ж причина такої ситуації і які перспективи подолання тих негативних наслідків, що в умовах екологічної, іноді конфліктної, ситуації збіднюють життєві потреби та інтереси суспільства й особи? Щоб відповісти на це питання, слід згадати, що виробництво матеріальних і духовних благ здійснюється в процесі праці, а праця — це основна форма взаємодії суспільства (людини) і природи. «Праця, — від-

¹⁰ Енгельс Ф. Принципи комунізму. — Там же, т. 4, с. 323.

значав К. Маркс, — є насамперед процес, що відбувається між людиною і природою, процес, в якому людина своєю власною діяльністю опосереднює, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою, речовині природи вона сама протистоїть як сила природи»¹¹.

Однак такий обмін, така діяльність людини може бути і творчою, і руйнівною. Спілкуючись, взаємодіючи з природою, людина не може не змінювати її, хоча такі зміни сягають інколи небезпечних меж і висувають перед суспільством чимало надзвичайно складних проблем. Отже, тут ми теж маємо справу з діалектичною суперечністю. Для її подолання необхідне даліше піднесення рівня наукового управління співвідношенням матеріального і духовного виробництва, перебудова технології ряду видів виробництва, удосконалення всього господарського механізму і, в перспективі, розвитку і стимулювання саме тих напрямів НТР, які б сприяли гармонізації відношень людини і природного середовища. Зрозуміло, що передумовою здійснення цих заходів є зміна деяких усталених світоглядних установок, бо духовний світ людей в різних формах робить дедалі зростаючий вплив на їхню діяльність. Необхідна наукова розробка питань не тільки екологізації суспільного виробництва, а й екологічного виховання.

Екологічне виховання — справа надзвичайно складна, тут потрібні зусилля не тільки педагогів, філософів, соціологів, психологів, біологів, представників інших галузей знання, а й відповідна «зустрічна» активність масової свідомості, громадської думки, високий освітній рівень, здатність до пізнання, відповідно до сучасних вимог суспільної практики, законів розвитку природи і суспільства. Інакше кажучи, йдеться про назрілу, зумовлену об'єктивними процесами суспільного розвитку перебудову суспільної свідомості, що так чи так приведе і до відповідної перебудови людської діяльності, принаймні тих її форм, які пов'язані безпосередньо з використанням природного середовища. Водночас така перебудова стосується не тільки суспільної свідомості взагалі, але й свідомості індивідуальної, зміни ціннісних установок особи, які сьогодні повинні модифікуватися з урахуванням сучасної екологічної ситуації.

Нарешті, слід хоча б декілька слів сказати про ще одну малорозроблену проблему формування особи. Йдеться про складний процес самовиховання і самовдосконалення індивіда. Один з перспективних шляхів розв'язання цієї проблеми полягає, з нашого погляду, в органічному поєднанні свободи вибору індивідом того чи того виду діяльності з його особистими нахилами й уподобаннями. Принципового значення набувають при цьому світоглядні, соціальні, політико-правові і морально-естетичні аспекти самовдосконалення і самовиховання. Тому свобода вибору в контексті самовдосконалення — це складна форма взаємодії суспільних і особистих інтересів, що подекуди вимагає і певного обмеження власних, індивідуальних потреб на користь потреб суспільства.

Отже, проблема формування особи, її гармонійного розвитку — багатоаспектна. Вона потребує поглибленого аналізу нових суспільних явищ і тенденцій. Наукова розробка питань гармонійного розвитку особи здійснюється з урахуванням органічної єдності матеріальних і духовних факторів, діалектики суспільного буття і суспільної свідомості, суспільного й індивідуального. Вона повинна спрямовуватися на науково обгрунтоване визначення критеріїв розумних потреб, продукування і практичне застосування нових знань, даліше піднесення духовної культури, зменшення тих негативних тенденцій розвитку техніки, які суперечать гармонійному розвитку особи, породжують небажані екологічні ситуації. Йдеться врешті-решт про комплексний підхід до вивчення взаємодії соціальних, природних і духовно-світоглядних факторів, що фор-

¹¹ Маркс К. Капітал. Т. 1.— Там же, т. 23, с. 175.

мують особу, її структурні і функціональні характеристики, визначають якісні показники нового, комуністичного типу особистості.

* * *

В статье анализируются некоторые актуальные вопросы коммунистического воспитания, связанные с формированием и удовлетворением разумных потребностей личности, в том числе потребности в труде как творческой деятельности, с использованием регулятивного потенциала личных, коллективных и общественных интересов, передачей социального опыта в процессе включения в коммунистическое строительство новых поколений, экологическим воспитанием нового человека. Последняя проблема анализируется в контексте исторической тенденции «экологизации человеческой деятельности». Рассмотрен также вопрос о соотношении воспитания и самовоспитания индивида.

Г. І. ГОРАК

КОНКРЕТНО-ІСТОРИЧНИЙ ХАРАКТЕР СУБ'ЄКТА СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Одна з найістотніших умов вдосконалення розвинутого соціалізму — піднесення соціальної активності мас. Розвиток творчої енергії, комуністичної переконаності і свідомості трудящих, їх трудової та політичної активності партія розглядає як одне з найважливіших завдань ідеологічної роботи¹. За соціалізму особливо чітко виявляється роль народних мас як справжнього творця історичного процесу, зростає значення суб'єктивного фактора в суспільному житті. Все це актуалізує дослідження проблеми суб'єкта соціально-історичного процесу. Треба відзначити, що в історичному матеріалізмі зазначена проблема вивчена явно недостатньо; вона висвітлювалася переважно в журнальних статтях і розділах монографій. Лише останнім часом вийшла друком праця з даної тематики².

Нерозробленість проблеми виявляється передусім у неоднозначності тлумачення самого терміна «суб'єкт історії», що часто-густо отожднюється з поняттям «суб'єкт прогресу», «творець історії», «рушійна сила історії» та ін. У нашій фаховій літературі суб'єктом історії називають то класи, то народні маси, то суспільство, то людину, то одночасно все разом узяте. Так, автори книжки «Марксистсько-ленінська теорія історичного процесу» вважають, що суб'єктом історії можуть виступати і окремі індивіди, і суспільно-історичні спільності, і суспільство загалом³.

З нашого погляду, суть проблеми полягає в тому, що соціальний суб'єкт на різних історичних етапах якісно змінюється, постійно розвивається. Якщо розглядати питання в найзагальнішому плані, то слід визнати, що реальним суб'єктом історії є суспільство, що діє через індивідів. Але це розв'язання занадто абстрактне і потребує конкретизації. Адже суб'єктні якості суспільної людини виявляються неоднаково в різних суспільно-економічних формаціях. Суспільство здійснює розмаїту діяльність (матеріальну, духовну, соціально-політичну), яка харак-

¹ Див.: *Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р.*— В кн.: *Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.*— К., 1983, с. 66.

² *Скворцов Л. В.* Субъект истории и социальное самосознание. — М., 1983; *Скворцов Б. П.* Становление народных масс как субъекта истории классового общества.—Филос. науки, 1978, № 1; *Чинаков Л. И.* К вопросу о субъекте истории.— В кн.: *Вопросы детерминизма в природе и обществе.* Омск, 1975; *Келле В. Ж., Ковальзон М. Я.* Теория и история.— М., 1981, гл. 2, 3 та iii.

³ *Марксистско-ленинская теория исторического процесса.*—М., 1981, с. 159.

теризується різним ступенем усвідомленості (стихійна, свідомо та ін.).

Визначення суб'єкта діяльності передбачає з'ясування ступеня усвідомлення цієї діяльності. Суб'єкт діяльності жодною мірою не може бути зведений до свідомості. Водночас не треба забувати і про те, що коріння відмінності людської предметно-перетворюючої діяльності — її свідомий характер. «Вільна свідомо діяльність,— писав К. Маркс,— якраз і становить родовий характер людини»⁴.

У певному розумінні природа також творець, її витвори — біологічні, геологічні та ін. нерідко відзначаються величезною досконалістю. Але природа — це творець, який не відає, що творить. І навпаки,— будь-якому актові перетворюючої діяльності суб'єкта передусім свідомо поставлена мета. Суб'єктна діяльність невідривна від свідомості. Остання виступає тут як ідеальне «зняття» (узагальнення і втілення в системах значень) попередньої матеріально-перетворюючої діяльності, яке можливе лише в житті суспільства. Суб'єкт завжди спирається на ідеально фіксований досвід попередньої діяльності. Суб'єктивна дія — це реалізація в об'єкті досвіду його (об'єкта) перетворення, зафіксованого у свідомості суб'єкта. «Суб'єктивність,— писав В. І. Ленін,— є прагнення знищити це відокремлення (ідеї від об'єкта)»⁵.

В результаті історичного поділу праці її матеріальні і ідеальні компоненти набувають відносно самостійного існування. Їх носіями стають різні соціальні групи. При цьому визначальну роль у розвитку суспільства відіграє матеріально-виробнича діяльність великих мас людей. Тому саме трудящі маси — ту частину соціального суб'єкта суспільства, що безпосередньо діє у сфері матеріального виробництва,— доцільно передусім визначити як творця історії.

Але цим проблема суб'єкта історії не вичерпується. Діяльність суспільства взагалі, в тому числі матеріально-виробнича, неможлива без свідомого, духовного компонента.

Історичний поділ праці зумовив і формування протилежності між фізичною та розумовою працею. Матеріальне виробництво в антагоністичному суспільстві по суті позбавляється духовності. Політика, мораль, мистецтво, наука, філософія і релігія набувають ідеологічного характеру, спрямовуються на захист інтересів пануючого класу. Внаслідок цього суб'єкт історії диференціювався на суб'єкт дії — широкі народні маси, суб'єкт пізнання — ідеологи, які через недостатню високий рівень розвитку суспільства і свою відірваність від справжніх інтересів мас не могли з'ясувати дійсних законів суспільного розвитку, виробити суспільнозначущі ідеали, і, нарешті, суб'єкт цілепокладання — державні організації, партії, видатні особи та ін. Оскільки ж функція цілепокладання і осмислення, ідеального вираження діяльності виконується особливими соціальними підрозділами суспільства: ідеологами, політиками та ін., то виникає ілюзія їх вирішальної ролі в історичному процесі, відбувається позірне піднесення суб'єкта духовного розвитку суспільства в ранг суб'єкта історії. Дії ж величезних людських мас, зайнятих матеріальним виробництвом, замовчувались, викреслювались з історії. Ідеологія і суспільна свідомість як в «камері-обскури» спотворено відображала реальний історичний процес.

У домарксистських ученнях про суспільство суспільна історія постає або як породження абсолютного духу, або ж як наслідок відмінностей у психології народів, що проживали в різних кліматичних умовах, або, нарешті, як результат прогресу свідомості, розуму. Всі домарксистські соціологи, за висловом В. І. Леніна, «в кращому разі розглядали лише ідейні мотиви історичної діяльності людей, не досліджуючи того, чим викликаються ці мотиви, не уловлюючи об'єктивної закономірності в

⁴ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 87.

⁵ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 163.

розвитку системи суспільних відносин, не вбачаючи коренів цих відносин у ступені розвитку матеріального виробництва»⁶.

Насправді ж політична, ідеологічна, вся духовна діяльність загалом зумовлена, зрештою, конкретно-історичним характером праці, матеріально-перетворюючою діяльністю трудящих мас. «*Вся так звана все-світня історія*,— писав К. Маркс,— є не що інше, як породження людини людською працею»⁷.

Розвінчуючи ілюзію визначальної ролі політики та ідеології в житті суспільства, а відповідно — і суб'єктів цих різновидів діяльності, не можна водночас забувати і про зворотній активний вплив цих елементів надбудови на базис, на суспільне життя загалом. У певні, передусім переломні, історичні періоди, коли відбувається «стрибок» від одного типу суспільства до іншого, роль політичних перетворень (наприклад, захоплення політичної влади революційним класом), як і ідеологічного обгрунтування неминучості революційних перетворень, незмірно зростають. Політична й ідеологічна діяльність тут передреволюційній, суспільно перетворюючій діяльності трудящих мас. Ідеологи прогресивного класу виступають за даних умов суб'єктами усвідомлення суспільних перетворень. Однак рівень розвитку суспільства, особливості класу, інтереси якого вони виражають, й інші історичні обставини визначають ступінь усвідомлення загального значення наперед сформульованих, свідомо поставлених цілей і чисельність людей, що свідомо втілюють ці цілі у життя. Це — одна з об'єктивних закономірностей історичного процесу, в якому «в міру розширення і поглиблення історичної творчості людей повинен зростати і розмір тієї маси населення, яка є свідомим, історичним діячем»⁸.

В умовах класово-антагоністичного суспільства сформувався особливий соціальний прошарок — інтелігенція, люди, професійно зайняті розумовою працею. З'ясовуючи її істотну соціальну роль, показуючи піднесення цієї ролі за соціалізму, марксизм-ленінізм водночас незаперечно спростовує спроби буржуазних теоретиків перебільшити реальне значення інтелігенції в історичному процесі, їх намагання протиставити «творчу еліту», що нібито є справжнім суб'єктом історії, «інертним масам».

Іноді певне перебільшення «суб'єктної» ролі інтелігенції спостерігається і в нашій літературі. Так, В. І. Толстих інтелігентність підносить до рангу вищого суб'єктного вияву особистості і пов'язує її виключно «з усвідомленням себе особистістю, що добровільно бере на себе напругу життєвих суспільних суперечностей і т. п.»⁹. Виходить, нібито подібні характеристики властиві лише соціальному прошаркові інтелігенції.

Інтелігентність розглядається автором як ознака, що виражає «справжню сутність» інтелігенції, а остання — як тяглова сила («ломова лошадь») історії¹⁰. Наведені в статті приклади самовідданості вчених виступають як доказ, що саме інтелігенція, а не будь-яка інша соціальна група є носієм передового, прогресивного в історії. Негативні характеристики ролі інтелігенції в історії можливі, на думку автора, лише внаслідок її недооцінювання або перекозачення самого поняття інтелігенції.

З нашого погляду, таке уявлення про інтелігенцію — дещо ідеалізоване. Не можна забувати, що інтелігенція — суб'єкт духовного виробництва і її соціальна роль цілком визначається історичними особливостями

⁶ Ленін В. І. Карл Маркс.— Повне збір. творів, т. 26, с. 50.

⁷ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року, с. 117.

⁸ Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось?— Повне збір. творів, т. 2, с. 516.

⁹ Толстих В. И. Об интеллигенции и интеллигентности.— Вопр. философии, 1982, № 10, с. 83—98.

¹⁰ Там же, с. 97.

ми цього виробництва, його класовим характером, поняття інтелігентності — історично змінне і набуває високого соціального звучання лише за певних історичних умов.

Неодмінною умовою з'ясування особливостей історичної диференціації суб'єкта суспільного розвитку є аналіз його соціально-класової структури, визначальним елементом якої є клас. У рабовласницькому, феодальному та буржуазному суспільстві соціальний розвиток здійснюється через боротьбу класів-антагоністів.

При цьому суб'єктні якості повніше реалізуються в класах — носіях прогресивних змін суспільства. Прогресивний клас, який протидіє класові реакційному, уособлює в собі позитивну, творчу сторону історичного поступу. І хоч «суб'єктність» антагоністичного суспільства виявляється передусім через протиборство класів, бо жоден з них до появи пролетаріату не є цілком свідомим носієм історичних перетворень, прогресивному класові в структурі суб'єкта (антагоністичного суспільства загалом) належить домінуюча (хоча й переважно неусвідомлена) роль.

Ситуація змінюється докорінно, коли на історичну арену виходить робітничий клас, який за своїм соціальним становищем й історичним призначенням здатний знищити експлуатацію. Цей клас В. І. Ленін назвав «інтелектуальним і моральним рушієм, фізичним виконавцем»¹¹ революційного перетворення буржуазного суспільства. Саме робітничий клас стає дійовим суб'єктом суспільного прогресу, визначаючи не тільки розвиток матеріального виробництва, а й свідоме революційне перетворення суспільства. Він — найсвідоміший і найорганізованіший з експлуатованих класів, озброєний науковою суспільною теорією, творець нових, відповідних інтересам трудящої маси суспільних відносин.

Виступаючи в буржуазному суспільстві як могильник капіталізму, як суб'єкт революційного перетворення цього суспільства, в соціалістичному суспільстві робітничий клас, керований марксистсько-ленінською партією, об'єднує навколо себе всіх трудящих, виражає їх спільні інтереси, здійснює побудову соціалізму і вдосконалення його розвинутої форми, веде будівництво комунізму.

Питання про робітничий клас як суб'єкт історії радянськими суспільствознавцями загалом досліджено досить ґрунтовно. Проте все ще недостатньо розроблено залишається проблема збереження провідних суб'єктних функцій робітничого класу за умов зрілого соціалізму, коли помітно зростає роль суб'єктивного фактора, духовної сторони суспільної життєдіяльності. В зв'язку з цим особливої актуальності набувають питання реалізації потенції робітничого класу як суб'єкта духовного розвитку суспільства.

Матеріально-виробнича сфера, як відомо, визначає фундаментальні ознаки суспільного життя; людям, які зайняті в ній, належить провідна роль в його організації і розвитку — роль суб'єкта. Положення «робітничий клас — провідна сила суспільства» набуває і якісно нового змісту, оскільки суб'єктна роль робітничого класу за умов зрілого соціалізму значною мірою пов'язана зі збагаченням духовного змісту безпосередньо виробничої діяльності.

Класово-антагоністичне суспільство прирікало матеріально-виробничу діяльність на бездуховність, гранично спрощувало цю галузь діяльності, перетворивши її на переважне застосування суто фізичних сил людини.

Високорозвинуте, вільне від гніту експлуатації соціалістичне виробництво створює всі умови для швидшого збагачення духовним змістом виробничої діяльності. Технологічні і соціальні зміни характеру праці, принципово нове економічне і соціальне становище робітника сповнює духовним змістом і його працю. Він стає носієм і творцем не тільки матеріальної, а й духовної культури суспільства, суб'єктом ціле-

¹¹ Ленін В. І. Карл Маркс.— Повне зібр. творів, т. 26, с. 65.

спрямованості соціального розвитку. Його участь у матеріальному виробництві і у громадському житті вимагає піднесення рівня знань, високих духовних якостей. За соціалізму робітники беруть активну участь в управлінні суспільством, дедалі ефективніше використовують вільний час для культурного саморозвитку.

В процесі вдосконалення зрілого соціалізму зростає значення духовних якостей працівників, їх ідейної переконаності, соціальної відповідальності, високої моральності, емоційного багатства та ін. Цей процес стосується, ясна річ, і інтелігенції, виявляючись у піднесенні її ролі в суспільному розвитку, зокрема, в перетворенні науки на безпосередню продуктивну силу.

Проблема суб'єкта історії не може бути розв'язана без з'ясування особливостей індивідів як суб'єктів суспільної творчості. Адже, як зазначав К. Маркс, «суспільна історія людей є завжди тільки історія їх індивідуального розвитку»¹². Це положення дає підставу для висновку про те, що безпосереднім суб'єктом будь-якої історичної діяльності є індивід. У класово-антагоністичному суспільстві виробники матеріальних благ приречені на позбавлену духовності й індивідуальної вираженості фізичну працю.

Особливо яскраво це виявилось за капіталізму. В. І. Ленін писав: «Економічнегноблення робітників неминує викликає і породжує всякі види гноблення політичного, приниження соціального, огрубіння і затемнення духовного і морального життя мас»¹³. За таких історичних умов індивід як частковий суб'єкт по суті позбавлений суб'єктних якостей. Не він свідомо творить умови свого буття, а умови, створені діяльністю всіх інших індивідів, творять його, він же виступає їх сліпим знаряддям. Саме в зв'язку з цим, очевидно, К. Маркс говорить про випадкових індивідів в історії, які є історичним фактом, а не результатом логічного членування суб'єкта¹⁴.

Але ж, з другого боку, існування і прогрес людства значною мірою можливі саме тому, що вони постійно збагачуються результатами індивідуальної діяльності. Саме творчість індивіда постійно виводить суспільство за межі досягнутого. Індивідуалізованість соціальних дій, які утворюють соціальний процес, є особливістю соціального буття порівняно з природним буттям. Функціонування соціального організму багато в чому залежить від того, що людство через індивідів виявляється здатним творити нові продукти і знаряддя своєї діяльності, нові її програми, нові відносини в процесі цієї діяльності. В такому розумінні суспільне буття має індивідуалізований характер, що впливає, зокрема, на специфіку детермінації соціальних процесів, особливості соціального пізнання та ін.

Звичайно, не слід забувати, що індивіди діють як члени суспільства і залежні у своїх діях від соціальних умов, але індивідуальність завжди притаманна їх діям, хоч і різною мірою. Тільки комунізм забезпечує можливість творчої неповторності діяльності кожної особистості, в цьому власне — його найвище соціальне призначення.

Суб'єктна здатність індивіда найповніше реалізується в діяльності видатних осіб. Це, як відомо, дало підстави ідеалістам-філософам вважати суб'єктами історії видатних політиків, учених, діячів культури та ін. Але таке розуміння неспроможне у теоретичному відношенні і реакційне — у соціально-класовому. В творах основоположників марксизму-ленінізму, зокрема в ленінських працях, народні маси і особи ніколи не протиставлялись одне одному як суб'єкти історії. Досить згадати відомий ленінський твір «Дитяча хвороба «лівізми» в комунізмі», де здійс-

¹² Маркс К. Лист П. В. Анненкову, 28 груд. 1846 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 388.

¹³ Ленін В. І. Соціалізм і релігія.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 132.

¹⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 66.

нено глибоко наукове розв'язання проблеми суб'єкта політичної діяльності. В. І. Ленін говорить про те, що маси складаються з класів, а класи для здійснення політичної діяльності висувають своїх вождів, які й керують їх діяльністю.

В усіх галузях людської діяльності особа стає видатною лише остільки, оскільки виражає інтереси розвитку суспільства, а отже, і народних мас. Адже народ — творець не тільки матеріальних цінностей, а й усього суспільного життя. Трудящі відіграють вирішальну роль в історичному процесі. До народу належать і прогресивні діячі науки, мистецтва, політики, ідеології, — тією мірою, якою вони служать інтересам трудящих, прогресу. Чи можна, наприклад, протиставляти народові політичних вождів революційних класів або ж письменників, художників, що відображають його життя, чи діячів науки, які примножують духовні багатства суспільства?

Матеріальні і духовні багатства суспільства створюються всіма людьми, суспільством загалом, але кожен продукт суспільного виробництва має на собі індивідуальний відбиток, особливо, коли йдеться про створення якісно нових предметів культури. Це стосується сфери не тільки духовного, а й матеріального виробництва. Праця експлуатованих мас, головним чином завдяки зусиллям експлуаторських класів, залишалась у «сутінках» історії. Тому нам часто, на жаль, невідомі імена людей праці, що створювали засоби виробництва, завдяки яким сталися епохальні зрушення в суспільному виробничому процесі. Ще більшою мірою трудящі маси експлуаторського суспільства були позбавлені можливостей духовного самовираження. Докладно дослідивши це питання на матеріалі культури середньовіччя, А. Я. Гуревич робить висновок: «Ідеологам феодального суспільства вдалося не лише відтіснити народ від засобів фіксації його думок і настроїв, але й позбавити дослідників наступних часів можливостей відтворити риси його духовного життя. «Великий німий», «великий відсутній», «люди без архівів і облич» — так іменують сучасні історики народ в епоху, коли для нього було закрито безпосередній доступ до засобів писемної фіксації духовних цінностей»¹⁵.

З перемогою соціалістичної революції було створено умови для реалізації велетенської творчої енергії трудового народу. Соціалізм, ліквідувавши експлуатацію, покінчив з безвісністю індивідуального внеску кожного працівника матеріального виробництва. Імена передовиків і новаторів соціалістичного виробництва стають загальновідомими. Передовики праці нагороджуються державними преміями, орденами, про них повідомляють газети, інформує радіо і телебачення. Громадське визнання, моральне заохочення, пропаганда досягнень трудящих у сфері матеріального виробництва є водночас і соціальною оцінкою індивідуального внеску кожного виробника в суспільне виробництво.

У галузі духовної діяльності відбиток індивідуальності в продукті творчості особливо відчутний. Будь-яка наука у своїй історичній ретроспекції може розглядатися і як сума відкриттів видатних учених. С. І. Вавілов свого часу сказав, що на всій фізиці позначилася творчість Ньютона, без якого наука розвивалася б інакше.

Але фізику як науку утворюють відкриття її інших її діячів: Кеплера, Гюйгенса, Коперника, Фарадея, Бора, Ейнштейна та ін. Не меншою мірою це стосується і будь-якої іншої науки, і, зокрема, філософії. Як відзначав І. С. Нарський, «немає історії філософії без історії тих або інших оригінальних умів, тобто без окремих філософів. У філософії, мабуть, як ніде, великою є роль особи»¹⁶. Такі ідеї висловлювалися і в інших працях радянських дослідників історії філософії¹⁷.

¹⁵ Гуревич А. Я. Проблемы средневековой культуры.— М., 1981, с. 8.

¹⁶ Нарский И. С. Западноевропейская философия XVIII в.— М., 1973, с. 7.

¹⁷ Див.: История философии и марксизм.— М., 1979, с. 162; Быховский Б. Людвиг Фейербах.— М., 1967, с. 19—20.

У деяких різновидах духовної діяльності, передусім в мистецтві, продукт по суті взагалі невіддільний від особи його творця. Творчість Шекспіра, Лермонтова, Блока, Маяковського є вираженням внутрішнього світу цих великих людей, точніше кажучи, є заломлення соціального через неповторно-індивідуальне.

Особливості мистецтва як вираження людських емоцій роблять його твори носіями індивідуального, але загальнозначущого світосприйняття. Без цього твір мистецтва втрачає свої характерні риси.

Отже, і в матеріальній і, особливо, у духовній діяльності суспільства ми знаходимо відбитки втілення людської індивідуальності. Без цього немає і не може бути людської історії. Поверхово усвідомлена, ця особливість суб'єктивних виявів абсолютизувалась ідеалістичною філософією шляхом проголошення особи, що залишила свій слід в історії, дійсним суб'єктом останньої. Такі ідеї висловлені, наприклад, у творі англійського історика Т. Карлейля «Герої і героїчне в історії»¹⁸, у ніцшеанському культі надлюдини, в сучасних буржуазних теоріях елітаризму та ін.

Критика цих ідеалістичних спекуляцій передбачає з'ясування питання про суб'єктні можливості видатних осіб в історії, про сенс і межі їх протиставлення «масовим» суб'єктам. Дослідженню цього питання в марксистській філософській літературі надається чимало уваги. Спеціально вивчалась роль особи в історії Ф. Енгельсом, висвітлювалось це питання і на сторінках ленінських праць.

Стосовно майбутнього, комуністичного суспільства, паростки якого закладаються сьогодні, роль особи в історичному розвитку полягає передусім у тому, що людина стає здатною прокладати історичний шлях, реалізувати оптимальну з множини можливих ліній історичного розвитку, визначаючи не тільки фізіономію (за висловом Плеханова) історичного процесу, а й—у певному розумінні—його сутність, з допомогою свідомого вибору майбутнього і актуалізації певних історичних умов для реалізації цього майбутнього.

Мірою того, як за соціалізму досягається високий ступінь збігу суспільних і особистих інтересів, індивід перетворюється в носія родових якостей суспільства, формується як гармонійна і всебічно розвинена особа. К. Маркс пов'язував з комунізмом початок дійсно людської історії. Значною мірою це можна пояснити тим, що дійсним суб'єктом історичного розвитку нарешті стає людина як цілісна, гармонійна особа, а не як «випадковий індивід». Категорія «особа» відображає ступінь сформованості суб'єктних якостей людини, що є неоднаковими в різних історичних умовах. Раб, який протестує проти рабства,—приклад особи рабовласницького суспільства, створення унікального продукту праці ремісника — не менш особисте виявлення людини в феодальному суспільстві та ін.

Уперше в історії соціальні умови сприятливі для масового формування людей як осіб, як діячів, створює в своєму середовищі пролетаріат, мірою його перетворення із класу «в собі» в клас «для себе».

Перетворення індивіда в гармонійну і всебічно розвинену особу, в суб'єкт розвитку суспільства можливе лише через засвоєння досягнень усієї попередньої історії, які виступають передумовою розквіту творчих здібностей людини — «всіх людських сил як таких, безвідносно до якогось там не було *задалегідь встановленого масштабу*»¹⁹. За цих умов розвиток суспільства «стане тотожним з розвитком кожного окремого індивіда»²⁰.

¹⁸ Карлейль Т. Герои и героическое в истории.—СПб, 1881.—352 с.

¹⁹ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1861 годов.—Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 438.

²⁰ Маркс К. Теория дополнительной стоимости (IV том «Капитала»).—Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 2, с. 114.

Цей принцип комунізму вже сьогодні постає як завдання вдосконалення зрілого соціалізму. Як наголошувалося на червневому Пленумі ЦК КПРС, «нема і не може бути завдання вищого, ніж піднести кожну людину до рівня творця власної долі, творця історії»²¹.

Життєві інтереси і цілі трудящих наповнені суспільним змістом. Це підносить радянських людей до рівня історичного суб'єкта. Вже сьогодні в нашій країні вдосконалення розвинутого соціалізму, будівництво комунізму стає справою кожного.

* * *

Одним из основополагающих принципов исторического материализма является положение о конкретно-исторической природе субъекта общественного развития, позволяющее понять диалектику индивидуального и социального, решающую роль народных масс в историческом процессе.

Конкретизация исходной интерпретации социального субъекта как общества в целом предполагает уяснение, с учетом исторического разделения труда, определяющего значения материально-производственной деятельности в общественном развитии и, соответственно этому,— раскрытие специфики действий широких масс трудящихся как творца истории.

В условиях классово-антагонистического общества с характерной для него противоположностью между физическим и умственным трудом субъект истории «разорван» на субъект действия—широкие народные массы, субъект познания — идеологов общественных классов (прежде всего — господствующих) и субъект целеполагания, в роли которого выступают государство, политические организации и партии.

Этот разрыв преодолевается только с выходом на историческую арену революционного пролетариата. Именно рабочий класс в процессе превращения из класса «в себе» в класс «для себя» становится подлинным субъектом исторического процесса. Он выполняет определяющую роль не только в развитии общественного материального производства, но и в сознательном революционном преобразовании буржуазного общества, выступая под руководством марксистско-ленинской партии как наиболее сознательный и организованный из эксплуатируемых классов, вооруженный научной общественной теорией и призванный создать государство качественно нового типа — диктатуру пролетариата.

Роль народных масс как творца истории особенно четко проявляется после победы социалистической революции, в процессе построения и развития социализма, когда особую значимость приобретает субъективный фактор в планомерном развитии общества. Поэтому повышение трудовой и социально-политической активности масс, формирование коммунистической убежденности и высокой сознательности трудящихся КПСС рассматривает как существенную составляющую совершенствования зрелого социализма, как одну из важнейших задач всей своей деятельности.

²¹ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 14 черв. 1983 р.—В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. К., 1983 р., с. 63.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

«ДІАЛЕКТИКА ПРИРОДИ» Ф. ЕНГЕЛЬСА: СВІТОГЛЯД, ФІЛОСОФІЯ, СУЧАСНІСТЬ

(Круглий стіл філософів
Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка
та Інституту філософії АН УРСР)

100 років тому Фрідріх Енгельс написав останню сторінку «Діалектики природи». Кожний розділ, стаття або фрагмент цього визначного твору — це не просто окрема частина певного задуму, який не судилося реалізуватися повністю, а відповідь на світоглядні запити цілої історичної епохи. В своєму творі Ф. Енгельс резюмує досягнення і водночас визначає обрії подальшого розвитку нового, діалектико-матеріалістичного світобачення. Діалектику як метод революційно-практичної зміни дійсності, що створений як теоретичне узагальнення досвіду суспільної практики пролетаріату, всього історичного процесу, Ф. Енгельс застосовує до осмислення глобальних зрушень у природознавстві ХІХ ст. Головна тема, яка хвилювала його у здійсненні цього грандіозного задуму, — це висвітлення органічного зв'язку природничо-наукового пізнання, самого стилю наукового дослідження природи із кардинальними світоглядними цінностями людського буття. Положення про те, що знання про природу і заснована на них машина індустрії невіддільні від перспектив людського існування, від проблеми відповідальності науки, вчених, антиутилітаризм і антипрагматизм наукового пошуку — ці та інші ідеї становили своєрідний ідейно-світоглядний контекст осмислення Ф. Енгельсом даних новітнього природознавства.

В розкритті світоглядного змісту ідейної скарбниці «Діалектики природи», невмирущої значущості окресленої там діалектико-матеріалістичної програми розвитку наукового пізнання — заповідка не лише правильного розуміння, а й дальшого вдосконалення ідейно-світоглядного потенціалу марксистсько-ленінської філософської думки відповідно до вимог часу. Цього вчив нас В. І. Ленін. Цього вчить життя.

Обговоренню цих проблем присвячене засідання Круглого столу, проведене науковцями Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, Інституту філософії АН УРСР, Науковою радою «Проблеми діалектичного та історичного матеріалізму» АН УРСР і журналом «Філософська думка». Його робота відбулася 27—28 грудня 1983 р. в Київському університеті. Основними проблемами, навколо яких розгорілось обговорення, були такі: розкриття значення ідей «Діалектики природи» в контексті філософсько-ідеологічних проблем сучасності, концепція практики в цьому творі Ф. Енгельса; проблеми методології наукового пізнання, єдності світогляду і методології в «Діалектиці природи»; розробка Ф. Енгельсом питань діалектичної логіки, принципу історизму, теорії категорій; з'ясування соціально-культурних мотивацій пізнання в «Діалектиці природи» та дослідження питань історії науки; критика сучасних буржуазних фальсифікацій ідейного значення «Діалектики природи» Ф. Енгельса.

Всього на засіданні Круглого столу виступили 26 доповідачів. Вміщуємо тексти найбільш цікавих виступів.

І. В. БИЧКО (доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою історії філософії Київського держуніверситету). Ідеї «Діалектики природи» Ф. Енгельса в контексті філософсько-ідеологічних проблем сучасності.

Задумана ще 1873 року «Діалектика природи» мала розв'язати ряд актуальних проблем, які висунув перед філософією бурхливий розвиток природознавства, суспільної практики. На жаль, вона так і не була завершена Ф. Енгельсом. Смерть К. Маркса у 1883 р. і необхідність повністю зосередитися на підготовці до друку його творів (насамперед другого, третього і четвертого томів «Капіталу»), а також завдання керівництва революційним рухом пролетаріату ускладнили цю справу. 1883 рік вважається останнім роком роботи над текстом «Діалектики природи».

Видрукувана 1925 року «Діалектика природи» відразу опинилася у вирі ідеологічної боротьби і, відповідно, сама стала об'єктом атак ворогів марксистсько-ленінської теорії (вже той факт, що діячі пі-

мецької соціал-демократичної партії чотири десятиріччя приховували текст Енгельсової праці від прогресивної громадськості, свідчить про край упереджене ставлення її лідерів до ідей Ф. Енгельса). Одним з найпоширеніших прийомів фальсифікації ідейної спадщини марксизму є спроба тлумачити його філософсько-світоглядні принципи в дусі метафізичного матеріалізму. І для реалізації цих намагань фальсифікатори марксизму обирають часто-густо текст «Діалектики природи». Чому ж саме його?

Річ у тому, що домінантним напрямом фальсифікації марксистського матеріалізму буржуазними критиками є тлумачення його як нібито «філософії самої лише природи», що не бере до уваги «суб'єктивність» людини, «розчиняючи» останню в «діалектичних законах природи» і «природоподібних» законах економіки і виробництва. Одним з прибічників такого спотвореного тлумачення марксистської філософії був Ж.-П. Сартр. На його думку, Ф. Енгельс в «Діалектиці природи» нібито здійснив «дегуманізацію Марксової діалектики». Сартр тлумачить відоме енгельсівське положення про об'єктивну та суб'єктивну діалектику як «розчинення суб'єктивного в об'єктивному», а не як зміну об'єктивності природи в чуттєво-практичній діяльності суб'єкта, заломлену крізь призму людської активності, практики, «суб'єктивності»¹, як розглядає Ф. Енгельс об'єктивну діалектику природи загалом і в її конкретних виявах (причинність, необхідність та ін.). Тим самим Ф. Енгельс спростовує догмати споглядального матеріалізму, які Сартр і багато інших «критиків» марксизму намагаються приписати філософії діалектичного і історичного матеріалізму. Таке спрямування «Діалектики природи» визначалось покладеним у її основу задумом критики методології вульгарного матеріалізму, а також рядом принципів обставин ідеологічної боротьби того часу. Йдеться про специфічне співвідношення (і його ідеологічні наслідки) філософії і природознавства — проблему, актуальну і нині.

Як свідчить досвід історії, форми суспільної свідомості в їх готівому, сформованому вигляді вступають у досить складні і неоднозначні відношення, конкретний характер яких в кінцевому підсумку визначається панівним типом суспільних відносин. Залежно від історичного типу суспільних відносин одна з форм суспільної свідомості підпорядковує собі інші, визначаючи світоглядні орієнтири, навіть тематичну спрямованість самого змісту суспільної свідомості. Так, характерним для європейського середньовіччя було розуміння реальності як чогось суто духовного. Воно докорінно змінилося, коли буржуазні відносини прийшли на зміну феодальним. Практику буржуазного підприємництва не могли задовольнити знання про природу, виражені у формі катехизисних процедур; місце сакрального тлумачення природи посідає експериментальне знання науки Нового часу. Теологія поступово втрачає свою провідну роль в системі форм суспільної свідомості, її місце займає суспільна форма усвідомлення природи — наука, природознавство. Філософія проймається духом природознавства.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. поступово відбувається втрата буржуазним способом виробництва і буржуазною філософсько-ідеологічною свідомістю відносно прогресивного характеру. Виникає потяг буржуазного матеріалізму до метафізичності й споглядальності, який і «закріплюється» відповідними зрушеннями в природознавстві. Свою головну мету буржуазна філософія того часу починає вбачати не стільки в обґрунтуванні способів активного втручання людини в дійсність, скільки у відшуванні найточнішого способу відтворення наявного стану речей з метою найадекватнішого пристосування до нього.

¹ Див.: Маркс К. Тези про Фейєрбаха.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 1.

Завдання ідеологічної боротьби, що її проводили буржуазні ідеологи «проти абстрактної суб'єктивності християнства», привели до виключно «об'єктивного» тлумачення людини, до «розчинення» її у природі. В результаті, за відомою характеристикою Ф. Енгельса, філософія XVIII ст. приходять до «протилежної односторонності; суб'єктивності була протиставлена об'єктивність, духові — природа, спіритуалізму — матеріалізм, абстрактно-односторонньому — абстрактно-загальне, субстанція»². Наслідком же була «натуралізація» філософії», що накреслюється вже у творчості Л. да Вінчі і М. Коперника, сягаючи зрілої форми у Г. Галілея і завершення в «метафізиці XVII ст.» — в системах механістичного матеріалізму Т. Гоббса і Р. Декарта.

Зрозуміло, що натуралістично орієнтована філософія, «відсікаючи» гуманістичну тематику, стаючи «ворожою людині»³, була нездатна дати правильні світоглядні орієнтири і природознавству в питанні про походження і прогресивний розвиток суцього. Водночас доки суб'єктивно-класовий інтерес буржуазії не суперечив об'єктивному напрямку історичного процесу, названі обмеженості філософії і природознавства мали характер лише негативних тенденцій, і філософія, насамперед матеріалістична, виконувала загалом прогресивні функції в ідейних битвах XVI—XVIII ст.

Зовсім інша ситуація виникла у другій половині XIX ст. Капіталізм ступив на шлях своєї нисхідної еволюції. Класові виступи пролетаріату показали, що існує об'єктивна суспільна потреба у революційній зміні капіталізму соціалізмом. Бути ідеологічним обґрунтуванням революційного творення нових суспільних відносин міг тільки діалектичний та історичний матеріалізм.

Наголосимо на тому, що з виникненням марксистського матеріалізму старий, метафізичний матеріалізм остаточно не зникає, він продовжує існувати: але втрата історичної прогресивності обернулася для нього втратою свого предмета та розчиненням в природознавстві⁴. Остання обставина породжує натуралістичні течії філософії — «вульгарний» матеріалізм та позитивізм.

Ідеологи «вульгарного» матеріалізму претендували — і небезуспішно — на місію виразників духу сучасного їм природознавства і навіть на роль творців загальнофілософської теорії суспільства. Це зумовило головний задум «Діалектики природи» в дусі «Анти-Бюхнера», оскільки боротьба проти вульгарного матеріалізму та інших деградуючих напрямів метафізичного матеріалізму (Є. Дюрінг) стала одним з наріжних питань ідеологічної боротьби тієї доби.

Головна вада «вульгарного» матеріалізму, за Ф. Енгельсом, полягала в догматизмі, втраті ним позитивних надбань класичного метафізичного матеріалізму XVIII ст.⁵

Характеризуючи філософствування «вульгарних» матеріалістів як «потік плоско-матеріалістичного популяризаторства, матеріалізм якого повинен був надолужити брак науковості», Ф. Енгельс вважає критику їх поглядів актуальною справою: «Можна було б дати їм спокій, полишивши їм займатися своєю, все ж непоганою, хоч і вузькообмеженою, справою — втовкмачувати німецькому філістеру атеїзм і т. д., але 1) лайка на адресу філософії..., яка, незважаючи ні на що, станеться славою Німеччини, і 2) претензія на застосування природничо-

² Енгельс Ф. Становище Англії. Вісімнадцяте століття.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 560.

³ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство.— Твори, т. 2, с. 136.

⁴ Характеризуючи ситуацію, що виникла на цей час у філософії, Ф. Енгельс відзначав: «Ідеалізм був тяжко поранений революцією 1848 р., але матеріалізм у цьому своєму підновленому вигляді вправ ще нижче» (Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 476).

⁵ Бюхнер — підкреслює Ф. Енгельс, — знає філософію тільки як догматик, та й сам він є догматиком... в якого дух і рух великих французьких матеріалістів... втрачені так само, як у Ніколай втрачений дух Вольтера» (Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 483).

наукових теорій до суспільства і на реформування соціалізму — усе це примушує нас звернути на них увагу»⁶.

Вказуючи на критику вульгарного матеріалізму як на одне з першочергових завдань тогочасної ідеологічної боротьби, Ф. Енгельс у процесі роботи над «Діалектикою природи» розширює сферу свого аналізу — в поле його зору потрапляють інші «продукти розпаду» метафізичного матеріалізму, зокрема філософія Є. Дюрінга, різні позитивістські течії буржуазної філософії. Ця критика актуальна і в інших умовах — адже саме позитивізм згодом присвоїв собі роль виразника «філософії науки», яку свого часу намагався грати «вульгарний» матеріалізм. Ті ірраціональні висновки, до яких приходять сучасні позитивісти, хизуючись своїм «фактицизмом» та відкиданням всякої теорії («плюралізація світу» у С. Хаїякави, «методологічний анархізм» П. Фейерабенда та ін.), були передбачені Ф. Енгельсом ще в минулому столітті. «...Ми навряд чи помилилися, — писав він, — коли почнемо шукати найбільш крайній ступінь фантазерства... не в того природничонаукового напрямку, який, подібно до німецької натурфілософії, намагався втиснути об'єктивний світ у рамки свого суб'єктивного мислення, а, навпаки, у того протилежного напрямку, який, чванячись тим, що він користується тільки дослідом, ставиться до мислення з найглибшим презирством і, дійсно, якнайдалі пішов у справі збіднення мислі»⁷.

Справді наукове мислення, теорія ніколи не є безпосереднім «висновком» з фактів. «Емпіричне спостереження само по собі ніколи не може достатньо довести необхідності»⁸, — зауважує Ф. Енгельс і робить висновок: «...доведення необхідності полягає в людській діяльності, в експерименті, в праці: коли я можу зробити якесь *post hoc*, то воно стає тотожним з *propter hoc*»⁹. Отже, лише практика, яка виводить пізнання за межі безпосередньо-фактичного «тепер», є тим об'єктивним чинником, який в кінцевому підсумку реально узгацьнює факти в теорію¹⁰. А практичний характер теорії, істини, пізнання загалом виявляє їх історичний характер, зв'язок з історичним досвідом і об'єктивними спрямуваннями людщини у майбутнє. Саме на історичну природу істини, знання взагалі вказує Ф. Енгельс, критикуючи дюрінгівську «світову схематику»: «...теоретичне мислення є природженою властивістю тільки у вигляді здібності. Ця здібність повинна бути розвинута, удосконалена, а для цього не існує досі ніякого іншого засобу, крім вивчення всієї попередньої філософії»¹¹.

Сто років минуло від написання «Діалектики природи». Але її ідеї продовжують жити і боротись й інші. Відзначивши кризу метафізичного матеріалізму, нездатність його бути світоглядним орієнтиром природознавства, Ф. Енгельс показує, що тільки діалектичний матеріалізм здатний в нових історичних умовах бути методологією і світоглядом сучасного природознавства. Ці ідеї, творчо розвинуті В. І. Леніним, становлять фундамент марксистсько-ленінської програми союзу філософії і природознавства, виступають дійовим світоглядним орієнтиром усвідомлення даних наукового пізнання у широкому соціально-культурному контексті. В цьому полягає величезна ідейно-світоглядна значущість «Діалектики природи» в боротьбі з філософськими перекоченнями дійсної суті марксистського теоретичного над-

⁶ Енгельс Ф. Діалектика природи. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 483.

⁷ Там же, с. 350.

⁸ Там же, с. 506.

⁹ Там же.

¹⁰ Саме тому творчий розвиток теорії забезпечується формами мислення, що в принципі незвідні до якоїсь фіксованої «сукупності фактів». В цьому сенсі Ф. Енгельс і вживає своє відоме положення про те, що «формою розвитку природознавства, оскільки воно мислить, є гіпотеза» (там же, с. 515).

¹¹ Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 344.

банія, з новітніми буржуазними спекуляціями навколо проблем теоретичного та соціального прогресу.

В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (доктор філософських наук, завідувачий сектором Інституту філософії АН УРСР). Проблема раціональності практики в «Діалектиці природи».

Коли ми говоримо про світоглядно-методологічну значущість «Діалектики природи», ми не можемо обійти увагою принцип практики, у якому найяскравіше втілилися такі риси людської діяльності, як універсальність та раціональність. Аналіз практики у цьому творі Ф. Енгельса — невід'ємна складова цілісної діалектико-матеріалістичної концепції практики, розробленої основоположниками марксизму-ленінізму.

Хочу особливо наголосити на цьому з огляду на те, що буржуазні ідеологи намагаються відірвати творчу спадщину Ф. Енгельса від всього марксистсько-ленінського вчення, зокрема, протиставити її поглядам К. Маркса. Стосовно проблеми практики ця тенденція виявляється у намаганні приписати Ф. Енгельсу недооцінювання діалектики людської діяльності, «розчнення» її в діалектиці природи. Суб'єктивізація практики, доведена представниками згаданої тенденції у буржуазній філософії до ототожнення «аутентичної практики» з анархістським бунтарством (Ж.-П. Сартр, Г. Маркузе та ін.), має своєю неодмінною передумовою заперечення діалектичного саморозвитку природи, нехтування тією обставиною, що практична життєдіяльність аж ніяк не «відміняє» загальних закономірностей природи і не зводиться до того «демонічного гіперактивізму», в процесі якого людина, «реконструюючи» «схеми реального», нібито перестає бути суб'єктом пізнання об'єктивних властивостей навколишньої діяльності, перетворюючись на суб'єкт її «технічної фабрикації» (Г. Башляр), а людська свідомість лише відтворює реальний або можливий практичний вплив на речі (А. Бергсон), тобто людська практика — зовсім не те «панування над природою», «раціональність» якого представники франкфуртської школи та близьких до неї течій уподібнили «репресивності індустріальної культури» і щодо природи загалом, і щодо природи самої людини.

За модель «раціональності» прибічникам «праксеологічного» підходу править те уявлення, яке сформувалось у філософії Нового часу, зокрема у картезіанських постулатах «практичної філософії», за якими людина завдяки пізнанню не тільки стає «хазяїном» природи, а й повновладно панує над нею¹². Акцент робиться, як правило, на притаманній класичним раціоналістично-філософським концепціям ідеї «панування» людини над природою, яка тлумачиться сучасною буржуазною філософською свідомістю як провідна ознака будь-яких філософсько-раціоналістичних концепцій. Поширюється таке обмежене уявлення і на марксистсько-ленінське розуміння практики.

У зв'язку з цим відзначимо, що в діалектико-матеріалістичному світогляді поняття «панування» виступає не як визначальний принцип людського світовідношення, а лише як антитеза підвладності людини стихійності природних і соціальних сил, тобто як таке, що потребує контекстуальних уточнень.

Щодо цього відмітним є те, що в «Діалектиці природи» у руслі конкретизації ідей К. Маркса якраз розкрито обмеженість вихідного просвітницького постулату про «панування людини над природою».

Наведемо хід думки Ф. Енгельса: «...ми аж ніяк не пануємо над природою» так, як той, хто перебуває поза нею; «Ми, навпаки, нашою плоттю, кров'ю і мозком належимо їй і знаходимося всередині неї»; і, нарешті, — «все наше панування... полягає в тому, що ми...

¹² Див.: Декарт Р. Избр. произведений. — М., 1950, с. 305.

вміємо пізнавати її закони і правильно їх застосовувати»¹³. «Панування» тут по суті збігається з раціональністю природокористування. Світоглядно-методологічним обґрунтуванням ідеї раціонального природокористування є здійснена Ф. Енгельсом докладна розробка питань про взаємодію соціальних та гістологічних передумов раціоналізації людської діяльності (для такої раціоналізації, знову полемізує Ф. Енгельс з просвітницькою моделлю діяльності, «потрібне щось більше, ніж просте пізнання» — потрібна революційна ліквідація приватновласницького способу виробництва і організація його на засадах комуністичної спільності), про діалектику необхідності і свободи у процесі перетворюючої діяльності, діалектику свободи й відповідальності суб'єкта цієї діяльності.

Порівняємо Енгельсові міркування щодо «панування над природою» з тим контекстом, у якому вживає це поняття К. Маркс, розглядаючи предметне багатство людської культури як «повний розвиток панування» суб'єкта культуротворчої діяльності «над силами природи» (і зовнішньої щодо людини і своєї власної). Я хочу підкреслити, що тут поняття «панування» характеризує насамперед не мету, а засіб досягнення тієї цілісності розвитку всіх людських сил, яка, наголошує К. Маркс, є самоціллю культуротворчої діяльності у всьому її предметному багатстві. Ще раніше К. Маркс пише про універсальність людської життєдіяльності, яка перетворює всю природу на неорганічне тіло людини, і наголошує при цьому, що людина лишеється частиною природи. Розкриваючи цю діалектичну взаємозалежність, К. Маркс використовує поняття, яке, на наш погляд, найповніше виражає її суть, — «постійне спілкування» людини і природи¹⁴.

Отже, формування діалектико-матеріалістичного принципу практики було пов'язане з послідовною «гуманізацією» філософії, з її світоглядною орієнтацією на ідеал цілісної, гармонійно розвинутої особи, на її гуманістичне ставлення до природи. Адже «постійне спілкування» людини з природою — це світоглядна констатація однієї з найістотніших особливостей людського способу буття у світі, пов'язаної з «визнанням» не тільки функціональної корисності, а й фізіологічної і більш того — психологічної, а також естетичної та етичної «самоцінності» для людини природного середовища її життєдіяльності, «природності» загалом.

Саме таку особливість людського світовідношення виражає діалектико-матеріалістичне поняття культури — як з боку її предметного буття, так і з боку діяльничої сутності. Культура як «панування» над природою означає тут не що інше, як свідоме, а отже, відповідальне ставлення суб'єкта життєдіяльності до середовища свого існування, до свого «неорганічного тіла». Культура — це передусім раціональність людського світовідношення у всьому розмаїтті його предметно-матеріальних і духовних (як пізнавальних, так і практично-духовних) виявів.

Завершуючи під таким кутом зору порівняльний розгляд вище наведених Марксових і Енгельсових положень, я хочу знову звернути увагу на їх проблемну спадкоємність.

У міркуваннях Ф. Енгельса пріоритет «раціонального природокористування» над «пануванням» виражає пізнавальний аспект раціональності суспільної практики, розглядуваної у площині відношення людини до природи. У міркуваннях К. Маркса пріоритет «спілкування» над «пануванням» виражає більш широкий спектр раціональності практики: тут пізнавальна сторона відношення людини до природи є складовим елементом цілісного процесу освоєння світу лю-

¹³ Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 462.

¹⁴ Див.: Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 87, 88.

диною — у діалектичній єдності предметно-матеріальної та духовної сторін такого освоєння.

З цього випливає, що раціональність — риса, притаманна не тільки пізнавальному відношенню людини до світу, вона — невід'ємна риса людської практики і людської свідомості взагалі.

Становлення раціональності як однієї з визначальних рис людського світовідношення пов'язане з тим, що предметно-перетворююча діяльність від початку свого історичного генезису формується як здатність суспільної людини діяти «за мірками» будь-якого виду. Ця «багатомірність», в свою чергу, забезпечується тим, що предметний зміст діяльності завжди набуває форми всезагальності внаслідок її орієнтації на родові властивості — як самої людини, так і всього суцього. В найзагальнішому вияві раціональність практики полягає, очевидно, в досягненні максимальної «взаємоузгодженості» двох названих груп родових властивостей.

З огляду на це підкреслимо, що, характеризуючи практику як «предметно-перетворюючу діяльність», слід мати на увазі, що перетворення — лише один з двох невіддільних аспектів такої діяльності. Іншим, не менш істотним її аспектом, є здатність відтворювати «родові властивості» всього того, що входить у предметний зміст практики. Єдність перетворюючих і відтворюючих аспектів практики знаходить найадекватніше вираження у понятті предметно-матеріального освоєння світу людиною. Мабуть, саме в цій площині можна повною мірою досягнути зміст поняття раціональності практики.

А. І. ПИПІЧ (викладач університету). «Діалектика природи» про соціально-предметний зміст праці.

Важливу роль в обґрунтуванні ідеї єдності неорганічних і органічних форм руху матерії з особливою формою розвитку — історією людського суспільства, що наводиться в «Діалектиці природи», відіграє стаття «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину». Тут питання про походження людини ставиться і розв'язується Ф. Енгельсом як проблема початку всесвітньої історії.

Люди на відміну від тварин самі творять свою історію. Але це принципове положення, з погляду Ф. Енгельса, можна раціонально зрозуміти лише в тому разі, якщо за основу феномену людини буде взято фундаментальний принцип діалектико-матеріалістичного світогляду про визначальну роль в історії людства способу суспільного виробництва. Переосмислюючи з цих позицій дані сучасного йому природознавства, він робить висновки, які і в наш час не втратили ідейної гостроти.

До одного з таких висновків належить марксистське положення про соціальну сутність людини, про виробництво як основу самої соціальності, що відрізняє людину від тварини. Деякими вченими проблема становлення людини тлумачиться так: «Розвиток системи зв'язку, заснованого на використанні символічних категорій, задованих словами, зумовило в кінцевому результаті утворення угруповань такого типу, які відрізняють сучасну людину¹⁵. Очевидно, що ця точка зору не бере до уваги фундаментальне положення Ф. Енгельса про те, що «пояснення виникнення мови з процесу праці і разом з працею є єдиною правильним»¹⁶.

Іншим висновком з діалектико-матеріалістичної концепції людини є думка про творчий характер людського буття у світі. Ця думка має неабияке світоглядне значення з огляду на аргументи розвінчаної В. І. Леніним в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» позиції

¹⁵ Харрисон Дж., Уайнер Дж., Тэннер Дж., Барнікот Н., Рейнолде В. Биология человека.— М., 1979, с. 124—125.

¹⁶ Енгельс Ф. Диалектика природы, с. 456.

О. Богданова, який, ототожнюючи суспільне буття і суспільну свідомість, залічував соціальність до розряду «приспосовних явищ». Але соціальність людини не можна зрозуміти і пояснити матеріалістично, виходячи лише із закономірностей процесів пристосування до природних умов існування, бо суспільні зв'язки людей народжуються в процесі матеріального виробництва, творчого перетворення навколишнього середовища.

Можли сперечатись про те, де і коли з'явилися на землі перші люди, як виникли їх суспільні зв'язки, та одне лишається безсумнівним: зв'язок антропогенезу з соціогенезом; основа їх зв'язку — процес матеріального виробництва.

У цьому пункті треба наголосити ще на одному важливому положенні «Діалектики природи»: «Праця починається з виготовлення знаряддя»¹⁷. Якщо відносно розвинутого, сформованого процесу праці питання про зв'язок праці з соціальністю не викликає сумнівів, то як бути з працею, яку К. Маркс називав «інстинктивною» (в сучасній термінології — «передпраця»?). Якщо праця створила людину, то чи створила «передпраця» «передлюдину»? Це питання виникає у зв'язку з численними інтерпретаціями новітніх даних природознавства з антропосоціогенезу, в яких точка зору Ф. Енгельса, хоча і згадується, але без належного філософського усвідомлення.

В цьому зв'язку звернемо увагу на центральну в даному пункті категорію предметності. К. Маркс, розвиваючи свою думку, висловлену ним у ранніх творах, про предметність як фундаментальну складову людської діяльності, в рукописах 1857—1861 років говорить про знаряддя праці як «предметний засіб»¹⁸.

Результати експериментальних досліджень, проведених в 30-х роках П. Гальперіним, показали, що система знаряддєвих операцій є продуктом суспільства. Допоміжні засоби тварин лише схожі на знаряддя, і не являють собою знаряддя навіть в зародку¹⁹. З цього випливає, що на відміну від тварин для людини предметність існує в першу чергу як соціально зумовлений і матеріально фіксований у вигляді соціальної програми обробки речовини природи зміст використання знаряддя. Отже, поетапно набуття процесом використання допоміжних засобів (достатньо поширеного в тваринних предків людини) соціального змісту, знаряддєвих функцій, тобто закріплення за ним предметної визначеності, і становить суть або логіку доісторичного розвитку.

Передлюдина дійсно стає людиною тільки тоді, коли за допомогою знаряддя починає виготовляти нові й нові знаряддя. До цього її соціальне буття безпосередньо ще вплетене в природні зв'язки. Необхідним моментом становлення передпраці працею є мова, яка виникла з процесу праці і разом з працею²⁰.

Соціальність не існує поза індивідами, які спілкуються, не виникає в самому лише спілкуванні, а тим більше не зумовлюється ним. Соціальність виникає в процесі суспільної праці, виробництва. Але для того щоб людське або соціальне спілкування могло здійснюватись набагато ефективніше, необхідний достатньо високий рівень розвитку знакової форми спілкування, в процесі якого виникає членороздільна мова. Тому виникнення останньої з процесу знакового спілкування, а його — з праці, має своєю передумовою просту знаряддєву діяльність, яку і можна визначити як «інстинктивну працю». Її розвиток проходить ряд формоутворень, останнім з яких є праця, що стає осно-

¹⁷ Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 458.

¹⁸ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 рр.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 250.

¹⁹ Див.: Хрестоматія по возрастной и педагогической психологии.— М., 1980, с. 196.

²⁰ Див.: Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 456.

вою знакової форми спілкування людей, тобто людського спілкування як такого, принципово відмінного від «спілкування» тварин.

При цьому треба підкреслити, що вдосконалення допоміжних засобів, які використовувала передлюдина, в кінцевому підсумку перетворюють їх з посередників між індивідами і природою на посередників у відносинах між індивідами, надаючи їм суспільної значущості. Ця значущість насамперед виражається в набутті знаряддями властивостей «чуттєвих предметів», хоча і зовнішніх стосовно кожного індивіда, але безпосередньо влечених в «ткашину» відносин між ними.

Передумовою перетворення природних зв'язків у соціальні є природна тотожність і природна відмінність індивідів. Індивіди тотожні як представники єдиного біологічного виду, тому, скажімо, кожний «середній» індивід може маніпулювати відповідним допоміжним засобом. Але «предметним засобом», тобто знаряддям, ці засоби стають лише тоді, коли перетворюються в посіїв відносин між людьми з приводу виробництва і використання цих засобів. Елементарна клітинка соціального — це акт виробництва, виготовлення знарядь за допомогою інших знарядь, праця.

П. О. ЗАГОРОДНЮК (кандидат філософських наук, доцент університету). **Енгельс і проблема діалектичної логіки.**

У теоретичній спадщині Ф. Енгельса особливе місце посідають «Анти-Дюрінг» та «Діалектика природи», де дано обгрупування основних проблем історії і теорії діалектики, ряду фундаментальних питань діалектико-матеріалістичної теорії пізнання і логіки, розкрито шляхи і накреслено програму дальшого розвитку діалектики.

Всупереч заявленій в буржуазній і ревізіоністській літературі тезі, згідно з якою Ф. Енгельс нібито «догматизував» Марксову діалектику, праці Ф. Енгельса переконливо свідчать про його першочергову увагу до діалектики як науки, що розвивається. Основою цього розвитку є, за Енгельсом, узагальнення всієї суспільно-історичної практики людства, історія і теорія науки, творча переробка досвіду всієї попередньої філософії. Ф. Енгельс у систематичній формі дав начерк історії діалектики, докладний аналіз її історичних форм, розкрив корінь протилежності метафізичного та діалектичного способів мислення.

Ф. Енгельс розглядав матеріалістичну діалектику як єдино науковий метод філософії. Оскільки категорії діалектичного мислення гнучкі, рухливі, то вона, на протигагу метафізиці, пізнає суть природи речей. Метафізика спиняється на зовнішній стороні речей, не проникаючи в їх суть. Тому вона не може виявити у зовнішніх відношеннях речей закони, що визначають їх природу. Єдиним методом, що дозволяє зробити це, є діалектика як наука про найбільш загальні закони руху і розвитку природи, людського суспільства, мислення та пізнання. Ф. Енгельс підкреслює, що переходи між поняттями, категоріями, тобто діалектичний взаємозв'язок між ними, визначаються саме діалектичним характером об'єктивної дійсності. Отже, об'єктивна діалектика — це діалектика самого предмета, суб'єктивна — це процес опанування предметом у свідомості, відображення у «мислячій голові» істотних властивостей його суперечливого розвитку.

Суб'єктивна діалектика і є діалектичною логікою. Закони діалектики є універсальними законами об'єктивної дійсності, а діалектичне мислення — не що інше, як відображення діалектики буття. Ф. Енгельс зауважував, що над усім нашим теоретичним мисленням панує з абсолютною силою той факт, що наше суб'єктивне мислення і об'єктивний світ підпорядковуються тим самим законам і що через це вони повинні не суперечити одне одному в своїх результатах, а,

навпаки, узгоджуватися між собою. На цій ідеї наголошував у своїх працях В. І. Ленін, говорячи про діалектику як вивчення суперечностей в самій суті предметів, як умову пізнання всіх процесів в саморусі, розвитку як єдності протилежностей. Отже, діалектична логіка — наука про найзагальніші закони і форми руху мислення, висхідним принципом якої є пізнання істини шляхом протилежних визначень предмета.

У нашій філософській літературі, зокрема в працях Г. С. Батищева, Б. М. Кедрова, П. В. Копніна, Л. К. Науменка, І. С. Нарського, В. І. Шинкарука та ін., можна натрапити на різні погляди на співвідношення об'єктивної діалектики буття з законами діалектичного способу мислення, на проблему єдності діалектичної логіки та теорії пізнання. Однак в одному наведені автори погоджуються — в тому, що закони діалектики є також законами діалектичної логіки, що ядром діалектики є закон єдності і боротьби протилежностей, а основним принципом діалектичної логіки — принцип тотожності протилежностей. Отже, діалектична логіка вивчає логічні засоби істинного пізнання, до яких належать категорії та методологічні принципи синтезу наукових знань в теорію (принцип історичного та логічного, принцип сходження мислення від абстрактного до конкретного та ін.).

В. О. ЗВІГЛЯНИЧ (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, редактор відділу редакції журналу «Філософська думка»). Соціально-культурні мотивації пізнання в «Діалектиці природи» Ф. Енгельса.

Концепція пізнання, викладена в «Діалектиці природи», має конкретно-історичний і водночас загально-теоретичний характер. Остання обставина робить її співзвучною сучасним дослідженням, а її ідеї — спрямовуючими в осмисленні багатьох актуальних нині питань теорії пізнання. Одним з таких питань, яке хвилювало і Ф. Енгельса, було питання взаємозв'язку науки і суспільства. В сучасних умовах, коли наука перетворилась в безпосередню продуктивну силу, а результати наукової діяльності за певних соціальних умов виявили здатність не тільки використовуватись на благо людини, а й загрожувати самому існуванню цивілізації, це питання набуло небувалої гостроти. Зростаюче усвідомлення багатосторонніх зв'язків науково-теоретичної діяльності з культурно-ідеологічним кліматом епохи, з фундаментальними проблемами людського буття, соціальної відповідальності і перспективами подальшого розвитку культури ґрунтуються на докладно проаналізованому Ф. Енгельсом положенні, яке має велике значення для концепції пізнання «Діалектики природи», — про історизацію людського пізнання природи і суспільства. «...Вся природа, — підкреслює Ф. Енгельс, — розчинилась в історії»²¹. Об'єкт пізнання постає в історичному вимірі, без «різких розмежувальних ліній» перед пізнаючим мисленням, чії форми також виявили рухливість, релятивність, внутрішню саморефлексивність. «Теоретичне мислення кожної епохи...», — зауважує Ф. Енгельс, — це — історичний продукт, що набирає в різні часи різних форм і разом з тим дуже різного змісту. Отже, наука про мислення, як і всяка інша наука, є історична наука, наука про історичний розвиток людського мислення»²². Історизація уявлень про теоретико-пізнавальну діяльність індивідуального та колективного суб'єкта накреслила кілька моментів, що є основоположними для сучасної теоретико-методологічної рефлексії над знаннями. Це насамперед розуміння пізнання як соціально-культурного феномену, чії вихідні принципи мають предметно-практичну природу, тобто сформувались поза сферою власне теоретико-пізна-

²¹ Там же, с. 512.

²² Там же, с. 344.

вального відношення людини до світу і тому здатні виконувати регулятивні функції у системі теоретичного відображення дійсності. Це, далі, гуманітаризація пізнання як на рівні з'ясування загальних перспектив його розвитку, і зв'язку з кардинальними цінностями людської цивілізації, так і на рівні органічного входження соціально-комунікативних, орієнтованих на суб'єкта пізнання, структур засвоєння та трансляції пізнавального досвіду в систему методологічних засобів сучасної науки — опису, пояснення, передбачення та ін. Це, нарешті, проблема світоглядно-культурної адаптації результатів пізнання, їх об'єктивної у тканні реального міжсуб'єктного спілкування та впливу на весь комплекс духовно-практичних форм і способів людського світовідношення.

Положення про історичні параметри пізнання було спрямоване проти натурфілософії і виступило найважливішою соціально-культурною передумовою становлення діалектики як методу. Іноді цей процес зображується (особливо в практиці викладання марксистсько-ленінської філософії) спрощено, діалектика зводиться до простого узагальнення природничонаукових відкриттів, скажімо, трьох великих відкриттів науки ХІХ ст. Але названі відкриття — лише фактори перетворення діалектики у форму мислення природознавців. Діалектика як метод вишикла на шляхах узагальнення досвіду всесвітньої історії і культури, дослідження їх рушійних сил. Уявлення про діалектичний матеріалізм як узагальнення законів природи знімає всяку різницю між ним і поглядами метафізичного матеріалізму. Концепція пізнання діалектичного матеріалізму орієнтована на суспільство і — опосередковано — на дослідження природи. Тому вищою формою пізнання в діалектико-матеріалістичній філософії виступає соціальне пізнання. Діалектика повинна стати, підкреслює Ф. Енгельс, необхідним атрибутом мислення природознавців, оскільки «обізнаність з ходом історичного розвитку людського мислення» необхідна для пізнання природи, бо «дає масштаб для оцінки теорій, які воно само висуває»²³. Отже, зразком і каніоном осмислення природничонаукових теорій є історично сформовані ідеали мислення, які увібрали в себе весь спектр предметно-практичних і духовно-теоретичних форм освоєння людською світу.

Велике значення при цьому має з'ясування історико-типологічних характеристик категоріальних структур наукового пізнання, які відіграють важливу роль у певні періоди його генезису. Так, скажімо, для наукового мислення античності домінантним було уявлення про категорії як форми споглядання; в епоху середньовіччя категорії розглядались як форми або знаряддя інтерпретації; разом зі становленням науки Нового часу категорії стали розглядатись як форми «чистого мислення». Провідним для сучасного стилю мислення є переорієнтація категоріального апарата мислення з аналізу людської духовності в її абстрактно-логічних формах на аналіз соціальної реальності в всій її багатоманітності. Відповідно змінюються і характеристики категорій: у філософсько-соціологічній теорії марксизму вони виступають як об'єктивні мислені форми, як форми трансформації раціональності предметно-практичної діяльності на раціональність пізнавального відношення, як форми культурно-історичного освоєння світу і, нарешті, як форми проєктивно-прогностичної діяльності.

Зрозуміло, це не означає, що всі попередні типологічні особливості категорій перестають існувати; просто змінюється їх положення в ряді форм освоєння світу людиною — домінантні типи стають підпорядкованими і навпаки. Сукупність же названих типів категорій репрезентує функціонування людської свідомості в її цілісності, виступаючи передпосилкою осмислення конкретних теорій, які висуває

²³ Там же, с. 345.

природознавство. Ідеалом побудови наукових теорій є не природничо-наукові теорії, як це було в домарксистській філософії і в концепціях позитивістів, а орієнтація науки на історично вироблені цінності людського існування.

Історизація уявлень про пізнавальну діяльність внесла принципові корективи у погляди на основи пізнавального процесу, притаманні класичній буржуазній філософії. Гарантом цілісності і неперервності пізнання там виступали трансцендентальний суб'єкт, абсолютна ідея або аналогічні за функціями мислені побудови. В «Діалектиці природи» обстоюється думка, згідно з якою пізнання відбувається не за рахунок активності безконечного і позаісторичного трансцендентального суб'єкта, а в діяльності «конечних» емпіричних суб'єктів, що має конкретну, соціально-культурну визначеність. Остання виявляється не тільки у виборі тем і напрямів наукового аналізу, а й у специфічній конечності простору наукового дослідження, обмеженого (за всієї його широти) певними нормами науковості, що допомагають здійснювати селекцію наукових текстів, тем і проблем, розрізняти наукові та інші форми освоєння світу людиною.

Важливим у цьому зв'язку є положення Ф. Енгельса про геоцентричність основних законів природи, фундаментальних фізичних констант, про «розрахованість» фізики, хімії, біології «тільки для Землі»²⁴. Презумпція конечності, висунута перед будь-яким дослідженням, становить запоруку його осмисленості, зв'язку з реальністю та соціальними умовами і можливостями його здійснення. Суть справи полягає в тому, що тут же водночас закладена і інтенція на безконечність знання і пізнання, що дає можливість, обмежуючись «розрахованістю для Землі» як «базисом достовірності», здійснювати пізнання практично безконечної багатоманітності явищ природи²⁵. «Усяке істинне пізнання природи,— підкреслює Ф. Енгельс,— є пізнання вічного, безконечного, і тому воно по суті абсолютне»²⁶. В цьому пункті Ф. Енгельс особливу увагу звернув на «істинність» безконечності, застерігаючи від розуміння її як «поганої» безконечності. Інтенсивна, або істинна, безконечність розвитку знання дістає своє вираження не тільки в його генезисі (так би мовити, «вшир» — в межах вже здобутих знань і відомих закономірностей), а й «углиб» — в рамках відтворення контекстуальної сфери продукування знання, що має конкретно-історичну визначеність. Згідно з цим закони і категорії мислення розкривають справжнє багатство свого культурно-історичного змісту. Вони постають не як нагромодження об'єктивованих результатів пізнавального процесу, а як вираження проблемності людської практики. Тому в них закладена культурно-історична програма їх потенційної актуалізації за певних обставин. Якби природознавці були знайомі з цією властивістю людського мислення — актуалізувати вже пророблені мислені ходи і свідомо використовували її, то багато «щонайновіших істин»²⁷, відзначає Ф. Енгельс, втратили б характер таких. Ф. Енгельс мав на увазі механічну теорію теплоти у фізиці і атомістичну теорію в хімії.

Тим самим в розвитку знання виявляється специфічний вимір, що не охоплюється дихотомією «кумулятивізму — некумулятивізму» або «екстерналізму — інтерналізму», поширених у західній методології науки. Він виражає абсолютні параметри людського пізнання, що дає можливість говорити про культурно-історичний фонд людського пізнання. Проблема культурно-історичного фонду тісно пов'язана з питанням про абсолютні виміри людського знання, діалектикою актуального і потенціального в пізнавальному освоєнні дійсності. Поняття

²⁴ Там же, с. 513.

²⁵ Див. там же, с. 512.

²⁶ Там же, с. 510.

²⁷ Див. там же, с. 345.

культурно-історичного фонду знання відображає схильність людського пізнання, духовності взагалі до обґрунтування так званих вічних питань, дотримання певних історично вироблених норм і канонів наукового міркування та доказу. На першій план, як може здатися, в названому понятті виступає сталість, традиційність, слідування правилу. Однак ця очевидність не зовсім відповідає дійсному станowi речей, оскільки основною властивістю культурно-історичного фонду людського пізнання є не просте нагромадження безперечних істин, а їх неперервне функціонування в актуальному пізнанні у вигляді явищ і неявних передумов людської пізнавальної діяльності, фонових знань, широкого комплексу інтрасуб'єктивних факторів функціонування і трансляції знання — таких, як досвід, мова, традиція, світогляд, наукова практика та ін. Основну рису культурно-історичного фонду знання становить, отже, не виключеність його з «живого людського пізнання» (В. І. Ленін), а, навпаки, його входження в актуальні ситуації пізнання у вигляді стимулюючого «ферменту» наукового дослідження. Культурно-історичний фонд знання — це не нагромадження оречевлених результатів пізнавальної діяльності та розв'язаних проблем, а сукупність питань, які людство ставило перед собою протягом всієї своєї історії і відповіді на які шукаються щоразу в нових культурно-історичних обставинах.

Які критерії селекції в цей фонд? Очевидно, що претендувати на входження до нього може знання, орієнтоване на абсолютні цінності культури, таке, що втілило в собі (прямо або опосередковано) міру розвитку людської сутності. Конкуренція, боротьба за існування, які переносяться буржуазними економістами у їхні теорії з учення Дарвіна, є, за визначенням Ф. Енгельса, характеристиками, недостойними покликання людини, які зникають у суспільстві зі свідомою організацією суспільного виробництва²⁸. Цей «фокус» з перенесенням «категорій з тваринного царства» в сферу суспільних відносин використовується, зазначає Ф. Енгельс, в цілях апологетичного оголошення законів капіталістичної конкуренції природними, вічними. Це — вульгаризація суспільних законів, зведення закономірностей вищої форми розвитку до нижчої. З погляду відповідності теорії і діяльності вищим ідеалам людського буття у світі Ф. Енгельс критично аналізує буржуазну вульгарно-прагматичну орієнтацію щодо оцінки зв'язку природи і суспільства²⁹, доходячи висновку, що тільки революційно-практичне повалення існуючого ладу зможе поновити у правах вищі ідеали буття людини і створити умови, які б сприяли засвоєнню «всіх тих багатств, які виробило людство» (В. І. Ленін).

На закінчення підкреслимо, що соціально-культурні мотивації становлять внутрішній вимір концепції пізнання, окресленої в «Діалектиці природи». Аналіз деяких з них (історичності пізнання, діалектики кінцевого і безкінечного, культурно-історичного фонду знання, орієнтації знання на вищі ідеали і цінності людського буття) важливий для здійснення культурно-історичної рефлексії над знанням.

Є. І. АНДРОС (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії). Гносеологічні ідеї Ф. Енгельса та діалектико-матеріалістичне розуміння категорій.

Серед фундаментальних теоретичних ідей Ф. Енгельса чільне місце посідає систематична розробка вихідних теоретико-пізнавальних і логічних принципів діалектико-матеріалістичної філософії. Його гносеологічні ідеї мають принципове значення для адекватного розуміння природи інструментів пізнавальної діяльності — категорій.

Ф. Енгельс здійснив розгорнуту критику апіоризму та агности-

²⁸ Див. там же, с. 337—338.

²⁹ Див. там же, с. 462—464.

цизму в розумінні пізнавального процесу, що мало принципове значення для обґрунтування діалектико-матеріалістичної теорії категорій. На цій основі були висунуті і обґрунтовані фундаментальні основоположення теорії діалектики. Як відомо, Ф. Енгельс визначає діалектику як науку «про загальні закони руху і розвитку природи, людського суспільства і мислення»³⁰, як науку «про найбільш загальні закони *всякого руху*»³¹. Разом з тим Ф. Енгельс зазначає, що «з усієї попередньої філософії самостійне існування зберігає ще вчення про мислення та його закони — формальна логіка і діалектика»³², тобто діалектика визначається як наука про мислення, розвиток його логічних форм, включаючи категорії.

Ф. Енгельс стверджує думку про принципову і невідривну єдність визначень діалектики як науки про розвиток мислення і його категорій і як учення про розвиток усіх систем: природи, суспільства та інтелекту: «...діалектика понять сама ставала тільки свідомим відображенням діалектичного руху дійсного світу»³³. Це означає, що в марксистсько-ленінській філософії немає і не може бути як ніякої онтології (як вчення про об'єктивний світ, взятий поза формами відображення) окремо від гносеології, так і гносеології, що існувала б поза відношенням людини до зовнішнього світу, поза наповненими об'єктивним змістом формами пізнавальної діяльності. Тому принцип єдності діалектики та матеріалістичної теорії пізнання, всебічно обґрунтований у працях Ф. Енгельса, виражає те, що суб'єктивна діалектика завжди опосередковується діалектикою об'єктивною. Це означає незрозивність суб'єкта та об'єкта пізнання, невідривність гносеології від онтологічних передумов пізнання, насамперед соціально-практичного плану. Адже марксистське вчення про пізнання є не теорією пізнавальних здатностей окремого індивіда або абсолютного суб'єкта, а вчення про відображення, яке неможливо адекватно осмислити без врахування і дослідження рис відображуваної дійсності.

Стосовно категорій це дає підстави для їх розуміння як єдності мисленої форми та певного предметного змісту, що становить одну з найвагоміших їх характеристик. Підкреслимо, що предметність у даному випадку розуміється не емпірично (як наповнювач порожніх логічних форм), а як власний предметний зміст категорій, як їх логічний зміст, що виявляється, зокрема, у взаємоопосередкуванні та взаємопереходах категорій. Щоправда, слід визнати, що існує ряд слів більшої ємкості, ніж категорії, які разом з тим не є категоріями. Це, скажімо, зв'язки мовлення «є», «тому що» та ін. Тому принциповою характерною рисою категорій, що специфікують їх стосовно інших форм мислення (скажімо, щодо поняття), є постійна інтенція категорій на предметність, на упорядкування та структуралізацію цієї предметності, або ж (як прийнято говорити в сучасній лінгвістиці, когнітивній психології та етнології) на членування дійсності.

Така структуралізація здійснюється передусім у праці Ф. Енгельса «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину», в якій обґрунтовується ідея стадіальності процесу становлення людини, її розуму та форм мислення. Стадіальність, тобто різнохарактерність в історичному зрізі, притаманна також і категоріям. Спростовуючи априоризм, розкриваючи предметно-діяльнісні передумови пізнання, Ф. Енгельс показує, з одного боку, земне коріння людського інтелекту, а з другого — обґрунтовує знаряддевий характер категорій, розуміння їх як засобів пізнавальної і предметно-практичної діяльності.

³⁰ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 136.

³¹ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Там же, с. 539.

³² Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Там же, с. 25.

³³ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 288—289.

Нерозривно поєднаною з цим є думка про те, що основоположним для найповнішого визначення категорій є дослідження їх зв'язку з предметністю соціально-онтологічного, культурно-історичного плану. Для Ф. Енгельса історія пізнання — це не просто історія зміни уявлень про світ, а також історія зміни методологічного інструментарію пізнання, включаючи категорії³⁴, вивчення яких є найнадійнішим засобом уникнути позитивізму в філософії і методології науки.

Ці ідеї Ф. Енгельса мають велике методологічне значення для сучасних досліджень логічних форм мислення. Йдеться, по-перше, про опосередкування актуального пізнавального досвіду нагромадженим досвідом пізнання як передумову об'єктивно-історичних результатів пізнання і продукування нового знання. Ф. Енгельс наголошував на специфічності відображення у різних сферах дійсності і залежності характеру відображення від досягнутого рівня пізнання. Маємо на увазі, по-друге, всебічне розкриття Ф. Енгельсом діалектики перервності і безперервності пізнання, взаємозв'язку спадкоємності наукового знання і якісних революційних перетворень в концептуальному баченні світу, що теж накладає свій відбиток на структуру понятійного апарата науки і на предметний зміст категорій. Згідно з Ф. Енгельсом, категорії — це реалізація конкретності в її предметно-практичній заданості. Предметне буття стосовно категорій, як підкреслювалося, завжди береться ним у певному культурно-історичному контексті. Загалом же категоріям, за їх характеристикою Ф. Енгельсом, притаманні риси універсальності, тобто вони виступають як всезагальні відношення у сфері природи, суспільства і мислення. Отже, логічний, предметно-природний і культурно-історичний аспекти — це три моменти адекватної інтерпретації предметного змісту категорій.

Розвиваючи в «Діалектиці природи» ідеї предметно-практичного характеру людського пізнання і спростовуючи на цій основі всеіндуктивізм та агностицизм, Ф. Енгельс розглядає пізнання як асимптотичне наближення до абсолютної істини, теоретичне осягнення «речі-в-собі». Категорії при цьому виступають як ступені пізнання сутності. Ці положення здаються звичними і навіть буденними, але подивимось у цьому зв'язку на методологію постпозитивізму («історична школа» пізнання) — і відразу ж побачимо, як наполегливо намагаються уникнути його представники і питання про істину, і питання про осягнення сутності, постійно повертаючись на позиції конвенціоналізму та релятивізму. А за цим — настійна спроба завуалювати небажання дати недвозначну відповідь на основне питання філософії. В цьому аспекті ідеї Енгельса, навпаки, набувають все нової актуальності, беруть активну участь в ідеологічних битвах сьогодення. Це становить ще одну ознаку вчення Ф. Енгельса про категорії, у якому дослідження проблем теорії нерозривно поєднане з принципом партійності у філософії та науці. Органічна єдність науковості і партійності виступає найсуттєвішою ознакою всього марксистсько-ленінського вчення, критерієм оцінки багатьох «новітніх» ідей сучасної буржуазної філософії та методології пізнання, в яких під гаслом «модернізації» марксизму часто густо намагаються протягти у теорію історично неспроможні погляди.

Отже, як і усій теоретичній спадщині Ф. Енгельса, висловленим ідеям стосовно природи категорій притаманний новаторський характер. Вони відіграли принципову роль у ствердженні діалектико-матеріалістичного розуміння буття та мислення. Зазначені ідеї і сьогодні мають величезний евристичний потенціал.

І. О. АВРАХОВ (аспірант Київського держуніверситету). Співвідношення світоглядної і методологічної функцій філософії в «Діалектиці природи» Ф. Енгельса.

³⁴ Див.: Енгельс Ф. Діалектика природи.— Там же, с. 344.

«Діалектика природи» — твір, написаний з позицій войовничого матеріалізму, твір, який демонструє органічну єдність теоретико-пізнавальних і світоглядних моментів, діалектики і гуманізму в його вищій формі — марксистського вчення про людину, її пізнання й історичну відповідальність за результати своїх дій.

Термін «діалектика природи» у Ф. Енгельса по суті означає методологію наукового пізнання, що становить відповідний сучасному рівневі природознавства світогляд³⁵. Органічна єдність світоглядної і методологічної функції філософії ґрунтується на діалектиці історичного розвитку науки і практики.

В античний період філософія, яка становила собою єдину науку про дійсність, давала відносно цілісну систему знань тільки за допомогою умоглядних висновків. Нерозчленованість знання цього періоду зумовила вихідну форму абстрактної єдності світоглядної і методологічної функцій філософії. Проблема співвідношення цих функцій не була об'єктом аналізу в зв'язку з нерозвинутістю знань, умоглядністю філософії і нерозчленованістю суб'єкта пізнання. Відзначаючи «наївний» характер античної філософії, Ф. Енгельс водночас радить «ближче ознайомитися з діалектичною філософією в її історично даних формах»³⁶ маючи на увазі давньогрецьку філософію, в якій наявні в зародку всі пізніші типи світогляду.

Дальший розвиток суспільної практики, промислового виробництва потребував конкретно-наукового знання, що спричинило вищлення з філософії окремих наук. Еволюція природничонаукового пізнання в епоху промислової революції XVII ст. відбувалась бурхливими темпами; значно відставало від неї філософсько-методологічне узагальнення даних конкретних наук. Натурфілософія, яка відіграла за таких умов роль своєрідного «інтегратора» досягнень природознавства, базувалась на відповідному світогляді, «центром якого є уявлення про абсолютну незмінюваність природи»³⁷.

Умоглядний і метафізичний характер філософії, відсутність теоретичного рівня природознавства зумовлювали дуалізм між природознавством і філософією³⁸, а заразом і дуалізм світоглядної і методологічної функцій філософії. Отже, натурфілософія загалом не могла бути методологічною основою емпіричного природознавства, хоча, за зауваженням Ф. Енгельса, часом і була плідною.

Прогрес науки в середині XIX ст. зробив непотрібною будь-яку натурфілософію. Природознавство, як показав Ф. Енгельс, потребувало діалектичної обробки своїх даних, і, «завдяки його власному розвитку, метафізична концепція стала неможливою»³⁹.

Поступ наукового пізнання набуває нової, могутньої сили на основі діалектичного матеріалізму, що виключає метафізичну обмеженість. Філософія діалектичного матеріалізму, що є «єдиним, у вищій інстанції, методом мислення, який відповідає теперішній стадії розвитку природознавства»⁴⁰, втілила в собі реальну єдність світоглядної і методологічної функцій збагаченого всім ідейним змістом «двохтисячолітнього розвитку філософії та природознавства»⁴¹.

Справжньою методологією пізнавальної і практичної діяльності може бути лише та філософія, яка відображує об'єктивний хід історії і виражає інтереси комуністичного суспільства. Тому виконати свою методологічну функцію в науці філософія здатна тільки з появою потреби в свідомому перетворенні суспільного буття і зміні способу

³⁵ Там же. с. 346.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же, с. 328.

³⁸ Див. там же, с. 586.

³⁹ Там же, с. 323.

⁴⁰ Там же, с. 491.

⁴¹ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Там же, с. 133.

пізнавальної діяльності, що в кінцевому підсумку визначає перспективу розвитку природознавства і науки загалом. Оскільки саме пізнання включається в практику як її органічний компонент, то діалектико-матеріалістична філософія як світогляд стає не тільки духовною зброєю в революційно-практичній діяльності пролетаріату, а й науковою методологією пізнання й іманентним фактором його розвитку. Від цього моменту, як підкреслював Ф. Енгельс, «почне своє літочислення нова історична епоха, в якій самі люди, а разом з ними всі галузі їх діяльності, і зокрема природознавство, зроблять такі успіхи, що це цілком затмить все зроблене досі»⁴².

М. О. ТАРАСЕНКО (кандидат філософських наук, старший викладач університету). Ф. Енгельс про матерію в «Діалектиці природи».

Поняття матерії є фундаментальним в системі діалектико-матеріалістичного світогляду. Основоположники марксизму-ленінізму досліджували його під різними кутами зору і за різних обставин.

У своїх філософських працях Ф. Енгельс глибоко проаналізував поняття матерії, розкрив неспроможність її механістичного тлумачення. Метафізичним уявленням про матерію Ф. Енгельс протиставляє діалектичне її розуміння. Основою енгельсівського розуміння матерії є доведення її нерозривного зв'язку з рухом, який розуміється як внутрішньо властивий атрибут матерії. Ф. Енгельс, як і В. І. Ленін, обстоює думку про незвідність матерії до конкретної форми її існування, про необхідність розгляду її як філософської категорії.

З цього не впливає, що поняття матерії позбавлене об'єктивного значення. Дати його «онтологічну» інтерпретацію — це означає розкрити всю багатоякісну різноманітність форм, з якими безпосередньо маємо справу у своїй практичній діяльності та пізнанні. Така інтерпретація поняття матерії виключає необхідність в існуванні поряд з конкретними науками ще якоїсь «науки онтології». Однак це не змінює питання про співвідношення поняття матерії з конкретними формами її існування. Справді, якщо в своєму об'єктивному значенні поняття матерії охоплює всю сукупність матеріальних явищ, то виникає питання: що являє собою ця сукупність?

Справа в тому, що поняття матерії — це абстракція, але абстракція не пуста, а така, що має під собою об'єктивну основу, укорінену в загальності матеріальних форм. Загальне не існує поза окремим, ізольовано від нього, воно в окремому — в русі, взаємопереході окремих форм, які властиві матерії, що рухається. Матерія — це безперервний процес перетворення, в якому рід виступає як породження інших, а вони, у свою чергу, — як нескінченний ряд перетворень окремої речі.

Матерія як така існує як безперервний рух. Це відображено у формулюванні: рух — спосіб існування матерії. Цей діалектичний рух речей і є необхідною об'єктивною умовою вироблення загального поняття матерії. Разом з тим хочу підкреслити, що визначення матерії у працях основоположників марксизму-ленінізму виникло на ґрунті узагальнення практичного досвіду історії культури, всього багатства практичного і духовного освоєння дійсності. Воно, отже, історичне в своїй основі і стало можливим лише за тих умов, коли виявилось практичне підґрунтя всього суспільного життя і суспільної свідомості. В цьому плані ідеї, розвинуті Ф. Енгельсом і ленінське вчення про матерію у її співвідношенні з свідомістю, ґрунтуються на загальній платформі матеріалістичного розуміння історії, предметно-практичному характері діалектико-матеріалістичного світогляду.

(Далі буде)

⁴² Енгельс Ф. Діалектика природи. — Там же, с. 338.

М. О. БРАТКО

ПРИНЦИП МОНІЗМУ І КАТЕГОРІЯ «СМИСЛ ЖИТТЯ»

Завдання формування комуністичного світогляду у радянських людей партія розглядає як серцевину своєї ідеологічної, політико-виховної роботи¹. Комуністичний світогляд має не тільки засвоюватися як теоретична система знань, а й виступати як чинник активної життєвої позиції кожного трудівника, громадянина, його інтересів, потреб, вищих життєвих цілей.

Уявлення про вищі цілі людського буття, його призначення функціонують на різних рівнях суспільної свідомості, зокрема в науковій, масовій та особистій свідомості. Свого теоретичного, власне філософського осмислення вони набувають у категорії смислу буття.

Однією з фундаментальних проблем, розв'язання якої становить прерогативу філософського дослідження смислу буття, є з'ясування того, як реалізується самоцільність індивідуального людського буття в умовах зміни поколінь і розмаїття людських індивідуальностей. Адже питання про смисл життя пов'язане з віднаходженням певних всезагальних, безконечних, абсолютних його вимірів. Проблеми реального онтологічного статусу цих вимірів, органічного поєднання їх матеріально-речових та ідеально-духовних моментів мають у наш час не лише абстрактно-теоретичну, а й безпосередньо практичну значущість. Розглянуте у цій площині розуміння смислу життя як його мети передбачає розв'язання проблеми єдності внутрішнього світу індивіда, духовних основ його цілепокладаючої діяльності, за якої тільки й можливе підпорядкування різноманітних життєвих цілей вищій — кінцевій меті. На відміну від релігійного світогляду, який пов'язує смисл життя людини зі сферою трансцендентного, діалектико-матеріалістична філософія розглядає смисл життя як дещо іманентне емпіричному існуванню людини, реальному процесові її життєдіяльності². В проблемі смислу життя як єдності, сумірності людської індивідуальності з історичним розвитком природного і суспільного універсуму якнайповніше втілюється світоглядний зміст ідеї матеріальної єдності світу. Адже матеріальна єдність світу не зводиться лише до природної, а стосується усіх формоутворень людського буття, основ цілепокладаючої діяльності, а принцип діалектико-матеріалістичного монізму виражає свідому спрямованість на пошук і творення цієї єдності, в тому числі взаємозв'язку індивіда і суспільства, гармонії внутрішнього світу особистості, її мотивів і діяльності. Тому аналіз смислу життя потребує висвітлення органічного зв'язку цієї категорії з одним із фундаментальних принципів марксистсько-ленінської філософії — принципом діалектико-матеріалістичного монізму.

Серцевиною проблеми єдності світу є основне питання філософії, розв'язання якого в тій або іншій філософській концепції визначає розуміння проблеми єдності світу, що є основою для поділу філософських концепцій на моністичні, дуалістичні і плюралістичні.

В історії філософії проблема єдності мислення і буття розглядалась традиційно не лише в гносеологічному аспекті, як проблема відношення змісту і форм мислення до об'єктивної дійсності, але і як пов'язана з нею проблема взаємодії і взаємоперетворення матеріального і ідеального, протяжної предметної реальності зовнішнього світу, людського тіла і непротяжної ідеальної внутрішньої реальності людського духу. В рамках цієї традиції виникало питання: яким чином мета як іде-

¹ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Постанова ЦК КПРС, 26 квіт. 1979 р.— К., 1979, с. 9.

² Див.: Шиккарук В. И. Марксистский гуманизм и проблема смысла человеческого бытия.— Вopr. философии, 1969, № 6, с. 89.

альне поєднується з предметним буттям людини, з предметом і результатом її діяльності?

Адекватне розв'язання цієї проблеми дає марксистсько-ленінська філософія. Воно можливе лише зі врахуванням її соціально-практичних витоків та світоглядного змісту. Тут категорія смислу буття, органічно поєднуючи світоглядний і логіко-гносеологічний зміст названої проблеми, становить необхідну передумову її розв'язання.

Зв'язок матеріального і ідеального доцільно розглядати на двох рівнях. На зовнішньому рівні єдність матеріального і ідеального досліджується як узгодження уявлень (пізнавальних, естетичних, моральних та ін.) людини з предметною реальністю, а на внутрішньому — як єдність названих уявлень з інваріантними смислосназучими характеристиками людської суб'єктивності. На першому рівні людська чуттєвість виглядає як «почуття об'єкта», на другому — як «почуття суб'єкта», тобто зовнішні виміри природного та суспільного існування постають у відношенні до самотождного «ядра» суб'єктивності, відображуючись у її внутрішньому світі. Сутність і природа людини формуються історично, так само як і чуттєвість — одна з сутнісних сил людини. Соціально детермінована міра єдності зовнішнього і внутрішнього чуття і визначає міру безпосереднього чуттєвого сприймання суб'єктом єдності матеріального і ідеального. Наприклад, у міфологічній свідомості докласового суспільства внутрішнє і зовнішнє взагалі не розрізняються. Їх єдність дана безпосередньо-чуттєвим чином³. У міфі, підкреслює О. Ф. Лосев, все ідеальне цілком тотожне з матеріальним і речовим, а все речове поводитьсь так, немов воно ідеальне⁴. Тут людина сприймає навколишній предметний світ як живий і споріднений з нею; тварини і неживі предмети здаються їй здатними переживати, мислити, діяти, а витвори людської уяви переживаються як щось реальне, речове, матеріальне.

В духовній культурі класово-антагоністичних формацій зовнішнє і внутрішнє чуття перебувають у відношенні взаємовиключення. Кант, наприклад, зазначав, що в основі розрізнення матеріального і ідеального лежать різні способи споглядання. Через внутрішнє споглядання суб'єктові даний його ідеальний світ, представлений у часі, а через зовнішнє — предметний світ, що існує у просторі. Ці способи, хоча й передбачають один одного, існують окремо. Їх не можна поєднати в єдиному акті споглядання: час не даний зовнішньому, а простір — внутрішньому спогляданню, твердив Кант⁵. Саме такий характер співвідношення зовнішнього і внутрішнього чуття не дозволяє, за Кантом, розв'язати проблему співвідношення матеріального і ідеального, душі і тіла в мисленні. Фейербах, піддаючи критиці обмеженість цієї точки зору, підкреслював, що людина в зовнішньому світі може сприйняти не тільки матеріальну предметну дійсність, а й єдність матеріального і ідеального, але таке чуттєве сприйняття притаманне їй лише в її реальній життєдіяльності і не є основою для теоретичного пізнання. Поділ людини на тіло і душу, на чуттєву і нечуттєву істоту, вважав Фейербах, є тільки теоретичним поділом, який ми заперечуємо на практиці, в житті⁶. Водночас філософ не аналізує соціально-практичних основ такого розщеплення людської чуттєвості, беручи цю розщепленість як дане. Проблема ж полягає, з погляду діалектико-матеріалістичної методології, саме в дослідженні її соціально-культурних витоків.

Антагоністична несумісність зовнішнього і внутрішнього чуття людини вказує на історично обмежений характер цілепокладання, принципову односторонність форм практичної взаємодії індивіда з світом та інтросуб'єктивного спілкування в умовах класової експлуатації, стихійно-

³ Лосев А. Ф. Антична міфологія в ее историческом развитии.— М., 1957, с. 36.

⁴ Див.: Лосев А. Ф. Мифология.— В кн.: Филос. енциклопедия, 1964, т. 3, с. 458.

⁵ Кант И. Критика чистого разума.— Соч.: В 6-ти т. М., 1963, т. 3, с. 130.

⁶ Див.: Фейербах Л.— Избр. филос. произведения: В 2-х т., М., 1955, т. 2, с. 228.

примусового соціального поділу праці, відчуження людини від суспільства. Характеризуючи капіталістичний спосіб виробництва, заснований на своєкорисному, частковому інтересі, Маркс зазначав, що тут відбувається відрив живої робочої сили від її об'єктивних умов; відношення до них — або відношення її до своєї власної об'єктивності — як до чужої власності; відношення до них як до капіталу⁷. Тому чуттєвий світ виглядає не як предметне втілення людського змісту, а як сукупність розрізнених предметів і явищ, ворожих людській суб'єктивності. Чуттєво доступним виявляється лише одиничний предмет, в якому «не просвічується» відтворюваний діяльністю його універсальний зв'язок з усім природним і людським світом. З ліквідацією приватної власності К. Маркс пов'язував процес повної «емансипації всіх людських почуттів», їх олюднення, коли предмет стає для людини суспільним предметом, сама вона стає для себе суспільною істотою, а суспільство стає для неї сутністю в даному предметі⁸.

У дослідженні цієї проблеми доцільно наголосити на двох аспектах: 1) єдності внутрішнього світу людини, в плані збігу її матеріальних і духовних потреб, мислення, почуття і волі і 2) єдності індивідуального і суспільного буття в плані узгодження цілей та ідеалів людини з соціальною реальністю. Єдність внутрішнього світу особистості, її мотиваційної сфери досягається за допомогою підпорядкування всіх прагнень людини вищій меті її життєвого шляху, — а такою є самоціль життя як такого — смислу життя. Можливість реалізації цієї вищої мети визначає ступінь досяжності цілей і ідеалів людини в її практичній життєдіяльності. Тому розв'язання проблеми матеріальної єдності світу постає як один з аспектів філософського обґрунтування смислу життя.

Визначення смислу буття, розглянуті в площині життя особистості, варіюються залежно від життєвих обставин, рівня інтелектуального та духовного розвитку та ін. Неоднаково вища мета людського буття уявляється і на різних етапах суспільно-історичного розвитку. Названі обставини можуть спонукати до релятивістських тлумачень смислу життя і плюралістичних його визначень, притаманних сучасним буржуазним філософським та етичним концепціям. Проте поняття смислу життя має й певний абсолютний, везагальний зміст.

Цей зміст не є абстрактним, надісторичним. Навпаки, він зорієнтований на конкретну людину, на всебічний розвиток її сутнісних сил, визначення тих суспільних умов, які йому сприяють, — комуністичних форм життєдіяльності⁹. Але це не означає, що людське життя набуває смислу тільки за комунізму.

Тією мірою, якою людина діяла і діє за ідеалами істини, добра і краси, вона виходила й виходитиме в сферу загальнолюдського, — а отже, і реалізовувала смисл життя¹⁰. Проте в класово-антагоністичних формаціях утилітарна доцільність і цілі-ідеали перебувають у відношенні антагоністичної суперечності, взаємовиключення. Тому реалізація смислу життя, яка досягається, як правило, всупереч утилітарній доцільності, принесенням себе в жертву ідеалу, мала здебільшого трагічний характер¹¹. Така суперечність утилітарної доцільності і діяльності за ідеалом, неминуча за умов поділу суспільства на антагоністичні класи, визначала принципову неможливість адекватної реалізації цілей-ідеалів, смислу життя.

⁷ Див.: Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 461.

⁸ Див.: Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 112.

⁹ Див.: Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46 ч. 1, с. 466.

¹⁰ Див.: Яценко А. И. Диалектика целеполагания в общественно-исторической практике человека : Автореф. дис. ... докт. филос. наук. Киев, 1977, с. 38.

¹¹ Там же.

Принципові передумови справжнього розуміння смислу життя, адекватного сутності людини, формуються у процесі революційного повалення капіталістичного суспільства і побудови нового ладу згідно з принципами комуністичного гуманізму.

В умовах соціалізму неухильно усуваються перешкоди на шляху перетворення праці в найпершу життєву потребу кожної людини¹². Внаслідок цього зникає антагоністичний характер суперечності між утилітарною доцільністю і діяльністю за ідеалом. Людина долає частково-егоїстичні форми цілепокладання і спрямовує свою діяльність на смисложиттєві цілі, що виражають єдність її суб'єктивних потреб і об'єктивної необхідності, всезагального процесу природного і суспільно-історичного розвитку. Отже, в основі смисложиттєвих цілей лежить не потреба в збереженні особою свого обмеженого існування, зумовлена зовнішньою необхідністю, а потреба в самореалізації творчих можливостей суспільної людини. Інакше кажучи, поняття смислу життя передбачає гармонізацію відношень людини і світу, що досягається в процесі його предметно-практичного перетворення відповідно до гуманістичних ідеалів. Соціально-культурні передумови такої гармонізації і, отже, покладення потреби у визначенні смислу життя за чинник конкретних форм та різновидів людської життєдіяльності, сформувались і набули розвитку лише за умов соціалізму. В антагоністичних суспільних формаціях, де інтереси і цілі людини підпорядковані розвитку відчужених від неї суспільних структур, потреба в смислі життя витісняється в сферу суто духовних потреб, тобто відривається від свого предметно-діяльного базису.

Згідно з матеріалістичним розумінням історії, основою суспільного життя і вирішальною детермінантою індивідуальної життєдіяльності є матеріальне виробництво, на основі якого розвиваються і функціонують всі інші різновиди суспільної діяльності. Відповідно їх мета реально здійснюється лише тією мірою, якою досягається мета матеріального виробництва — забезпечення предметних умов людського існування та відтворення. Тлумачення смислу життя як суто духовного чинника людської діяльності при цьому виявляється зовсім недостатнім; за такого погляду смисл життя підпорядковується меті збереження життя, фізичному відтворенню людини. При цьому, по-перше, не досягається повною мірою гармонія суспільних і особистих інтересів, а по-друге, виникає суперечлива роздвоєність мотиваційної сфери особи на матеріальні і духовні потреби, відбувається їх суперечливе зіставлення як основ цілепокладання людської діяльності відповідно в сфері свободи і в сфері необхідності. Постає проблема розгляду смислу життя як матеріального, а не лише як духовного чинника людської життєдіяльності. Важливо при цьому повністю враховувати значення терміна «матеріальний», незвідного до його природничонаукового розуміння. Свою «матеріальність» смисл життя дістає у сфері суспільної життєдіяльності, його зміст становить не сукупність речових вимірів людського існування: він належить до координат суспільної предметності і в цій площині виражає ступінь предметної насиченості індивідуального людського діяння загальнокультурним змістом. Інакше кажучи, «матеріальність» смислу буття — в повноті предметних форм людської самореалізації у природному і суспільному універсумі. Власне, при цьому потреба в смислі життя вже не підпорядковується потребі в збереженні фізичного існування і має не просто духовну природу, а виступає водночас як матеріальна життєва потреба, оскільки від можливості її задоволення залежить саме існування людини. Матеріальна ж потреба у відтворенні своєї життєдіяльності втрачає частково-егоїстичний характер і насичується високим духовним змістом.

¹² Див.: *Матеріали XXVI з'їзду КПРС.*— К., 1981, с. 369.

Смисл життя стає об'єктивним визначенням буття людини на основі гармонійного поєднання матеріального і духовного виробництва. Оскільки людина в своїй життєдіяльності виходить з цілей, опосередкованих смислом життя, то цілеформування в матеріальній практиці здійснюється уже в сфері необхідності, перетвореної в свободу. Тому задоволення духовних потреб не витісняється в галузь духовного виробництва, духовного життя; воно здійснюється в реальній життєдіяльності людини, у матеріальній практиці, яка, будучи спрямованою на досягнення вищих цілей людського життя, на гармонійний розвиток людини, виступає вже не як суто виробництво речей, а як всебічне виробництво цілісно розвиненої людини.

Потреба у визначенні смислу життя є необхідною складовою життєдіяльності будівника комуністичного суспільства. Смисл життя поєднує індивідуальне буття і суспільну сутність людини. Потреба у вільному визначенні і реалізації вищої мети життєдіяльності — смислу буття — передбачає здатність людини співвідносити своє життя з історично сформованими ідеалами і зразками істинно людського буття. А це передбачає можливість відтворення в людських діяннях всього спектру соціально-історично вироблених і апробованих в суспільстві форм суб'єктної життєдіяльності, людських взаємин, реалізації творчих потенцій людини, тобто досягнення єдності індивідуальної життєдіяльності і суспільно-історичної практики на основі принципу діалектико-матеріалістичного монізму.

Отже, з'ясування гуманістичної сутності діалектико-матеріалістичного монізму в зв'язку з розробленням проблеми смислу життя дозволяє висвітлити органічну єдність цього фундаментального принципу марксистсько-ленінської філософії з важливими світоглядно-методологічними проблемами формування комуністичної свідомості радянських людей, розвитком нових форм суспільної життєдіяльності, спрямованих на те, щоб «піднести кожную людину до рівня творця власної долі, творця історії»¹³.

* * *

Уявлення мировоззренческого содержания принципа диалектико-материалистического монизма предполагает его анализ с точки зрения соизмеримости человеческого бытия со всеобщим процессом природного и исторического развития. Рассмотренный как выражение социально-практических и культурно-исторических взаимосвязей человека с миром природы и общества, принцип монизма совпадает с принципом всестороннего развития личности в ее ориентации на высшие смысловые цели. Тем самым проблема смысла жизни личности выступает важной характеристикой принципа монизма, рассмотренного в его мировоззренческой значимости и гуманистической перспективе.

¹³ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Доп. на Пленумі ЦК КПРС 14—15 черв. 1983 р.— В кн.: Матеріали Пленуму ЦК КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 63.

До 100-річчя праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави»

А. О. ПРИЯТЕЛЬЧУК, О. О. ШМОРГУН

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

У жовтні 1884 року вийшла в світ праця Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», де на великому етнографічному матеріалі конкретизовані погляди основоположників марксизму на докапіталістичні суспільно-економічні формації, з позицій матеріалістичного розуміння історії висвітлюється еволюція сім'ї, приватної власності і держави. В. І. Ленін характеризував цю працю як «один з основних творів сучасного соціалізму, в якому можна з довір'ям поставитись до кожної фрази...»¹.

У «Походженні сім'ї, приватної власності і держави» дістають розвиток положення, які Ф. Енгельс висловлював щодо історичного процесу в працях «Анти-Дюрінг», «Діалектика природи», «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» та ін., зокрема думки про співвідношення необхідності і випадковості, стихійного і свідомого в історії². Тут ці положення підпорядковані виявленню об'єктивних внутрішніх закономірностей історичного процесу, слугують методологічним доповідомом в їх аналізі.

Відомо, що основоположники марксизму, з'ясовуючи закономірності розвитку капіталістичного суспільства і розкриваючи перспективи його революційного перетворення, якийсь час не вдавалися до питань стародавньої історії, хоча, починаючи з праці «Німецька ідеологія», приділяли велику увагу історії суспільних форм, що передували капіталізму. Необхідність вивчення проблеми історичного розвитку суспільства від його виникнення спонукала К. Маркса до аналізу нагромаджених етнографічною наукою даних, однак завершити це дослідження йому не судилося.

Через рік по смерті К. Маркса Ф. Енгельс, використовуючи його конспект книги Л. Г. Моргана «Стародавнє суспільство», а також спираючись на власні розвідки («Марка», «До історії стародавніх германців», «Франкський період» та ін.), протягом двох місяців (з кінця березня по 26 травня 1884 р.) лише «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Створення цієї праці він розглядає як «до певної міри виконання заповіту. Не хто інший, як Карл Маркс збирався викласти результати досліджень Моргана в зв'язку з даними свого — в певних межах я можу сказати нашого — матеріалістичного вивчення історії і тільки таким чином з'ясувати все їх значення»³.

Пояснюючи свій і Марксів інтерес до досліджень Моргана, Ф. Енгельс зазначає: «Адже Морган в Америці по-своєму наново відкрив матеріалістичне розуміння історії, відкрите Марксом сорок років тому, і, керований ним, прийшов, зіставляючи варварство і цивілізацію, в головних пунктах до тих самих результатів, що й Маркс»⁴. Це, однак, не означає, що Морган з послідовних матеріалістичних позицій висвіт-

¹ Ленін В. І. Про державу.— Повне збір. творів, т. 39, с. 63.

² Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 168.

³ Там же, с. 25.

⁴ Там же.

лює питання стародавньої історії. Ф. Енгельс у передмові до «Походження сім'ї, приватної власності і держави» підкреслює: «Економічні обгрунтування, що були достатні для цілей, поставлених Морганом», в марксистському аналізі історичного процесу «зовсім недостатні»⁵. В основу розгляду давнього суспільства Енгельс покладає матеріалістичне розуміння історії, принципи матеріалістичної діалектики, внаслідок чого йому вдається розв'язати чимало тих проблем, які традиційно обминала історіографія того часу. «Згідно з матеріалістичним розумінням,— зазначає Ф. Енгельс,— визначальним моментом в історії є кінець кінцем виробництво і відтворення безпосереднього життя»⁶.

Матеріалістичне тлумачення діяльності людини, що задовольняє не тільки духовні, але й матеріальні потреби засобом, протилежним тваринному, має важливе методологічне значення для періодизації перших етапів людської історії: воно спрямоване проти ідеалістичних, а також вульгарно-матеріалістичних поглядів на розвиток історичного процесу, в яких метафізично протиставляються або абстрактно ототожнюються антропо- і соціогенез — варварство («доісторичний період») і цивілізація («власне історія»). При цьому хибно ототожнювалися товарні відносини, що в античності лише зароджуються, й розвинуті капіталістичні товарно-грошові відносини, внаслідок чого останні проголошувалися вічними і незмінними⁷. Ф. Енгельс, підкреслюючи вирішальну роль виробництва матеріальних благ в історичному розвитку, заперечує такий підхід. Він наголошує на тому, що «економічні закони товарного виробництва видозмінюються на різних ступенях розвитку цієї форми виробництва»⁸. І, зробивши такі застереження, резюмує: «...загалом і в цілому весь період цивілізації проходить під знаком їх панування»⁹. Це істотний момент в Енгельсовому аналізі історичного процесу. Він проливає світло як на періодизацію, якої дотримується Ф. Енгельс у розгляді стародавнього суспільства, так і на ті критерії, з яких він виходить в уточненні співвідношення історичних періодів «варварства» і «цивілізації».

Положення про виробництво матеріальних благ як визначальний фактор життєдіяльності людини і суспільства дозволило показати належність родового ладу до першої фази людської історії і в такий спосіб обгрунтувати існування первіснообщинної формації. Вже на цій стадії людина, за Ф. Енгельсом, протистоїть тварині як істоті, що лише пристосовується до навколишнього середовища. Людина відтворює себе не тільки біологічно, задовольняючи потреби в їжі, житлі та ін., але й у первісних формах соціальності, що приводить кінець кінцем до зміни характеру потреб. Водночас цей критерій щодо історичного розвитку дає змогу запобігти ідеалізації «цивілізованого суспільства». Ф. Енгельс на великому фактичному матеріалі доводить, що економічні форми власності, виробничі відносини в «епоху цивілізації» пов'язані з непримиреним класовим антагонізмом, з експлуатацією людини людиною. «Огидна зажерливість була рушійною силою цивілізації з її першого до сьогоднішнього дня; багатство, ще раз багатство і втретє багатство, багатство не суспільства, а ...індивіда, було її єдиною, визначальною метою»¹⁰. Це характерно для всіх класово-антагоністичних формацій — рабовласницької, феодальної, капіталістичної. «Рабство,— зазначає Ф. Енгельс,— перша форма експлуатації, властива античному світові, за ним ідуть: кріпосництво в середні віки, наймана праця в

⁵ Там же, с. 26.

⁶ Там же.

⁷ Докладніше див.: *Шофман А. С.* Маркс, Енгельс, Ленін об античному обществі.— Казань, 1971, с. 13—16, 66—69, 94; *Андреев В. Н.* К. Маркс о цели античного производства V—IV вв. до н. э.— *Вестник древней истории*, 1983, № 4, с. 3—31.

⁸ *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави, с. 168.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, с. 170.

нові часи. Такі є три великі форми поневолення, характерні для трьох великих епох цивілізації»¹¹.

Велике методологічне значення має праця Ф. Енгельса для критики різного роду ідеалістичних, а також і вульгарно-матеріалістичних концепцій суспільного життя, в рамках яких стирається протилежність людського і тваринного способів існування. Ці концепції абсолютизують роль біологічних факторів в історії розвитку людства, передусім потреб в їжі, житлі, розмноженні, містять ідеї про природні, біологічні, психофізіологічні витоки суспільних форм життєдіяльності й соціальних інститутів. Ф. Енгельс у «Походженні сім'ї, приватної власності і держави» переконливо показує, що вже на ранніх стадіях людської історії життєдіяльність індивідів регулюється суспільними відносинами. Так, він підкреслює, що сімейні відносини з самого початку детерміновані соціальними формами і тому не з сімейно-шлюбних відносин повинні виводитись суспільні відносини, рід, община і держава, а навпаки. «За родового ладу сім'я ніколи не була і не могла бути осередком суспільної системи, бо чоловік і жінка неминуче належали до двох різних родів... Держава в своєму публічному праві також не визнає сім'ї, і вона до цього часу існує тільки як об'єкт приватного права»¹². Ці зауваження важливо враховувати й у розгляді поділу праці в первісно-общинному суспільстві. Відзначаючи, що «поділ праці — чисто природного походження»¹³ існує насамперед між статтями, Ф. Енгельс вказує на соціальну форму його закріплення і розвитку. Важливою в методологічному плані є критика Ф. Енгельсом біологізаторських поглядів на сутність держави. Обстоюючи ідею походження держави з природних, а тому одвічних, інстинктів стадності, агресивності тощо, прихильники цієї точки зору по суті виправдовують існування соціально-класових антагонізмів у буржуазному суспільстві. Не випадково в обґрунтуванні цієї ідеї вони спираються на концепції ідеологів буржуазії часів її зародження — Гоббса і Макіавеллі, на теорію «суспільного договору» Руссо, в яких виразно проступає тенденція до біологізації суспільного життя. Ф. Енгельс показав цілковиту безпідставність тлумачення держави на основі руссоїстського «суспільного договору», який начебто регулює вияв біологічних інстинктів у суспільній життєдіяльності людей. Розкриваючи соціально-класову сутність походження держави, він пише, що вона «за загальним правилом, є державою наймогутнішого, економічно пануючого класу»¹⁴, і тільки «як виняток зустрічаються... періоди, коли класи, які борються між собою, досягають такої рівноваги сил, що державна влада на якийсь час набуває певної самостійності відносно обох класів, як позирна посередниця між ними»¹⁵.

«Виробництво» людини, так само як і виробництво засобів життя, передбачає соціалізацію індивідів. Тому застосування цього терміна Ф. Енгельсом щодо продовження людського роду цілком виправдане: саме здатність людини до виробництва взагалі (до праці в її елементарних, а потім первіснообщинно організованих формах) лежить в основі переходу від біологічної до соціальної форми руху матерії. Формуючи положення про те, що виробництво безпосереднього життя є «з одного боку — виробництво засобів до життя: предметів харчування, одягу, житла і необхідних для цього знарядь; з другого — виробництво самої людини, продовження роду»¹⁶, Ф. Енгельс великого значення надавав іншим видам діяльності людини, які сприяють її соціалізації. У контексті його міркувань постійно перебуває не тільки пробле-

¹¹ Там же, с. 169.

¹² Там же, с. 98.

¹³ Там же, с. 152.

¹⁴ Там же, с. 165.

¹⁵ Там же, с. 166.

¹⁶ Там же, с. 25—26.

ма матеріального, але й духовного виробництва, про що, зокрема, може свідчити розгляд так званих «доісторичних» ступенів — дикунства і варварства — як ступенів культури¹⁷.

Положення Ф. Енгельса про існування двох видів виробництва має винятково важливе методологічне значення для розв'язання проблем сучасної історичної науки. Останніми роками ведеться жвава дискусія з питань про зміст і місце поняття «виробництво суспільного життя», яке широко вживалося основоположниками марксизму-ленінізму в аналізі структури формаційного організму. В тлумаченні цього питання спостерігаються певні розбіжності. Так, із загалом правильного положення про те, що «на відміну від способу матеріального виробництва, який становить своєрідну єдність продуктивних сил і виробничих відносин, спосіб виробництва суспільного життя в цілому охоплює сукупні суспільні продуктивні сили і всю сукупність суспільних відносин людей»¹⁸, О. М. Ковальов робить помилковий, на нашу думку, висновок: «спосіб виробництва суспільного життя» повинен доповнювати поняття «спосіб матеріального виробництва», оскільки включає в себе біологічну сторону соціальної життєдіяльності — виробництво індивідами власного життя. На його погляд, в цьому процесі люди вступають у природні відносини (до них він залічує відносини між статями, різними демографічними групами та ін.), що мають відносну самостійність й істотно відрізняються від соціальних¹⁹. Такої самої методологічної хиби, але вже стосовно структури історично перших формацій, припускається й М. А. Віткін: «Очевидно, що в перших формах суспільства панували природні відносини, суспільні відносини відігравали хоча й зростаючу, але поки другорядну роль»²⁰.

На наш погляд, таке розуміння способу суспільного життя і сукупності виробничих відносин тієї чи тієї формації неправомірне. Загальносоціологічний підхід орієнтує на розгляд формації як цілісності у всій багатоманітності типів діяльності і видів відносин саме як соціальних. Введення в структуру способу виробництва природних відносин і тлумачення їх як виробничих, а отже, й протиставлення їх соціальним, призводить кінець кінцем до невизначеності такої важливої ознаки соціальності, як здатність до виробничої діяльності. Щодо родових, общинних, демографічних відносин, то в структурі формації вони не тільки не мають істотних відмінностей від соціальних, як вважають деякі автори, але й вступають насамперед як соціальні. Вже в історично перших формаціях ці відносини не можуть бути схарактеризовані як природні, навіть коли йдеться про відносини кровно-споріднені. Ми поділяємо думку тих авторів, які вважають, що у передмові до праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» говорить не про визначальну роль виробництва людини в системі первісних суспільних відносин на протигагу приматові матеріального виробництва на наступних етапах, а про виробництво людини як фактор безпосереднього життя суспільства²¹.

Отже, кожна суспільно-економічна формація відзначається не тільки певним способом виробництва матеріальних благ, але й конкретно-історичним способом виробництва суспільного життя, в рамках якого взаємодіють матеріальне і духовне виробництво. Цей висновок має важливе значення у розв'язанні проблем періодизації стародавньої історії. З цього положення випливає, що неправомірно протиставляти

¹⁷ Там же, с. 27—32.

¹⁸ Див.: Ковалев А. М. Диалектика способа производства общественной жизни.— М., 1982, с. 49.

¹⁹ Там же, с. 69.

²⁰ Віткін М. А. Восток в философско-исторической концепции К. Маркса и Ф. Энгельса.— М., 1972, с. 26.

²¹ Марксистско-ленинская теория исторического процесса. Исторический процесс: целостность, единство и многообразие, формационные ступени.— М., 1983, с. 339.

епоху праобщини (первісного людського стада) історично першій формації. «Разом з людиною виникає виробництво, отже, й певний спосіб виробництва. Вже його початковий етап є етапом розвитку виробництва і суспільства, а через це — і фазою розвитку первіснообщинної формації»²².

У праці Ф. Енгельса проблема типологізації і періодизації історичного процесу розглядається в контексті зміни соціально-економічних формацій. Передусім тут дається аналіз суспільно-економічних форм, що передували рабовласницькому способу виробництва. Головну увагу Ф. Енгельс приділяє найбільш дослідженим на той час античним і європейським формам первіснообщинного розвитку, в межах яких виникали суспільний поділ праці, класи, держава. Частково у розгляді цих форм використовується матеріал досліджень Моргана, присвячених общинному життю північноамериканських індіанців, а в характеристичі наступних — матеріал з європейського середньовіччя і феодалізму (крім того, Ф. Енгельс в розкритті даного питання спирається на установлену періодизацію європейської історії — «середні віки», «новий час»). Зрозуміло, що за такого підходу характеристика цивілізації, яка приходить на зміну варварству і включає епохи кріпосництва і найманої праці (тобто певні формаційні стадії), дається Ф. Енгельсом в рамках класичного рабовласництва. Він пише: «Ступінь товарного виробництва, з якого починається цивілізація, економічно характеризується: 1) запровадженням металічних грошей, а разом з тим і грошового капіталу, процента і лихварства; 2) появою купців як посередницького класу між виробниками; 3) виникненням приватної власності на землю та іпотеки і 4) появою рабської праці як пануючої форми виробництва»²³. Сучасними дослідженнями встановлено, що ці ознаки властиві були насамперед грецькому суспільству архаїчного періоду. Розвиток його в цьому напрямі був зумовлений орієнтацією виробництва на зовнішній ринок, що сприяло інтенсивному впровадженню товарних відносин, які підточували традиції общинно-родових інститутів. Важливу роль тут відіграло також масове використання завезеної робочої сили (спочатку за рахунок купівлі рабів, а потім внаслідок прямого їх захоплення)²⁴. Тому не випадково, що терміни «варварство» і «цивілізація» мають античне походження і відображають певне співвідношення більш економічно і культурно розвинутих полісів з менш розвинутими.

У «Походженні сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельс реалізував лише частину задуму К. Маркса стосовно аналізу давньої і найдавнішої історії, а саме: дослідив перехід від первіснообщинної формації до рабовласницької. Він зазначав, що «рамки цієї праці не дають нам можливості докладно розглянути інститути родового ладу, які існують ще й понині у найрізноманітніших диких і варварських народів у більш або менш чистій формі, або сліди цих інститутів у стародавній історії азійських культурних народів»²⁵.

Відомо, якого великого значення надавав К. Маркс аналізу східних і близькосхідних цивілізацій, включаючи давню Індію і Китай. У списку праць, які він мав намір використати в написанні книги з історії, є дослідження, присвячені з'ясуванню общинно-родових структур слов'янських народів і конкретно Росії, а також Індії, Єгипту, інших регіонів світу. З концепту цих праць видно, що його цікавили насамперед питання, «які виникали у дослідників різного профілю в зв'язку з їх спробами знайти об'єктивні підстави для пояснення таких

²² Бромлей Ю. В., Першиц А. И. Ф. Энгельс и современные проблемы первобытной истории.— Вопр. философии, 1984, № 4, с. 48—49.

²³ Энгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави, с. 169.

²⁴ Докладніше див.: Андреев Ю. В. Греция в архаический период и создание классического греческого полиса.— В кн.: История древнего мира. Расцвет древних обществ. М., 1983, с. 69—76.

²⁵ Энгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави, с. 126.

прогресивних змін в людському суспільстві, як перехід первіснообщинної власності в приватну, утворення родо-племінних відносин та їх відмирання, періодизація історичних епох у зв'язку з досягненнями в розвитку матеріальної культури і форм спілкування. З'ясування цих питань з позицій матеріалістичного розуміння історії так чи інакше впливало на формування поняття цивілізації»²⁶. У зв'язку з цим зазначимо, що К. Маркс здійснював формаційне членування, беручи за основу саме регіональну ознаку, азійський спосіб виробництва ставив на перше місце серед інших. «В загальних рисах, азійський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний, способи виробництва можна позначити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації»²⁷. Сучасні дослідження дають великий матеріал для підтвердження цієї думки К. Маркса. Тому дедалі більше поширюється погляд, згідно з яким історично перша цивілізація має бути пов'язана з азійським способом виробництва»²⁸.

Формаційний підхід до історичного процесу в розглядуваній праці Ф. Енгельса реалізується в основному щодо рабовласницького суспільства. Свою увагу він сконцентрував на давньогрецьких і давньоримських формах економічного розвитку і державності, проаналізував їх як найбільш зрілі форми вияву формаційних ознак рабовласницького способу виробництва. Поняття цивілізації за такого підходу постає як своєрідна єдність одиничного (суспільно-економічний уклад) і всезагального (суспільно-економічна формація). Витлумачене у такий спосіб, воно має важливе методологічне значення для сучасної історичної науки, особливо в реконструкції історичного процесу. На наш погляд, евристичний потенціал даного поняття повністю ще не розкрито. Так, у побудові типології соціальної реальності за просторовою ознакою пропонується поняття «етносоціальна спільність», «соціокультурний регіон»²⁹ або «загальний» і «локально історичний» тип культури³⁰. Проте за допомогою поняття «цивілізація» можна здійснити не тільки горизонтальну, але й вертикальну (формаційну) типологію людського суспільства. Цивілізація — це не просто різні соціально-культурні комплекси, але й соціальні системи, що виступають як конкретно-історичні формаційні утворення³¹. Зміна суспільно-економічної формації в реальному історичному процесі відбувається передусім як виникнення нової цивілізації, тобто локального утворення, що існує на основі більш прогресивного способу виробництва, вищого рівня розвитку техніки, технології і культури. «Цивілізація, — підкреслював Ф. Енгельс, — є тим ступенем суспільного розвитку, на якому поділ праці, впливаючий з нього обмін між окремими особами і товарне виробництво, що об'єднує обидва ці процеси, досягають повного розквіту і роблять переворот в усьому старому суспільстві»³².

²⁶ Братановський А. І. Категорія цивілізації в теоретичній спадщині К. Маркса.— Філософська думка, 1983, № 5, с. 29—30.

²⁷ Маркс К. До критики політичної економії. Передмова.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 7.

²⁸ Див.: Теория общественно-экономической формации.— М., 1982, с. 156—164; Тер-Акопян Н. Б. Азиатский способ производства.— В кн.: Философский энциклопедический словарь, 1983, с. 14—15.

²⁹ Див.: Бромлей Ю. В. К вопросу о соотношении понятий «формация», «цивилизация», «культура».— В кн.: Цивилизация и исторический процесс.— М., 1983, с. 1—6.

³⁰ Див.: Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука: (Логико-методологический анализ).— М., 1983, с. 190—207.

³¹ Докладніше про місце поняття «цивілізація» в структурі теорії суспільно-економічної формації див.: Шморгул А. А. Методологическая функция категорий «цивилизация» и «культура» в теории общественно-экономической формации.— В кн.: Цивилизация как проблема исторического материализма. Ч. 3. (Цивилизация и общественно-экономическая формация).— М., 1983, с. 39—44.

³² Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави, с. 167.

Праця Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» і в наш час зберігає своє наукове і методологічне значення. Новітні дані антропології, етнографії, археології, інших історичних наук повністю підтверджують матеріалістичну концепцію історичного процесу, положення, висловлені Ф. Енгельсом щодо еволюції первісно-общинного суспільства, перетворення його в класове. У цій праці на великому фактичному матеріалі розкрито причини виникнення приватної власності, поділу суспільства на антагоністичні класи і появи держави як знаряддя панування в руках експлуаторських класів. Обґрунтування прогресивного розвитку історії як послідовної зміни суспільно-економічних формацій, висновок про існування в кожній з класово-антагоністичних формацій специфічних форм експлуатації спростовує всі спроби ідеалізації капіталістичного суспільства.

Застосування поняття «цивілізація» в повноті його пізнавальних можливостей відіграє важливу роль у поглибленому дослідженні розвинутого соціалістичного суспільства як першої фази комуністичної формації, побудова якої знаменує перехід від «передісторії» суспільного розвитку до справжньої історії людства. «Сутність соціалістичної цивілізації характеризує насамперед не те, що дається їй у спадщину від попередніх суспільно-економічних формацій. Революційний переворот, який переорав усі шари і сфери суспільного і особистого життя, знаменний передусім розвитком власне соціалістичних відносин і цінностей, виникненням нових економічних, соціально-політичних і духовних принципів і культурних орієнтацій»³³.

Твір Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» є великим внеском у теоретичну скарбницю марксизму-ленінізму, порушені в ньому проблеми міцно пов'язані з практикою комуністичного будівництва.

* * *

Работа Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства» на подлинно научной основе раскрывает несостоятельность как идеалистического, так и вульгарно-материалистического подходов к познанию исторического процесса, является образцом последовательного применения диалектико-материалистического метода к рассмотрению общественной жизни. Энгельсовский анализ структуры первобытно-общинной формации имеет важное методологическое значение для решения дискутируемой ныне проблемы определения содержания понятия «способ производства общественной жизни», а раскрытие сущности рабовладельческого способа производства дает возможность определить методологическую функцию понятия «цивилизация» в изучении общественно-экономических формаций. Историко-материалистические положения, сформулированные Ф. Энгельсом в этом произведении, способствуют обоснованию общих закономерностей перехода от капиталистической общественно-экономической формации к коммунистической.

³³ Мчедлов М. П. Социализм — становление нового типа цивилизации. — М., 1980, с. 109.

Л. Е. ЮВ

ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ ЯК ОБ'ЄКТ ЗАГАЛЬНОСОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ *

Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, для радянського ладу характерні «соціальна справедливість, високий гуманізм, справжній демократизм, наш соціалістичний спосіб життя, девізом якого є: все в ім'я лю-

* Стаття друкується в порядку обговорення.

дини, для блага людини»¹. Тим відповідальніші соціальні завдання, поставлені партією перед суспільствознавцями: глибше вивчати такі складні процеси, як вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, формування нової людини, її потреб та інтересів, аналізувати також роль соціальних інститутів, які впливають на хід цих процесів.

Серед них особливе місце належить сім'ї—тому первинному суспільному осередку, в якому починається соціалізація людини і який значною мірою формує її світогляд, життєву позицію, діяльність.

За останні роки науковий інтерес до питань шлюбно-сімейних відносин значно зріс, причому характерним виявилось те, що з'ясування окремих проблем неминуче так чи інакше підводить дослідників до потреби розв'язувати загальні, головним чином методологічні питання. І це зрозуміло, бо ж, як підкреслював В. І. Ленін, «хто береться за часткові питання без попереднього розв'язання загальних, той неминує буде на кожному кроці несвідомо для себе «натикатися» на ці загальні питання»².

Так само недостатньою розробкою багатьох загальних питань шлюбно-сімейних відносин пояснюється значною мірою те, що в спеціальній літературі трапляються десятки визначень шлюбу і сім'ї. Це, у свою чергу, заважає успішному розв'язанню ряду теоретичних і практичних завдань, пов'язаних як з дальшим удосконаленням даної сфери суспільних відносин, так і з поліпшенням усєї ідеологічної виховної роботи.

Розглядові тих загальнометодологічних питань шлюбно-сімейних відносин, які недостатньо досліджені в радянській літературі, й присвячена дана стаття. Найважливіше із них—визначення цих відносин у всій системі суспільних відносин і, відповідно,—місця категорій «шлюб» і «сім'я» в системі категорій історичного матеріалізму.

Окремі дослідники невинувато звужують матеріалістичне розуміння суспільних явищ, зводячи вирішальну рушійну силу історичних подій, матеріальне суспільне виробництво тільки до економіки, до зміни способу виробництва і розподілу матеріальних благ³. В такому разі знижується значення іншої невід'ємної сторони матеріальних відносин—відносин людей, «виробництва» самої людини.

Буття людей немислиме не тільки без виробництва матеріальних умов життя, а й без виробництва життя, самих людей. «Індивіди, які виробляють у суспільстві,— а значить суспільно-визначене виробництво індивідів,— такий є, природно, вихідний пункт»,— писав К. Маркс⁴.

Ф. Енгельс, зокрема, у своїй праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» також зауважував, що матеріалістичне розуміння історії передбачає визнання того, що люди, живучи, повинні виробляти. Саме ж виробництво, «знов-таки, буває двоякого роду. З одного боку,— виробництво засобів до життя: предметів харчування, одягу, житла і необхідних для цього знарядь; з другого—виробництво самої людини, продовження роду»⁵.

«Походження сім'ї, приватної власності і держави»—твір одного з класиків наукового комунізму, де з позицій історичного матеріалізму розглядаються історичні форми виробництва і відтворення самого людського життя, розроблено методологічний підхід до аналізу первіснообщинного, рабовласницького, феодального і певною мірою капіталістич-

¹ *Матеріали XXVI з'їзду КПРС.*—К., 1981, с. 117.

² *Ленін В. І.* Ставлення до буржуазних партій. — Повне збір. творів, т. 15, с. 350.

³ Див.: *Марксистско-ленинская философия. Исторический материализм.*—М., 1977, с. 25.

⁴ *Маркс К.* Економічні рукописи 1857—1861 років.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 15.

⁵ *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 25—26.

ного та комуністичного суспільства. Ф. Енгельс доводить, що процес формування людини відбувався разом з процесом формування суспільства і що першою дійсно соціальною організацією людини був рід. Він указує на три найважливіші сторони роду як універсальної соціальної організації давнини — дуальна організація, повна рівність його членів і колективізм як у виробництві матеріальних умов життя, так і у виробництві самого людського життя. У праці вперше в марксистській науці показано, як у міру удосконалення матеріального виробництва зростає, стає дедалі визначальнішою його роль у житті суспільства. Удосконалення умов виробництва матеріальних благ неминуче приводить до послаблення зв'язків кровної спорідненості членів роду, що викликає, в кінцевому підсумку, зміну колективних форм виробництва і відтворення людей у межах роду індивідуально-відокремленими формами, тобто до заміни роду сім'єю. Ф. Енгельс простежує шлях розвитку сім'ї аж до капіталістичного суспільства і визначає перспективи її дальшого розвитку.

В окремих деталях нинішнє уявлення про етапи розвитку шлюбно-сімейних відносин давнини дещо відрізняється від того, як воно викладене у Ф. Енгельса згідно з даними досліджень Л. Моргана. Зокрема, не підтвердилося положення про кровнородинну і пуналуальну сім'ю як стадії, що передували родові. Однак основна концепція — про те, що розвиток шлюбно-сімейних відносин йшов від проміскуїтету через груповий шлюб до парного і моногамії, — підтверджується в процесі дальшого розвитку суспільних наук.

Твір Ф. Енгельса — блискучий зразок діалектико-матеріалістичного підходу до проблем шлюбно-сімейних відносин. В ньому розвивається концепція двох різновидів виробництва — виробництва засобів до життя і виробництва самої людини, — які визначальним чином впливають на всі інші сторони суспільних відносин. Одна із головних ідей праці полягає в тому, що матеріалістичне витлумачення історії не можна зводити до економічного детермінізму.

Послідовно застосовуючи принципи матеріалістичної діалектики, Ф. Енгельс показує, як формуються, функціонують і розвиваються різні форми відносин людей у виробництві безпосереднього життя, як у надрах роду з його груповими формами обох різновидів виробництва поступово зароджується індивідуально-відокремлена, сімейна форма виробництва безпосереднього життя. Остання ж, у свою чергу, пройшовши ряд етапів, змінюється новими, більш прогресивними. Друге заперечення немовби повертає знову до першої стадії, але на значно вищому економічному, соціальному і культурному рівні. Вся історія людства постала у творі Ф. Енгельса як безперервний процес розвитку від нижчих стадій до вищих. Такий підхід дозволяє бачити якісні відмінності різних етапів у безперервному процесі виробництва і відтворення людського життя.

Надзвичайно важливим методологічним принципом дослідження, за Ф. Енгельсом, є аналіз явищ у їхньому взаємозв'язку і взаємозумовленості. Він дістав своє вираження уже в самій назві праці, в якій показано, що низький рівень розвитку продуктивних сил на ранніх ступенях людської історії зумовив панування суспільної власності, наслідком якої була соціальна рівність усіх членів суспільства. А ці сторони, разом узяті, могли реально існувати тільки в такій організації, як рід з його колективними формами виробництва безпосереднього життя. Так само — зростання продуктивних сил неминуче привело до відокремленого виробництва матеріальних благ на основі приватної власності на засоби виробництва і, в результаті, до соціальної нерівності. В цих умовах виразником суспільних інтересів неодмінно ставала держава з її специфічними атрибутами і методами діяльності. Практичний висновок, який робить з цього Ф. Енгельс, полягає в тому, що якщо існування буржуазної

сім'ї, приватної власності і держави взаємозумовлене, то, отже, і розв'язання складних проблем сім'ї за капіталізму можливе тільки з одночасним розв'язанням проблем, породжуваних буржуазною власністю і буржуазною державою, а формування комуністичних шлюбно-сімейних відносин не можна зрозуміти без аналізу процесу становлення комуністичної власності й відмирання державності. Обгрунтовуючи матеріалістичне розуміння історії, К. Маркс і Ф. Енгельс виділили такі моменти в розвитку суспільства: по-перше, існування живих людей з їх тілесною організацією і зумовлене цим їх ставлення до навколишньої природи — виробництво знарядь праці і матеріальних благ; по-друге, розвиток суспільства за допомогою задоволення потреб, що породжує нові потреби і засоби їх задоволення; і по-третє «відношення, яке з самого початку включається в хід історичного розвитку, полягає в тому, що люди, які щоденно знову виробляють своє власне життя, починають виробляти інших людей, розмножуватися: це — відношення між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми, сім'я»⁶. Далі: «...ці три сторони соціальної діяльності слід розглядати не як три різні ступені, а саме тільки як три сторони, або... «три моменти», які спільно існували з самого початку історії, від часу перших людей, і які мають силу в історії ще й тепер»⁷.

В. І. Ленін, виступаючи проти М. К. Михайловського, який стверджував, що шлюбно-сімейні відносини не можуть привірюватися до визначальних в розвитку суспільства, оскільки, мовляв, це не економічні відносини, писав: «...але де читали Ви у Маркса або Енгельса, щоб вони говорили неодмінно про економічний матеріалізм? Характеризуючи свій світогляд, вони називали його просто матеріалізмом. Їх основна ідея... полягала в тому, що суспільні відносини поділяються на матеріальні і ідеологічні... Пояснення політико-юридичних форм — говорить Маркс... — треба шукати в «матеріальних життєвих відносинах». Що ж, чи не думає п. Михайловський, що відносини дітовиробництва належать до відносин ідеологічних?»⁸.

Отже, як і К. Маркс і Ф. Енгельс, В. І. Ленін вважає, що діалектико-матеріалістичний детермінізм не зводиться до економічного детермінізму, що «матеріальні життєві відносини» включають до себе дві сторони: виробництво самого людського життя і виробництво матеріальних умов життя.

Автори, які недооцінюють роль єдності двох сторін матеріальних відносин, виключають відносини людей в продовженні роду з розряду матеріальних суспільних відносин і вважають їх біологічними. «Не можна погодитися... з виділенням у вигляді особливих матеріальних суспільних відносин сімейно-шлюбних», — пишуть автори⁹. Такий погляд можна вважати правильним лише за умови повного відриву відносин статей від усіх інших форм людської життєдіяльності. Якщо ж розглядати відносини статей в контексті інших відносин людей, оскільки вони здійснюються в їх реальній життєдіяльності, то треба визнати, що «їда, пиття, статевий акт і т. д. теж справжні людські функції»¹⁰.

Підвищена увага основоположників марксизму до економічної сторони історичного процесу пояснюється тим, що перед ними стояло головне завдання — пояснити реальне економічне становище робітничого класу в капіталістичному суспільстві. Ф. Енгельс визнавав, що вони з

⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 26.

⁷ Там же, с. 26—27.

⁸ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне збір. творів, т. 1, с. 139—140.

⁹ Марксистско-ленинская теория исторического процесса.— М., 1981, с. 100.

¹⁰ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 86.

К. Марксом «почасти самі винні в тому, що молодь іноді надає більшого значення економічній стороні, ніж це слід робити»¹¹.

Отож, надбудовні структури суспільства, що панують в той чи інший період історії, в кінцевому підсумку визначаються способом матеріального виробництва суспільного життя, матеріальними відносинами, що включають до себе відносини людей як у виробництві самих людей, так і у виробництві матеріальних благ. Ф. Енгельс указує, що «суспільні порядки, за яких живуть люди певної історичної епохи і певної країни, зумовлюються обома видами виробництва»¹². Зв'язок між ними такий, що характер відносин людей у виробництві матеріальних умов життя значною мірою зумовлений характером відносин людей у виробництві самого життя. В свою чергу, неодмінною умовою становлення і розвитку історично визначеної форми відносин людей у виробництві людей є відповідна форма відносин людей у виробництві матеріальних благ. К. Маркс, характеризуючи, наприклад, кооперацію, яка існувала в стародавніх народів, підкреслював, що вона «грунтується, з одного боку, на спільному володінні умовами виробництва, з другого боку,— на тому, що окремий індивідуум ще так само міцно прив'язаний пуповиною до роду або общини...»¹³

В. І. Ленін, аналізуючи процес зародження приватної власності, пов'язує його з формуванням моногамної сім'ї: «І приватна власність, і спадщина — категорії таких суспільних порядків, коли склались уже відособлені, дрібні сім'ї (моногамні) і почав розвиватись обмін»¹⁴.

Зв'язок між обома різновидами виробництва суперечливий. Однак реальне становище таке, що історично визначений характер (вид, форма) одного різновиду виробництва неодмінно потребує адекватного йому другого різновиду виробництва. Це не завжди враховується дослідниками. Так, кажучи про відмінності шлюбно-сімейних відносин за капіталізмом і за соціалізмом, звичайно мають на увазі окремі зовнішні сторони або побутову специфіку й опускають головне — відмінності самого соціального виробництва людей за капіталізмом і за соціалізмом, які й детермінують усі інші відмінності. Вимога наукової методології в даному разі диктує, крім іншого, виявлення того, що за капіталізмом суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами тісно пов'язані з суперечностями між суспільним характером виробництва матеріальних благ і сімейно-ізольованим характером соціального виробництва людей, головного елемента продуктивних сил. Цим пояснюється двоїсте ставлення буржуазії до інституту сім'ї. З одного боку, для буржуазії сім'я — найважливіший засіб нагромадження багатства і передачі його у спадок. Приватна власність без відокремлено-сімейного виробництва людей не можлива.

Сім'я стала також одним з важливих стимулів революційної активності, бо боротьба трудящих, насамперед робітників, за піднесення життєвого рівня, за соціальну рівність жінок, дітей була, крім іншого, боротьбою за сім'ю, за її матеріальне і духовне благополуччя. Ясна річ, буржуазія виступає противником становлення такої сім'ї. Але тим самим вона підриває і власні сімейні союзи, можливість нагромадження багатства і передачі його своїм спадкоємцям.

Дещо однобічно в літературі трактують ознаки переходу від капіталізму до соціалізму у сфері шлюбно-сімейних відносин. Якщо розглядати становлення соціалістичних шлюбно-сімейних відносин у відриві від формування нових виробничих відносин, то не видно принципової різниці між зміною шлюбно-сімейних відносин феодального суспільства

¹¹ Енгельс Ф. Йозефу Блоху, 21—22 вересня 1890 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 374.

¹² Енгельс Ф. Походження сім'ї..., с. 26.

¹³ Маркс К. Капітал. Т. 1. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 320—321.

¹⁴ Ленін В. І. Що таке «друзі народу»..., с. 142.

шлюбно-сімейними відносинами суспільства капіталістичного і наступною їх зміною внаслідок переходу до соціалізму і до комунізму. Соціалістична революція означає не просто становлення нової форми сім'ї, як це було під час переходу від феодалізму до капіталізму, а й щось більш важливе, значне й глибоке. Вона не тільки очищає внутрішньосімейні відносини від тлінного впливу приватної власності, а й створює умови для формування якісно нового характеру соціального виробництва людей — переходу від замкнутого, сімейно-відокремленого виробництва людей, властивого антагоністичним формаціям, до безпосередньо-суспільного їх формування. Завдяки цьому сім'я з практично єдиного ізольованого інституту такого виробництва перетворюється на один із елементів організації соціального виробництва людей, здійснюваного в масштабі всього суспільства. Соціальний смисл встановлення суспільної власності на знаряддя і засоби виробництва зумовлює те, що цим актом створюються умови, які дозволяють подолати колишню відірваність і ізольованість виробництва людей, характерну для антагоністичного суспільства, подолати «взузькість рамок, всередині яких відбувався розвиток спілкування»¹⁵.

Соціалістичний, безпосередньо-суспільний характер виробництва людини полягає в тому, що, по-перше, суспільство дедалі більше й більше бере на себе витрати по матеріальному забезпеченню людей, освіти й вихованню молоді, по-друге, постійно розширюються суспільні форми задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих, суспільні форми освіти і виховання підростаючого покоління, починаючи від дитячого садка і кінчаючи трудовим колективом. З цього боку колективізм комуністичної формації виявляється і в колективному формуванні самих людей, що становить одну з найважливіших особливостей її реального гуманізму. В матеріалах XXVI з'їзду КПРС сказано: «У період розвинутого соціалізму завершується перебудова всіх суспільних відносин на внутрішньо властивих новому ладові колективістських началах. Ця перебудова охоплює і матеріальну, і духовну сфери, весь уклад нашого життя»¹⁶.

Становлення безпосередньо-суспільного характеру виробництва людини аж ніяк не знижує ролі сім'ї в соціалістичному суспільстві. Зближення сімейних і суспільних інтересів, всезростаюча допомога сім'ї з боку держави створює сприятливі можливості для виконання сім'єю своїх специфічних функцій. І щоб вона якнайповніше відповідала зростаючим суспільним потребам, Комуністична партія становить завдання посилити «піклування про сім'ю, молодожонів і насамперед про жінку»¹⁷.

Отже, будівництво соціалізму ліквідує не тільки старі форми відносин людей, а й самі принципи цих відносин, що ґрунтуються на приватній власності на засоби виробництва. Відбувається це поступово — мірою того, як формуються і міцніють нові принципи і відносини як у виробництві засобів до життя, так і у виробництві самої людини. В. І. Ленін у післяжовтневий період говорив: «У нас є тепер, з точки зору розвитку міжнародного комунізму, такий тривкий, такий сильний, такий могутній зміст роботи (за Радянську владу, за диктатуру пролетаріату), що він може і повинен проявити себе у всякій формі, і новій і старій, може і повинен переродити, перемогти, підпорядкувати собі всі форми, не тільки нові, а й старі,— не для того, щоб із старим помиритися, а для того, щоб уміти всі і всілякі, нові і старі форми зробити знаряддям повної і остаточної, рішучої і безповоротної перемоги комунізму»¹⁸.

¹⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія, с. 413.

¹⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 68.

¹⁷ Там же, с. 65.

¹⁸ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 83—84.

Здійснюваний за соціалізму перехід від старих до нових форм, від старого до нового змісту у відносинах, що складаються в процесі виробництва людей, є виявом історичної тенденції становлення нової організації цього виробництва, яка виступає однією з сутнісних ознак комуністичної формації. З'ясування специфіки сучасної стадії розвитку соціалістичних шлюбно-сімейних відносин важливе ще й тому, що воно дає змогу конкретніше ставити питання про майбутнє шлюбу і сім'ї. Щодо цього існують діаметрально протилежні погляди, що у дослідників, які стоять на однакових ідеологічних позиціях, можливі лише за умови різного розуміння суті цих соціальних інститутів. Тому суперечка має бути повернута від абстрактно-теоретичних міркувань «бути чи не бути» до з'ясування питання, що потрібно розуміти під шлюбом і сім'єю. Адже, щоб сперечатися, треба насамперед з'ясувати зміст категорій. «Сперечатися про слова, звичайно, не розумно...—говорив В. І. Ленін.—...Але треба в'яснити точно поняття, якщо хотіти вести дискусію»¹⁹.

Становище, яке склалося в науці щодо вивчення категорій «шлюб» і «сім'я», можна проілюструвати на прикладі поняття «шлюб». Одні вважають, що шлюб — це відносини, сім'я ж — організація²⁰. Інші і шлюб, і сім'ю визначають як соціальну організацію²¹. Серед авторів, які вважають шлюб відносинами, багато хто твердить, що це відносини, які склалися між чоловіком і жінкою²², інші вбачають у шлюбі відносини подружжя, а ще інші — як те, так і те, хоча очевидно, що все це — досить різні тлумачення²³, бо ж, скажімо, за такого підходу випадкові зв'язки чоловіка і жінки потрапляють до розряду шлюбних стосунків. А ще інші автори у шлюбі вбачають відносини між чоловіком і жінкою, з одного боку, і суспільством, з другого²⁴. У свою чергу, деякі із тих, хто вважає шлюб відносинами між чоловіком і жінкою, гадають, що це обов'язково санкціоновані суспільством відносини. Інші ж не говорять про санкціонування. Немає погодженості й у визначенні форм санкціонування. А. Г. Харчев, наприклад, вважає, що вони можуть реалізуватися в релігійній, моральній чи правовій формі²⁵. На думку О. Г. Спіркіна, шлюб — це відносини подружжя, санкціоновані суспільством тільки у правовій формі²⁶. Одні твердять, що шлюб виконує регулюючу функцію відносин між статями, інші включають у систему регулювання ще й відносини подружжя до потомства²⁷.

Як бачимо, немає погодженості в жодному з пунктів. Приблизно таке ж становище з поняттям «сім'я». За такої ситуації досить важко дослідити роль і місце шлюбу та сім'ї в соціалістичному суспільстві. а суперечка про майбутнє цих соціальних інститутів втрачає всякий сенс. Крім того, у вивченні даної проблеми не завжди береться до уваги, що К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін застосовували терміни «сім'я», «сімейні відносини» у різних значеннях. Як підкреслює Є. Г. Балагушкін, основоположники наукового комунізму тривалий час вважали, що первинною і загальною формою виробництва і відтворення людей була сім'я. Вся ж решта історичних форм організації відносин людей по продовженню життя, з цього погляду, є лише історично конкретними виявами сімейних відносин. Такий погляд зафіксований у ряді творів К. Маркса і Ф. Енгельса, починаючи від «Німецької ідеології» і кінчаючи

¹⁹ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм.— Повне збір. творів, т. 30, с. 89.

²⁰ Харчев А. Г. Брак и семья в СССР.— М., 1979, с. 66.

²¹ Сысенко В. А. Устойчивость брака. Проблемы, факторы, условия.— М., 1981, с. 7.

²² Марксистско-ленинская философия. Исторический материализм.— М., 1973, с. 253.

²³ Там же.

²⁴ Перици А. Брак.— В кн.: Филос. энциклопедия, т. 1, с. 190.

²⁵ Харчев А. Г. Цит. работа, с. 66.

²⁶ Спиркин А. Г. Курс марксистской философии.— М., 1966, с. 419.

²⁷ Перици А. Брак, с. 190.

першим томом «Капіталу». Ознайомившись з відкриттям Моргана, вони, як писав Ф. Енгельс, переглянули свої погляди і перенесли виникнення сім'ї до періоду розкладу материнського роду, появи приватної власності й держави. У примітці до третього видання першого тому «Капіталу» Ф. Енгельс зауважує: «Пізніші дуже ґрунтовні дослідження первісного стану людства привели автора до висновку, що первісно не сім'я розвинулася в рід, а, навпаки, рід був первісною природно вирослою формою людського суспільства..., так що різні форми сім'ї розвиваються лише згодом, коли почався розклад родових спілок»²⁸. Цей важливий момент дослідниками не завжди враховується.

Однак, кажучи про еволюцію поглядів основоположників наукового комунізму, не слід висновувати, нібито все, написане до того К. Марксом і Ф. Енгельсом з питань шлюбу і сім'ї, треба вважати таким, що не відповідає їх пізнішим поглядам. Наведемо ще раз слова К. Маркса і Ф. Енгельса: «Третє відношення, яке з самого початку включається в хід історичного розвитку, полягає в тому, що люди, які щодня заново виробляють своє власне життя, починають виробляти інших людей, розмножуватися: це — відношення між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми, сім'я. Це сім'я, яка спочатку була єдиним соціальним відношенням...»²⁹. Є. Г. Балагушкін з цього приводу говорить, що «наведене місце з «Німецької ідеології» не відображає точки зору зрілого марксизму на питання походження сім'ї і її ролі в суспільстві. Проте у нашій літературі часто можна натрапити на посилання на це положення як на цілком правильне і ніскільки не застаріле»³⁰. Якщо розуміти вищенаведене положення К. Маркса і Ф. Енгельса як визначення періоду виникнення сім'ї, тоді Є. Г. Балагушкін, безперечно, правий. Однак треба звернути увагу на те, що К. Маркс і Ф. Енгельс говорять тут про сім'ю не як про соціальну організацію, а про сім'ю як відносини; про відносини чоловіка і жінки, батьків і дітей. Отже, йдеться про відносини людей у виробництві людей. У кінцевому підсумку на будь-якій стадії розвитку людського суспільства існувало існує виробництво людей, що включає до себе відносини чоловіка і жінки, батьків і дітей. Що ж тут може застаріти? Інша річ, що ці відносини на різних етапах історії мали неоднакові соціальні форми, тобто по-різному були організовані. Але в такому разі мало б йтися про організації, а не про відносини. Однак основоположники наукового комунізму ці відносини все-таки назвали сім'єю. Причина тут, мабуть, в тому, що в німецькій мові, які і в російській, немає слова, яке б виражало загальну форму відносин людей у продовженні життя, родове поняття, притаманне людському суспільству взагалі, безвідносно до конкретної історичної форми організації виробництва людини. Тому К. Маркс і Ф. Енгельс, а пізніше В. І. Ленін застосували слова «сім'я», «сімейні відносини» і в родовому значенні — як такі, що відображають загальні відносини людей у виробництві людей, і в більш вузькому, видовому, власному значенні. Цей факт не враховується нашими авторами, що призводить до прикрих непорозумінь, зокрема до протиставлення поглядів К. Маркса поглядам Ф. Енгельса, а їхніх спільних поглядів — поглядам В. І. Леніна, що, до речі, роблять і наші ідеологічні супротивники.

Праця Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» була написана навесні 1884 року. При цьому Ф. Енгельс використав конспект книги Л. Моргана «Стародавнє суспільство», складений К. Марксом наприкінці 1880 — на початку 1881 року. Отже, ця книжка Ф. Енгельса належить до того періоду, коли вони з К. Марксом вже переглянули свою позицію стосовно періоду виникнення сім'ї, то-

²⁸ Енгельс Ф. Примітка до третього видання першого тому «Капіталу». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 337.

²⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія, с. 26.

³⁰ Балагушкін Е. Г. Методологические проблемы исследования семьи. — Вопр. философии, № 7, 1963.

му різночитання поняття «сім'я» в цьому творі не можна пояснити еволюцією поглядів класиків марксизму. Проте інколи Ф. Енгельс пише про сім'ю і сімейні відносини докласового суспільства, кажучи, зокрема, про «кровоноспоріднену» сім'ю», «пуналуальну» та ін.³¹ Ф. Енгельс наводить слова Л. Моргана, що сім'я — «активне начало; вона ніколи не лишається незмінною, а переходить від нижчої форми до вищої, в міру того, як суспільство розвивається від нижчого ступеня до вищого»³²; і не робить ніяких зауважень стосовно термінології Л. Моргана.

Здавалося б, за логікою речей Ф. Енгельс не повинен був би говорити про існування сім'ї і сімейних відносин до періоду розкладу родових спілок, оскільки вони з К. Марксом дійшли висновку, що до цього періоду сім'ї не існувало. Але непорозуміння тут немає. Це пояснюється тим, що в одному випадку слова «сім'я» і «сімейні відносини» застосовуються в широкому розумінні, як загальні, родові поняття, в другому — в більш вузькому, видовому.

В. І. Ленін також застосовував терміни «сім'я» і «сімейні відносини» у двох значеннях — родовому і видовому. «Нема ніякого сумніву, — писав він, — що родові зв'язки втратили своє значення в історії цивілізованих країн, але навряд чи можна сказати це з такою певністю про зв'язки безпосередньо статевої й родинні. Вони зазнали, розуміється, великих змін під натиском дедалі складнішого життя»³³. Отже, рід розпався, а сімейні відносини зазнали значних змін. Звідси випливає: або під «сімейними відносинами» тут розуміються загальні зв'язки, або В. І. Ленін вважав, що сімейні відносини існували поряд з родом або всередині роду. Трьома сторінками нижче з'ясовується і це. Критикуючи погляди М. К. Михайловського, нібито сім'я — осередок усякого суспільства, В. І. Ленін говорив: «Це — чисто буржуазна ідея: роздрібнені, дрібні сім'ї зробились пануючими тільки при буржуазному режимі; їх зовсім не було в доісторичні часи»³⁴. Доісторичні часи тут означає докласовий період.

Із цього випливає, нібито в одному випадку В. І. Ленін передбачає наявність сімейних відносин у первісний період історії людства, в другому — рішуче їх відкидає. Суперечність тут знімається, якщо мати на увазі, що в першому випадку — поняття «сімейні відносини» і «сім'я» використані в родовому розумінні, в другому — у видовому. В тому контексті, який ми знаходимо в основоположників марксизму-ленінізму, застосування тих самих термінів у різному смисловому значенні загалом не викликало і не викликає особливих труднощів за умови, однак, що на це все-таки звертається увага. У спеціальному ж дослідженні даної проблеми термінологічне розмежування стає необхідністю.

Щоб зрозуміти сутність сім'ї, специфіку сімейних відносин за соціалізмом, основні тенденції їх розвитку, треба дати чітке визначення поняття «сім'я». Без розмежування загального і специфічного це зробити неможливо. «Що значить дати «визначення»? — писав В. І. Ленін. — Це значить, насамперед, підвести дане поняття під друге, ширше»³⁵. В ході вивчення шлюбно-сімейних відносин, з'ясовується, що всі історичні формації мають якісь загальні ознаки виробництва і відтворення людей. Ці ознаки полягають у тому, що незалежно від історичних порядків люди вступають у статевої зв'язки, годують, навчають і виховують підрастаюче покоління. Ці загальні характеристики конкретизуються внаслідок вивчення різних історичних форм цього виробництва і порівняння їх між собою. Розмежування загальних, окремих і одиничних ознак історично безперервного процесу виробництва має знайти своє відо-

³¹ Енгельс Ф. Походження сім'ї..., с. 40—41.

³² Там же, с. 34.

³³ Ленін В. І. Що таке «друзі народу...», с. 140.

³⁴ Там же, с. 143.

³⁵ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.—Повне зібр. творів, т. 18, с. 136.

браження і закріплення у відповідній термінології, в понятійному апараті. Без цього неминуча плутанина. На важливість такого розмежування і закріплення вказував К. Маркс: «...всі епохи виробництва мають деякі спільні ознаки, спільні визначення...Тим часом це *загальне* або виділене шляхом порівняння спільне само є щось багаторазово розчленоване, що виражається в різних визначеннях. Дещо з цього належить усім епохам, інше є спільним тільки деяким епохам. Деякі визначення спільні і для новітньої і для найдавнішої епохи. Без них немислиме ніяке виробництво... Визначення, які дійсні для виробництва взагалі, повинні бути виділені саме для того, щоб через єдність, яка впливає вже з того, що суб'єкт, людство, і об'єкт, природа,—одні й ті самі, не була *застотна істотна відмінність*». ³⁶

Отже, необхідність виділення загального, окремого і одиничного в аналізі шлюбно-сімейних відносин і термінологічного закріплення цього поділу очевидна. Без такого термінологічного закріплення втрачається та «істотна відмінність», про яку писав К. Маркс.

Сформульовані в цій статті деякі методологічні принципи наукового розуміння поняття «сім'ї», які висновуються в ході аналізу праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», можуть, на нашу думку, бути застосовані в розробці всебічно обгрунтованої загальносоціологічної дефініції поняття «сім'я», у визначенні історичного місця та якісних відмінностей соціалістичної сім'ї, надійнішому обгрунтуванні прогнозів її дальшого розвитку в процесі вдосконалення зрілого соціалізму, будівництва комунізму.

* * *

Одной из важнейших задач совершенствования зрелого социализма является дальнейшее планомерное развитие всей системы социалистических общественных отношений и постепенное их перерастание в коммунистические.

Существенной предпосылкой решения этой сложной социальной задачи выступает разносторонний, комплексный ее анализ методами и средствами различных общественных наук. А это актуализирует и разработку общих, методологических проблем исследования особенностей, сущности и структуры социалистических общественных отношений, перспектив их развития, выявления специфики их основных форм.

Важное значение приобретает ныне, в частности, изучение общеметодологических вопросов брачно-семейных отношений, определение места и роли этих отношений во всей системе общественных отношений и, на этой основе,—уяснение своеобразия и функций понятий «брак» и «семья» в структуре категорий исторического материализма.

Исходными принципами такого изучения являются положения, сформулированные и обусловленные в ряде произведений основоположников марксизма-ленинизма и прежде всего — в работе Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства», представляющей собой блестящий образец диалектико-материалистического подхода к проблеме брачно-семейных отношений.

³⁶ Маркс К. 3 економічних рукописів 1857—1858 років.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 669.

З досвіду роботи кафедр філософії і наукового комунізму вузів республіки

М. П. ГОНЧАРЕНКО, О. М. ТИХОНОВ

ФОРМУВАННЯ ТРУДОВОЇ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ МОЛОДИХ СПЕЦІАЛІСТІВ

Розв'язання завдань планомирного і всебічного вдосконалення розвинутого соціалізму передбачає даліше піднесення рівня свідомості і активності трудящих. Комуністична партія, Радянська держава надавали і надають великого значення ідеологічній роботі, підвищенню трудової і суспільної активності радянських людей, в тому числі молоді, яка має прийняти від старшого покоління естафету комуністичного будівництва в нашій країні. «Ми постійно дбаємо про те, — відзначає товариш К. У. Черненко, — щоб готувати таку молодь, яка не похитнеться, не зігнеться під вантажем історичної відповідальності за долю країни, за долю соціалізму і миру. Таку молодь, яка зуміла б не тільки освоїти досвід старших поколінь, але й збагатити його власними звершеннями»¹.

Розвиток соціальної активності та її ядра — трудової і суспільно-політичної активності — є процесом керованим. Інформаційний характер управління зумовлює необхідність вивчення факторів, що впливають на її піднесення. Ці фактори можна поділити на дві групи: загальні, які чинять вплив на всіх членів суспільства, і специфічні, сфера дії яких обмежена рамками окремої соціальної групи. Основним фактором у складі першої групи є спосіб життя, у другій — можуть домінувати різні чинники. Так, для молодих спеціалістів — це підготовка в навчальних закладах, оскільки лише рівень цієї підготовки дозволяє робити висновки про них як про спеціалістів. У вузі студентів готують до вико-

нання організаційно-управлінської функції, продукування і поширення цінностей духовної культури, що і становить базу соціальної активності молодих спеціалістів.

У 1981—1983 роках нами було проведено два дослідження серед цієї категорії молоді, яка працює у вугільній промисловості Української РСР, і серед студентів різних вузів. Результати дають змогу простежити вплив вузівської підготовки на рівень трудової і суспільно-політичної активності молодих спеціалістів. І в тому і в тому дослідженні використовувались багатоступінчасті районовані вибірки. На першому етапі у вивченні згаданої проблеми стосовно молодих спеціалістів Мінвуглепрому УРСР за одиницю відбору було взято виробничі об'єднання і науково-дослідні інститути, відбір з генеральної сукупності робився випадковим чином. Для науково-дослідних інститутів — вибірка двоступінчаста. На першому ступені відбору — науково-дослідні інститути, групування відсутнє, відбір — випадковий. На другому ступені одиниці відбору (й одиниці спостереження) — молоді спеціалісти віком до 33 років, групування відсутнє, відбір — суцільний.

Для виробничих об'єднань — вибірка тріступінчаста. На першому ступені одиниці відбору — виробничі об'єднання, групування відсутнє, вибірка — випадкова. На другому ступені одиниці відбору — шахти, групування відсутнє, відбір — випадковий. На третьому ступені одиниці відбору (й одиниці спостереження) — молоді спеціалісти віком до 30 років, групування відсутнє, відбір — суцільний.

Загалом у Мінвуглепромі УРСР

¹ Черненко К. У. Народ і партія єдині: Промова на зустрічі з виборцями, 2 берез. 1984 р. — Радянська Україна, 1984, 3 берез.

працює близько 34 тис. молодих учених і спеціалістів.

Одним з найскладніших питань у плануванні соціологічного дослідження є визначення обсягу вибірки. Воно пов'язане з розрахунками, що спираються на дисперсію досліджуваного показника в генеральній сукупності, але саме дисперсія звичайно і невідома. Тому під час визначення обсягу вибірки доцільно орієнтуватися на частку ознаки, тобто розрахунки здійснювати за формулою:

$$n = \frac{1}{\Delta^2 + \frac{-1}{N}}$$

де N — генеральна сукупність; n — вибірка сукупність; Δ — величина припустимої помилки.

Але вибірка, репрезентативна для одних ознак, не обов'язково буде репрезентативною і для інших. Справді, з формули:

$$n = \frac{1}{\frac{-\Delta^2}{t^2v(1-v)} + \frac{1}{N}}$$

де t — коефіцієнт, відповідний довірчій імовірності P , v — частка ознаки X в генеральній сукупності, — впливає, що це залежить від частки ознаки в генеральній сукупності. Однак, якщо взяти максимально можливу неоднорідність, тобто покласти $v(1-v) = 0,25$, то випадкова вибірка буде репрезентативна для будь-якої ознаки анкети. Тому, беручи величину припустимої помилки 5% і виходячи з генеральної сукупності 34 тис. чоловік, визначаємо:

$$n = \frac{1}{(0,05)^2 + \frac{1}{34000}} = 395.$$

Але оскільки одна з робочих гіпотез дослідження припускала, що процес становлення молодих спеціалістів значною мірою залежить від того, задоволені чи не задоволені вони роботою, або ж ставляться до неї байдуже (3 ознаки), а також від освіти — вищої або середньої спеціальної (2 ознаки), від того, працюють вони за спеціальністю чи

ні (2 ознаки), від статі (2 ознаки), сімейного стану (2 ознаки), — то, оскільки найбільша шкала містить 3 варіанти, величину вибіркової сукупності треба збільшити принаймні в 3 рази. Отже, обсяг вибірки має становити 1185 одиниць. Але це в тому разі, коли б вибірка була одноступінчаста. Для багатовступінчастої його треба збільшити в 1,3 рази, тобто обсяг вибірки має бути не менше 1540 одиниць. Реально він складався з 1643 чоловік.

Після проведення дослідження було оцінено величину відхилень середніх значень ряду параметрів. Вона становила: за статтю — 0,7%, за сімейним станом — 2,9%, за віком — від 0,4 до 2,3%. Оскільки структури вибіркової і генеральної сукупностей відповідають одна одній в межах припустимої помилки, то це дозволяє говорити про репрезентативність здійсненого дослідження.

Під час дослідження, проведеного серед студентів 30 вузів УРСР, було опитано 10327 чоловік². Одержано репрезентативні дані по курсах, типах вузів і групах спеціальностей.

Якості молодого спеціаліста, що визначають його соціальну активність, виробляються в період навчання. Це і професійні, і громадянські, і моральні риси. Науково-технічна революція ставить до молодих спеціалістів вимоги щодо оволодіння фундаментальними науковими знаннями, вміння практично застосовувати їх, бути справжнім організатором виробництва. «В сучасних умовах, — відзначалося на XXV з'їзді КПРС, — коли обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, вже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів. Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватися у стрімкому потоці наукової і політичної інформації»³.

Здатність до перекваліфікації, самоосвіти виступає нині як важлива якість молодих спеціалістів, але

² Розрахунок вибірки здійснювався М. М. Чуряловим.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС. — К., 1976, с. 86.

це, безперечно, не означає, що з навчального закладу може приходити на виробництво людина, не повністю готова до здійснення своїх професійних функцій. Розриву між сферою освіти і виробництвом в ідеалі бути не повинно. Але він існує. Не можна сказати, що рівень підготовки молодих спеціалістів у навчальних закладах цілком відповідає умовам виробництва. Тільки 41,3% опитаних в нашому дослідженні відзначили, що їм достатньо для роботи знань, здобутих у навчальному закладі. Причому найкритичніше оцінюють рівень цих знань молоді спеціалісти, які працюють в науково-дослідних інститутах (НДІ); у виробничих об'єднаннях (ВО) висловлюють оцінку дещо вищу. Найнижче і ті, і ті оцінюють навик практичної роботи, набуті в період навчання. Цей недолік відзначали 29,9% молодих спеціалістів НДІ і 32,1% — ВО; 29,7% перших і 14,9% других вважають, що їм бракує знань із спеціальності; відповідно 8,5% і 17,4% — що не мають навиків організаторської роботи.

Яким же є зв'язок відзначених молодими спеціалістами недоліків з їх підготовкою у навчальних закладах? Результати опитування студентів вузів України показали, що майже половина їх має із спеціальних дисциплін задовільні оцінки, причому основними труднощами, що їх вони зазнали під час навчання, є: велике навантаження (17,7% відчувують його значною мірою, 51,8% — частково); нерівномірна завантаженість протягом семестру (24,9% і 40,8% відповідно); відсутність навиків самостійної роботи (9,2% і 25,8%); відсутність систематичного контролю знань протягом семестру (9,7% і 22,0%). Три з названих чотирьох причин належать до організації навчально-виховного процесу. Певно, саме тут є істотні недоробки у діяльності вищої школи. Спостерігається суперечність між традиційними методами навчання, з одного боку, і необхідністю засвоювати значно більший обсяг інформації, ніж будь-коли раніше, — з другого.

Дослідження показало, що в навчальному процесі превалюють традиційні форми і методи — семінарські заняття з використанням опитувального методу і лекції з традиційним викладом матеріалу, і саме ці форми оцінюються студентами найнижче. Пріоритет же мають ті з них, які пов'язані з активною участю студентів у процесі навчання: семінарські заняття за методом творчої дискусії, проблемні лекції. Але саме вони поширені найменше (12,8% і 17,3% відповідно).

Всебічний і глибокий аналіз підготовки молодих спеціалістів, удосконалення навчально-виховного процесу було дано у постанові ЦК КПРС про роботу Вищого технічного училища ім. М. Е. Баумана і Саратовського університету ім. М. Г. Чернишевського (1974 р.), у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» (1979 р.). У цих документах зверталась увага на впровадження нових форм і методів у зазначений процес. Досвід такої роботи у вищій школі нагромаджено достатній, про що свідчить її постановка у Новосибірському держуніверситеті, Московському фізико-технологічному інституті та інших вузах.

Нинішні студенти чітко усвідомлюють, які навик і знання потрібні спеціалістам їхнього профілю, і водночас досить критично оцінюють рівень своїх знань. Це добре видно з наведеної нижче таблиці.

Опитувані відзначали, що оцінюваних ознак вони мають менше, ніж це потрібно. Таке становище свідчить насамперед про наявність у студентів прагнення до поповнення знань і розвитку навиків практичної роботи, до чіткого розуміння того, який професійний рівень становить умову їхньої практичної діяльності. Але водночас їхні відповіді виявляють вузькі місця у підготовці спеціалістів. Особливо наочно це видно з порівняння оцінок студентів і молодих спеціалістів.

Найкраще стоїть справа з рівнем знань із суспільних наук. Різниця індексів між значущістю і знаннями

Рівень оволодіння необхідними знаннями і навиками⁴

Знання і навик	Вважають, що необхідно оволодіти (I)	Ранг	Вважають, що володіють (I)	Ранг	I—I ₁	Ранг
1. Знання загально-теоретичних дисциплін	0,728	6	0,546	4	0,182	9
2. Навик науково-дослідницької роботи	0,665	8	0,298	10	0,367	3
3. Знання суспільних наук	0,640	10	0,562	1	0,078	10
4. Знання основ організації і управління виробництва	0,837	4	0,328	9	0,509	1
5. Знання теоретичних і методичних основ політико-масової роботи	0,651	9	0,353	8	0,298	6
6. Вміння організувати роботу колективу	0,897	2	0,433	7	0,464	2
7. Вміння самостійно аналізувати складні соціально-політичні проблеми	0,844	3	0,533	5	0,311	5
8. Вміння провадити пропагандистську, політико-виховну культурно-освітню роботу	0,720	7	0,439	6	0,281	7
9. Знання в галузі літератури, мистецтва, загальнокультурна ерудиція	0,764	5	0,554	2	0,210	8
10. Знання спеціальних дисциплін	0,906	1	0,549	3	0,357	4

⁴ Індекс (I) розраховувався за формулою: $I = \frac{a_1 - 0,5(a_2) - 0(a_3)}{n}$, де a_1 —

число опитаних, які вважають, що зазначені знання потрібні повною мірою (або ж вони володіють ними повною мірою); a_2 — число опитаних, які вважають, що ці знання потрібні частково (або ж вони володіють ними частково); a_3 — число опитаних, які вважають, що такі знання не потрібні (або ж вони ними не володіють); n — загальне число опитаних.

наближається до ([0]—I=0,078). Для такого висновку є цілком об'єктивні підстави: успішні студентів із суспільних дисциплін значно вища, ніж із спеціальних предметів. На «відмінно» навчається 9,6% їхнього складу, на «добре» і «відмінно» — 32,0%, на «добре» — 35,5%, на «добре» і «задовільно» — 16,6%, на «задовільно» — 3,8%, мають заборгованості — 1,8%.

Значно нижчу оцінку дістав розвиток навиків організаторської роботи, вміння провадити роботу в колективі. Тут у студентів зафіксовано найбільшу розбіжність між значущістю цього роду діяльності і вмінням її провадити. І в цьому випадку оцінки студентів збігаються з оцінками молодих спеціалістів. Відсутність навиків організаторської роботи молоді спеціалісти-вироб-

ничники відзначили як один з найістотніших недоліків у своїй підготовці. Такої думки додержуються представники цієї категорії працівників як у виробничих об'єднаннях, так і в науково-дослідницьких інститутах. Отже, йдеться про ще наявну невідповідність між організацією навчання і потребами виробництва. Для ліквідації такого розриву було розроблено дійову форму опанування навиків практичної роботи — стажування. Але, незважаючи на її обов'язковість, тільки 60,5% опитаних молодих спеціалістів відповіли, що за місцем їхньої роботи стажування провадиться (55,0% — у ВО і 75,9% — в НДІ). На питання «Чи проходили Ви стажування?» позитивну відповідь дали 35,1% респондентів (32,7% і 41,4% відповідно). На питання про те, чи був у моло-

дого спеціаліста керівник стажування, одержано 34,6% позитивних відповідей. За результатами стажування підвищувались у посаді або окладі 12,2% опитаних. Цілоком природно, що і задоволеність стажуванням у молодих спеціалістів дуже невисока. Задоволені ним тільки 22,8% (23,8% — у ВО й 20,1% — в НДІ). Отже, навіть зважаючи на той факт, що багато з молодих спеціалістів були розподілені не на ті підприємства, де вони нині працюють, не можна визнати задовільним наявний рівень організації стажування.

Проблема формування соціально активної, гармонійно розвиненої особи висуває перед навчальними закладами питання про комплексність комуністичного виховання студентів. Йдеться про єдність організації навчально-виховної, навчально-дослідної і громадсько-політичної роботи.

Незважаючи на те, що студенти усвідомлюють важливість науково-дослідної роботи (64,7% вважають, що вона допомагає глибшому засвоєнню спеціальних знань, 46,6% — краще познайомитися з майбутньою професією, 34,8% — виявити здібності, 20,1% — сформувати навички творчої діяльності, 15,5% — опанувати науковий світогляд), беруть участь у ній тільки 40,4% опитаних, і як наслідок цього — кожний четвертий молодий спеціаліст, який працює в науково-дослідному інституті, відзначає, що в нього недостатньо навичок для здійснення наукових досліджень.

Нині розроблено методики широкого охоплення студентів науково-дослідною роботою (НДРС). У «Положенні про НДРС вищих навчальних закладів» визначено, що науково-дослідна робота студентів поділяється на ту, яка виконується в позанавчальний час, і ту, що входить до навчального процесу, тобто навчально-дослідну. Саме остання, з одного боку, об'єднує навчально-виховну і наукову студентську роботу, а з другого — є передумовою вироблення дослідницьких навичок у всіх студентів. Впровадження навчально-дослідної роботи в практику діяльності вузів натрапляє на

певні труднощі, пов'язані передусім з недостатньою підготовкою до цього самих викладачів і адміністрації навчальних закладів. Однак досвід деяких інститутів, наприклад Житомирського педагогічного, підтверджує можливість організації НДРС на високому рівні, де свою участь в НДРС на IV курсі підтверджують 90% студентів. Це забезпечено систематичними заняттями в НДРС, включеннями у розклад. Кожний викладач керує практичною роботою декількох студентів, їхніми дослідженнями питань, пов'язаних з навчально-виховним процесом у вузі, в школі.

Якщо врахувати, що гуртковою роботою у Житомирському педінституті охоплено на IV курсі 60% студентів, то цілоком закономірно, що відповідь «не займаються науково-дослідною роботою» у цьому вузі дав тільки один студент»⁵.

Важливим завданням підготовки молодих спеціалістів у навчальних закладах є формування і розвиток у них громадсько-політичної активності, що виступає не самоціллю, а неодмінною умовою здобуття навичок роботи з людьми, здатностей вихователя, керівника колективу.

Одним з основних критеріїв громадсько-політичної активності є участь у громадській роботі. Однак аж ніяк не всі молоді спеціалісти на виробництві залучені до неї. Постійні доручення мають 64,7% цієї категорії працівників. Наведені дані цілоком співвідносяться з даними про участь студентів у громадській роботі — і серед них процент тих, хто має постійне громадське доручення, практично такий самий — 62,1%. Тому правомірно зробити висновок про зв'язок громадсько-політичної активності студентів і молодих спеціалістів. Значна частина як перших, так і других має два—три, а то й більше громадських доручень. Тобто завантажують одних і тих самих людей — актив, водночас решта лишається пасивною, хоча видається очевидним, що перевантаженість перших негативно впливає

⁵ Кравчук П. Ф. Формирование развитой творческой личности студента. — Киев, 1984, с. 116.

на виконання як громадської роботи, так і професійних обов'язків. Тому завдання залучення до громадської роботи максимального числа студентів і прищеплення їм відповідних навиків є першорядним для навчальних закладів. Характерно, що більшість студентів (39,5%) з тих, хто не бере участі в громадській роботі, відповіла, що їм не пропонували доручень, а молоді спеціалісти, які належать до такого «пасиву», головною причиною називають відсутність вільного часу.

Наступним важливим моментом у суспільно-політичній діяльності є мотиви участі в громадській роботі. Студенти глибоко усвідомлюють суспільну значущість її виконання. Спонукальними мотивами тут виступають бажання приносити найбільшу користь суспільству ($I=0,625$), розуміння її необхідності ($I=0,597$), бажання розвивати в собі якості, потрібні для майбутньої професійної діяльності ($I=0,579$). Мотиви, пов'язані з одержанням якихось вигод для себе, виражені слабо, індекси з даних показників значно нижчі нуля. Ці дані перебувають у цілковитій відповідності зі спонукальними мотивами участі молодих спеціалістів в громадській роботі. Так, 26,6% з них вважають, що участь у такій роботі розширює кругозір, 22,4% — дозволяє краще познайомитися із своїм колективом, 9,4% — допомагає усунути свої недоліки і тільки 2,9% — допомагає просуванню по службі.

Значне місце у розвитку суспільно-політичної активності студентів посідає правильний добір громадського доручення, тим часом 5,9% студентів відзначили, що виконуване ними доручення не відповідає їхнім схильностям, а 39,2% — відповідає не повністю.

Нині планування ідейно-виховної роботи у навчальних закладах сягнуло нового, вищого рівня: розробляються її перспективні плани на весь період навчання, виникли такі форми роботи, як Ленінський залік, громадсько-політична практика, факультети громадських професій та ін. Причому громадсько-політична прак-

тика виступає як систематизація всіх форм громадсько-політичної роботи у вузах. Вона складається із спеціальних курсів і практичних занять, включених до навчального процесу, а також позанавчальних занять і виконання громадської роботи. Незважаючи на значущість громадсько-політичної практики, тільки 15,0% студентів відзначили, що вони чітко знають її мету, 34,4% — знають частково, 18,9% — знають приблизно, 4,5% — не знають і 27,2% не змогли відповісти на це питання. Крім того, тільки трохи більше 20,0% студентів вважають, що громадсько-політична практика повною мірою сприяє підготовці до відповідної діяльності в трудових колективах. Отже, у навчальних закладах є великі резерви в поліпшенні навчально-виховної, науково-дослідної і громадсько-політичної роботи серед студентів.

Дослідження, проведене серед молодих спеціалістів, за одну з основних мало гіпотезу про те, що їхня соціальна активність залежить від рівня підготовки у навчальних закладах. Для перевірки її визначалась статистична значущість коефіцієнта кореляції Пірсона (r). Розрахунки робились окремо по виробничих об'єднаннях і науково-дослідних інститутах. Оскільки вибірка сукупність по НДІ становила $n=437 > 50$ і по ВО $n=1197 > 50$, то використовувався Z критерій.

Гіпотеза перевірялась за наявності (або відсутності) зв'язку між ознакою «рівень підготовки у навчальному закладі» і такими ознаками, як «участь у соціалістичному змаганні» ($r=0,201$, $Z=4,19$ для НДІ і $r=0,249$, $Z=8,61$ для ВО); «участь у розв'язанні питань виробничої діяльності» (відповідно $r=0,338$, $Z=7,06$ і $r=0,365$, $Z=12,62$); «участь у науково-технічній творчості» ($r=0,289$, $Z=6,03$ і $r=0,188$, $Z=6,50$); «підвищення кваліфікації» ($r=0,175$, $Z=3,65$ і $r=0,174$, $Z=6,02$); «участь у конференціях і семінарах» ($r=0,304$, $Z=6,35$ і $r=0,117$, $Z=4,05$); «ставлення до порушень трудової дисципліни» ($r=0,229$, $Z=4,78$ і $r=0,253$, $Z=8,75$); «участь у громадській ро-

боті» ($r=0,301$, $Z=6,28$ і $r=0,321$, $Z=11,10$); «підвищення ідейно-політичного рівня» ($r=0,324$, $Z=6,76$ і $r=0,270$, $Z=9,34$). А через те, що Z критичне для рівня значущості $0,01=2,4$, то можна зробити висновок, що гіпотеза підтверджується на однопроцентному рівні.

Як показало дослідження, великий вплив на трудову і громадсько-політичну активність молодих спеціалістів має розподіл після закінчення навчального закладу і правильне трудовикористання. І те, і те здійснюється на основі затвердженого 22 липня 1980 р. Держпланом СРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Державним комітетом СРСР по праці і соціальних питаннях «Положення про міжреспубліканський, міжвідомчий і персональний розподіл молодих спеціалістів, які закінчили вищі і середні спеціальні навчальні заклади». Надання роботи їм у плановому порядку — одна з гарантій забезпечення права громадян СРСР на працю, закріпленого Конституцією нашої держави. Робота молодого спеціаліста відповідно до призначення — його громадянський обов'язок. Незважаючи на це, на підприємства і в організації Мінвуглепрому УРСР щорічно не прибувають на призначені місця до чотирьох процентів молодих спеціалістів. Крім того, аж ніяк не всі випускники працюють за здобутою спеціальністю, що істотно позначається на всіх сторонах їхньої життєдіяльності.

У цілому за здобутою спеціальністю працюють 66,4% опитаних молодих спеціалістів, причому в науково-дослідних інститутах — 73,2%, у виробничих об'єднаннях — 64,0%. Характерно, що опитування студентів показало: лише 69,2% їх після закінчення вузу цілком певно збираються працювати за здобутою спеціальністю. Виявлено, що ця частка практично не змінюється по курсах. Можна зробити висновок, що близько третини студентів орієнтовані не на здобуття спеціальності, а, в кращому разі, на здобуття вищої освіти.

Причини, з яких молоді спеціа-

лісти працюють не за спеціальністю у виробничих об'єднаннях і науково-дослідних інститутах, мають істотну відмінність; збіг спостерігається в групі причин, пов'язаних або з об'єктивними обставинами — виробнича необхідність, досвід роботи, виборна посада — або з виникненням інтересу до іншої професії. Третє місце серед причин роботи не за спеціальністю у молодих спеціалістів, які працюють у виробничих об'єднаннях, посідає рівень заробітної плати. Велика відповідальність, необхідність перебувати на роботі більшу кількість годин, ніж офіційний час робочої зміни, і нижчий, ніж у підлеглих, рівень зарплати зумовлюють те, що багато молодих спеціалістів виробничих об'єднань, особливо гірничі майстри, переходять на місця робітників, де не потрібна спеціальна освіта, або ж ідуть із шахт. Характерно, що в науково-дослідних інститутах жоден з опитаних не зазначив, що причиною його роботи не за спеціальністю є рівень заробітної плати. Але ж туди значно частіше молоді спеціалісти і розподіляються не за спеціальністю. З усіх опитаних в НДІ, які дали відповідь про причини роботи не за спеціальністю, кожний десятий відзначив саме цю. Така ситуація складається під впливом двох факторів: з одного боку, підготовки у вузах спеціалістів широкого профілю, а з другого — неточного «замовлення» підприємств на потрібних працівників.

Фактор близькості роботи до місця проживання як причина зміни спеціальності виявився на досить високому (п'ятому) місці у досліджуваній категорії працівників в НДІ і на восьмому — у ВО. Така розбіжність пояснюється тим, що в першому випадку значно вища питома вага молодих спеціалістів-жінок, а сімейно-побутові турботи змушують їх більше, ніж чоловіків, зважати на цю причину.

Підкреслимо, що працюючі за спеціальністю швидше адаптуються в трудових колективах, беруть активнішу участь у розв'язанні технічних і технологічних питань (85,1% проти 75,5% працюючих не

за спеціальністю), більше займаються науково-технічною творчістю (56,5% і 35,8% відповідно). Тільки 4,9% перших відповіли, що їм не подобається робота або вони ставляться до неї байдуже, тимчасом як серед других таких 12,2%.

У дослідженні було висунуто гіпотезу про те, що трудова і громадсько-політична активність спеціалістів залежить від їх правильного трудовикористання (роботи за спеціальністю). Вона також підтвердилась на однопроцентному рівні. Отже, можна з певністю сказати, що ця активність прямо залежить від того, яку підготовку дістав молодий спеціаліст у навчальному закладі і чи працює він на виробництві за здобутою спеціальністю.

Формування трудової і громадсько-політичної активності в цієї категорії працівників передбачає додержання неперервності, послідовності і спадкоємності виховного впливу. Комплекс заходів, такого впливу має органічно впливати з чіткого уявлення про якості, потрібні для молодого спеціаліста, і про ступінь реального розвитку цих якостей. Формування — це, як видно, непростий процес, який потребує добре організованого управління. Спинимося на основних вимогах до такого управлінського механізму, адже без їх урахування виховний процес може і не набути ознак системності, цілеспрямованості, послідовності. Як зазначалося, формування трудової і громадсько-політичної активності є процесом керуванням, тобто існує об'єктивна основа для цілеспрямованого свідомого впливу на формування у молодих спеціалістів якостей, відповідних цілям розвитку окремої особи і суспільства в цілому. Інформаційний характер управління передбачає вдосконалення методів збирання й аналізу інформації, яка стосується об'єктів управління.

Використання автоматизованих систем управління (АСУ) та інформаційно-аналізуючих систем (ІАС) висуває ряд вимог. По-перше, це наявність обґрунтованих моделей об'єктів соціального управління. По-друге, виявлення слабких місць,

аналіз фактичного стану об'єктів, що пов'язано з проведенням соціологічних досліджень і розробкою системи вимірювання різних їх характеристик і властивостей. По-третє, розробка обґрунтованих планів заходів і контроль за їх реалізацією.

Інформаційно-аналізуюча система покликана забезпечити такі види роботи з інформацією⁶: вимірювати обрану систему властивостей керованого об'єкта; нагороджувати потрібні дані про керований процес; контролювати якість нагороджуваної інформації, її репрезентативність і статистичну достатність для розв'язання поставлених завдань; здійснювати логіко-математичну переробку здобутої емпіричної інформації; пошук і оперативне видання раніше переробленої інформації; передання результатів її обробки споживачеві у формі, зручній для прийняття рішень.

Відповідно до розглянутих компонентів в інформаційно-аналізуючих системах виділяються такі структурні елементи: управління цією системою (керівництво); постановка завдань і вибір системи вимірюваних властивостей (служба постановки завдань); розрахунок репрезентативності вибірки і контроль за якістю переробки інформації (служба якості інформації); розробка методики вимірювань (служба вимірювання); служба збирання інформації; служба нагородження даних і організація їх єдиної бази; служба обробки інформації.

Зміст завдань, розв'язуваних інформаційними системами, характер переробленої інформації і методи її збирання залежать від специфіки об'єкта управління. В даному разі об'єктом управління є процес підготовки молодих спеціалістів у вузі на різних факультетах. Отже, постає завдання дослідити ефективність і якість цього процесу, ступінь відповідності підготовки молодих спеціалістів вимогам народного господарства. Таке головне завдання інформаційно-аналізуючої системи у вузі.

⁶ Див.: Кулагин А. С. Информационно-анализирующие системы в коммунистической пропаганде. — М., 1979.

В роки навчання у вищій школі студент, по-перше, оволодіває професійними знаннями і навиками. Тут особливого значення набуває розвиток у нього творчого ставлення до праці, здатності до постійного вдосконалення своєї майстерності, оновлення знань, підвищення кваліфікації. По-друге, у молодій людині формується марксистський світогляд, комуністична переконаність і моральність, радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм. По-третє, здобуваються навички організаційно-управлінської діяльності, якості організаторів виробництва, науки і культури, що потребує як великої теоретичної підготовки, так і практичного досвіду керівництва.

Важливо аналізувати процес становлення молодого спеціаліста, починаючи з вивчення характеристик абітурієнтів, які вступають до вузу на стаціонарне відділення, що дає можливість визначити контингент молоді, яка бажає здобути освіту за тією чи тією спеціальністю, і в подальшому дослідити, наскільки обґрунтованим був цей вибір у певних груп абітурієнтів. Завершальним етапом дослідження є здобуття даних про самого молодого спеціаліста.

Інформаційно-аналізуюча система у вузі має складатися з трьох взаємопов'язаних блоків: «Абітурієнт» — тут дається інформація про абітурієнтів стосовно специфіки факультету і спеціальності; «Студент» — інформація про процес становлення студентів, формування якостей молодого спеціаліста; «Молодий спеціаліст» — дані про рівень підготовки молодих спеціалістів у вузі, ступінь її відповідності сучасним вимогам.

Інструментарієм для збирання зазначеної інформації можуть служити: а) для блоку «Абітурієнт» — опитувальна картка; б) для блоку «Студент» — картка студента; для блоку «Молодий спеціаліст» — анкета молодого спеціаліста й опитувальна картка.

Такі основні інструменти збирання інформації для ІАС, але вони мають коригуватися і доповнювати-

ся залежно від поставлених цілей і завдань. Інакше кажучи, ця інформація є базовою. Базова і додаткова інформація записується на машині-носії.

Специфіка роботи з молодими спеціалістами у галузі також потребує їх виділення в особливу підсистему автоматизованої системи управління «Кадри» на всіх рівнях — від об'єднання і науково-дослідного інституту до міністерства. До «Особистої картки» молодого спеціаліста мають вноситись дані про закінчення навчального закладу і здобуту спеціальність, про її відповідність виконуваній роботі, проходження стажування, підвищення кваліфікації, результати атестації, службові переміщення, участь у раціоналізації і винахідництві, громадській роботі, про оклад, потребу в дитячих дошкільних закладах тощо. Дана інформація має безпосередньо пов'язуватись з планом соціально-економічного розвитку галузі, а через те що в розділах плану відображаються вдосконалення професійної і кваліфікаційної структур, поліпшення умов праці і побуту, розвиток соціальної активності, то ці ж блоки треба включати і до автоматизованої системи управління.

У блоці «Вдосконалення професійної підготовки і кваліфікації молодих спеціалістів» відображається: а) відповідність рівня їх професійної підготовки у навчальних закладах вимогам виробництва; б) правильність трудовикористання; в) стажування та його результати; г) форми підвищення кваліфікації і формування резерву на висування.

До блоку «Поліпшення умов праці і побуту молодих спеціалістів» уводяться об'єктивні дані про умови праці і побуту, відомості з планів соціально-економічного розвитку про їх удосконалення й оцінка молодими спеціалістами реальних умов та їх значущості. Інформація про таку оцінку аналізується в двох напрямках. По-перше, порівнюються одержані структури (за рангованими рядами) окремих об'єднань і науково-дослідних інститутів; по-дру-

ге, дається комплексна інтегральна характеристика умов праці і побуту, що описує стан задоволеності в окремих виробничих об'єднаннях і науково-дослідних інститутах. Так, якщо інформація про цю задоволеність зібрана по 18 показниках у 16 ВО та НДІ, то матриця вихідної інформації буде:

$$A = \begin{vmatrix} a_{1,1} & a_{1,2} & a_{1,3} & \dots & a_{1,16} \\ a_{2,1} & a_{2,2} & a_{2,3} & \dots & a_{2,16} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{18,1} & a_{18,2} & \dots & \dots & a_{18,16} \end{vmatrix}$$

Тут a_{ij} — значення i -го показника задоволеності для j -го виробничого об'єднання або науково-дослідного інституту. У побудові інтегральної характеристики задоволеності застосовуються методи середніх оцінок, середніх зважених оцінок, бальної оцінки, експертної оцінки, оцінки «близькості» до еталону, оцінки за допомогою автоматичної класифікації, оцінки «координатної близькості». Отже, можна порівнювати задоволеність умовами працею і побуту молодих спеціалістів у різних ВО та НДІ, а також в різних структурних об'єднаннях всередині ВО та НДІ.

Блок «Розвиток трудової і громадсько-політичної активності молодих спеціалістів» є основним у системі. В ньому інтегруються окремі моменти, сторони роботи з молодими спеціалістами. Аналіз первинної інформації здійснюється на основі ідеальної «моделі» молодого спеціаліста, яка виступає як еталон, що дає можливість визначити рівень соціальної активності згаданої категорії працівників, а через це — і шляхи її збільшення в розрізі структурних одиниць галузі, а також у різних соціально-демографічних групах.

Проведені дослідження показують, що існують значні резерви піднесення трудової і суспільно-полі-

тичної активності молодих спеціалістів: зміцнення зв'язків виробництва з навчальними закладами; вдосконалення навчально-виховної, науково-дослідницької і громадсько-політичної роботи у вузі; усунення недоліків у плануванні, розподілі і трудовикористанні молодих спеціалістів; удосконалення системи підвищення кваліфікації і професійної майстерності; залучення до науково-технічної творчості цієї категорії працівників. Ефективне зв'язання зазначених проблем можливе на основі дальшого розвитку методів соціального планування й управління, що пов'язано зі створенням інформаційно-аналізуючих систем як у галузях народного господарства, так і в навчальних закладах, систем, здатних нагромаджувати і переробляти соціальну інформацію значних обсягів.

Безперечно, це дозволить колективам вузів «цілеспрямованіше працювати над тим, щоб майбутні спеціалісти не тільки оволодівали теорією, але й вміли застосовувати свої знання в практичній діяльності»⁷.

* * *

Формирование трудовой и общественно-политической активности молодых специалистов является управляемым процессом. В силу этого существует объективная основа для целенаправленного сознательного влияния на развитие у них социальных качеств, соответствующих целям развития отдельной личности и общества в целом. Эффективность управления во многом зависит от оперативности получения и использования социологической информации. Необходимость в ней особенно велика при анализе факторов, влияющих на качество подготовки специалистов, развития их социальной активности.

⁷ Шербицкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная. — Киев, 1983, с. 145.

В. Т. ПАВЛОВ

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ВИКЛАДАННЯ ЛОГІКИ У ВУЗАХ

XXVI з'їзд КПРС і наступні Пленуми ЦК КПРС поставили перед радянською вищою школою винятково важливе завдання — формувати всебічно освіченого спеціаліста, гармонійно розвинутого, свідомого і активного будівника нового суспільства, озброєного марксистсько-ленінським світоглядом. У розв'язанні цього завдання особливе місце належить викладачам суспільних наук. Як відзначалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, представники суспільних наук повинні «забезпечити підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних дисциплін у навчальних закладах, всемірно розвивати інтерес до їх вивчення, посилити контроль за якістю підготовки викладачів-суспільствознавців»¹.

Завдання, поставлені партією перед суспільствознавцями й ідеологічними працівниками, повною мірою стосуються і логіків, адже логіка — філософська дисципліна, яка розв'язує теоретико-пізнавальні питання, є методом пошуку нових результатів у науковому пізнанні, переходу від відомого до невідомого та ін. Саме в такому розумінні розглядали логіку основоположники марксизму-ленінізму. Як знаряддя пізнання логіка розцінюється; зокрема, В. І. Леніним, який використовує її в аналізі суспільних явищ, розробці основних понять філософії і соціології, в боротьбі проти ідейних противників, критиці опортунізму і ревізіонізму.

Без звернення до апарата і методів сучасної формальної логіки не можуть бути розкриті перед студентами і засвоєні ними такі важливі методологічні проблеми, як логічна структура і типологія нау-

кових проблем, співвідношення точного і неточного, змістового і формального в побудові і розвитку наукових теорій. Апарат сучасної логіки виступає важливим засобом раціонального запису, нагромадження й аналізу інформації. Вона дістає широке застосування в конструюванні обчислювальних машин і автоматичних ліній, у складанні для них робочих програм. Вузлові питання загальної теорії машин розкриваються саме засобами логіки і математики.

Майбутній спеціаліст має засвоїти проблематику науки і сучасні методи мислення, навчитись швидко орієнтуватись у зростаючому потоці знання. Без оволодіння діалектикою, методами сучасної формальної логіки і конкретних наук, неможливо передати студентові належний обсяг наукової інформації — особливо якщо врахувати, що в сучасних умовах вона швидко оновлюється. Знання методів логіки є неодмінним атрибутом культури мислення радянського спеціаліста будь-якого профілю.

Використання апарата сучасної формальної логіки виступає необхідною передумовою впровадження технічних засобів у програмоване навчання, тобто успішного розв'язання завдання «індустріалізації» освіти. Остання проблема є досить актуальною сьогодні. Нею повинні займатись не окремі дослідники, а колективи викладачів вищих і середніх навчальних закладів.

Радянські філософи-логіки, особливо протягом післявоєнного періоду, здійснили значну роботу в напрямі вдосконалення навчального процесу з логіки у вузах, підготовки відповідної методичної літератури, програм, визначення проблематики зазначеного курсу та ін. Видано більше десятка різних посібників, чимало спеціальних монографій, логічний словник. У п'яти томній «Философской энциклопедии» дано глибокий науковий ви-

¹ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 68.

клад основних понять, категорій, принципів і законів сучасної логіки. Радянські вчені зробили вагомий внесок у теоретичну розробку найважливіших розділів класичної і некласичної логіки, логіки і методології науки, постійно беруть участь у міжнародних симпозіумах з логіки, методології і філософії науки.

Організовано і проведено ряд союзних і регіональних конференцій з актуальних проблем сучасної логіки, з науково-методичних питань викладання цієї дисципліни у вузах. Нагромаджено певний досвід і в самому цьому викладанні, є кваліфіковані кадри, які мають всі можливості для його дальшого поліпшення, розробки програм і методичних рекомендацій, навчальних посібників, оновлення проблематики згідно з сучасним станом науки. У навчальних посібниках з логіки, що видавалися з 1947 року (останній вийшов у 1982 р.), з матеріалістичних позицій розглядається сам предмет цієї науки — логічні закони і форми мислення. Кожен з них відзначається своєрідним авторським підходом. К. С. Бакрадзе (1951 р.) піддає ґрунтовній критиці ідеалізм і метафізику; М. І. Кондаков (1954 р.) широко висвітлює питання логіки в працях основоположників марксизму-ленінізму; у посібнику під редакцією Д. П. Горського і П. В. Таванця (1956 р.) ставиться питання про співвідношення законів логіки і законів спеціальних наук; у підручнику Д. П. Горського (1958 р.) дедукція розглядається не тільки як умовивід, а й як метод побудови наукових теорій, вводяться елементи символічної логіки. У курсі логіки, підготовленому співробітниками Білоруського державного університету (1974 р.), автори зробили плідну спробу розглянути формальну логіку як засіб пізнання.

Останній з виданих підручників (В. І. Кирилова і А. О. Старченка, 1982 р.) має ту особливість, що в розділах про логічне відношення між судженнями і про модальність суджень по-новому поставлено питання про пізнавальне значення ло-

гіки. Тут чіткіше, ніж в інших подібних виданнях, розглянуто сам предмет логіки, розкрито співвідношення формальної і діалектичної логіки як відносно самостійних дисциплін, підкреслено філософське значення формальної логіки. Цей підхід має бути розвинутий в напрямі з'ясування методологічного значення логіки як знаряддя пізнання, а не простого зведення правил, законів, канонів мислення. Означеного діалектичного переосмислення конче потребують і програми, і систематизація викладу матеріалу, і зміст лекційних та інших занять з логіки.

На жаль, поки що таких кроків не спостерігається, та й у книжці згаданих авторів більшість питань — «Поняття», «Судження», «Закони логіки», «Умовивід», «Доведення», «Гіпотеза» та ін. — висвітлюються традиційно. Відповідні розділи курсу недостатньо пов'язані між собою, виклад не підпорядкований принципу субординації. Не приділено належної уваги і розкриттю пізнавального значення кожної окремої форми мислення, законів логіки як певної системи принципів і методів пізнання.

У програмі з названої дисципліни, затвердженій Мінвузом СРСР в 1972 р., передбачено введення до курсу спеціального розділу «Методологічне значення логіки». Така вимога дуже важлива, вона націлює на «вихід» логіки в практику наукового пізнання, реалізацію її потенцій в здобуванні нового знання. На жаль, відповідного розділу досі немає в жодному з підручників, виданих за останні десять років.

Висвітлення методологічного значення логіки передбачає спеціальний розгляд методів формалізації, гіпотетико-дедуктивного, індуктивно-ймовірнісного та інших методів. Без цього не можна на належному рівні розкрити ні сам предмет логіки, ні її значення в системі сучасного наукового знання.

Відомо, що теорія дедукції, розроблена Арістотелем, використовувалась для побудови аксіоматичним методом евклідової геометрії, кла-

сичної механіки Ньютона, термодинаміки Клаузіуса, сучасних галузей теоретичного знання, в основі яких перебувають загальні принципи і поняття. Аксиоматичний метод, розвинутий і вдосконалений Д. Гільбертом, дістав широке застосування в математиці. «Одним з найповчальніших явищ в історії математики ХХ ст.,—відзначає С. О. Яновська,—є історія аксіоматичного методу. Після виходу в світ «Основ геометрії» Д. Гільберта аксіоматичний метод швидко став не тільки основним інструментом, використовуваним з метою обґрунтування математики, а й зробився найважливішим знаряддям розвитку самої математики, топології, теорії ймовірностей і багатьох інших її галузей»². Те ж саме можна сказати і про інші методи формальної логіки.

Природно, що все це має бути відображене і в програмах, і в підручниках з логіки, причому не у формі побіжних зауважень або демонстрацій на окремих прикладах, а в системі — як одна з найістотніших характеристик самого предмета логіки. Адже специфіка методів сучасної логіки полягає якраз у тому, що вони є певною формою інтеграції наукового знання, каналом впровадження методів однієї науки в дослідницьку практику інших. Досить вказати хоча б на проникнення в науку математичних методів, яке дає можливість виявити загальні структури і єдині принципи організації різних наукових теорій, спадкоємність в їхньому розвитку, тобто розкрити наукове знання як цілісну систему. Такі питання треба ставити і висвітлювати не тільки в курсах лекцій для студентів-філософів, а й на інших факультетах. Логіка, апарат якої використовується для аналізу окремих положень і ілюструється елементарними прикладами на зразок «Всі люди смертні», наврод чи викличе живий інтерес у студентів. Невипадково вони нерідко задають питання: «Навіщо потрібна така наука?»

² Яновская С. А. Методологические проблемы науки.— М., 1972, с. 150.

Певні недоробки в постановці і викладі проблем логіки в ході навчального процесу пов'язані ще й з тим, що ми нерідко самі її недооцінюємо. В підручниках часто дається приблизно така характеристика формальної логіки: вона, мовляв, обмежена, вивчає елементарні структури думки і порівняно з діалектичною логікою — нижчий ступінь, логіка розсудку, а не розуму, логіка форми думки, а не її змісту, логіка завершеного знання, а не знання в його розвитку, становленні, динаміці та ін. Природно, що коли формальна логіка характеризується як нижча, елементарна логіка здорового глузду, то це не тільки неправомірно в науковому плані, але й тягне за собою відповідне ставлення до неї з боку студентів.

Для підтвердження положень про нижчість формальної логіки, як звичайно, посилаються на відоме висловлювання Ф. Енгельса. При цьому нерідко забувають, що Ф. Енгельс має на увазі ту інтерпретацію формальної логіки, коли вона ототожнювалась з «метафізикою» і проголошувалась загальним методом пізнання. Саме в такому розумінні він говорить про співвідношення формальної і діалектичної логіки, аналогічно до нижчої і вищої математики. Але правильно вилучена формальна логіка і не претендує на те, щоб бути загальним методом пізнання. У неї є свій предмет, свої категорії, закони і методи. Тому її неправомірно порівнювати з діалектичною логікою за принципом «вище — нижче». Тут такий метод порівняння просто не спрацює.

Нерідко висувають ту підставу, що в них один і той самий предмет пізнання — мислення. Але у фізики і хімії, наприклад, теж спільний об'єкт пізнання — матеріальний світ, однак вони мають різні предмети пізнання і порівнювати їх за принципом «нижчої» і «вищої» науки аж ніяк не можна. Те ж саме слід сказати про формальну і діалектичну логіку. Вони виконують в процесі пізнання різні функції, що не дає ніяких підстав для ототожнення їх з нижчим і вищим рів-

нем в організації пізнавальної діяльності.

У викладанні формальної логіки потрібно максимально використовувати логічну спадщину основоположників марксизму-ленінізму. Після видання посібника М. І. Кондакова (1954 р.) це питання не набуло належного розвитку в наступних підручниках і програмах з логіки. Разом з тим відомо, що В. І. Ленін широко використовував саме формальну логіку як засіб пізнання, зняття боротьби проти еклетики і софістики в міркуваннях ревізійників і опортуністів. Гадаємо, що світоглядно-методологічна спрямованість навчального процесу з логіки має бути розширена і поглиблена насамперед по цій лінії. Адже від Аристотеля й до наших днів логіка виступає ареною жорсткої боротьби матеріалізму й ідеалізму. І сьогодні буржуазні філософи намагаються по-ідеалістичному інтерпретувати новітні досягнення сучасної логіки.

Для більш ефективного і результативного читання курсу логіки можна і треба готувати цільові посібники для майбутніх філологів, юристів, істориків, філософів та ін. Щодо цього найбільше пощастило юристам, для яких видано підручники В. Є. Жеребкіна (1968 р.), В. І. Кирилова та А. О. Старченка (1982 р.), де враховується специфіка навчання на юридичних факультетах. Названі посібники містять спеціальні розділи, де розглядаються значення логіки для судочинства, логічна сутність правової кваліфікації злочинів, співвідношення логічного доведення і судових доказів. Тут спеціально аналізуються висловлювання, що стосуються норм права, розкривається роль аналогії в науці і в правовому процесі, дається логічний аналіз версій в судовому дослідженні як однієї з можливих гіпотез та ін.

Однак названі посібники — лише перші кроки у підготовці праць такого профілю. Порушені в них питання логіки в контексті юриспруденції ще мало пов'язані з загальним змістом підручника, становлять його мізерну частину, не виходять за межі банальних констатацій на

зразок такої: «Судове дослідження відбувається також за законами і правилами логіки, внаслідок чого знання законів формальної логіки має для судового пізнання виняткове значення»³.

Мабуть, потрібні спеціалізовані підручники, в яких теоретичні питання логіки широко пов'язувалися б з логікою побудови матеріалу профілюючої для певного факультету дисципліни. Такий курс має дещо відрізнятись від загального курсу логіки, в нього не обов'язково включати всі питання навчальної програми з цієї дисципліни. Для істориків — треба звернути увагу на апарат індуктивно-ймовірнісної логіки. Для юристів — особливо важливо вивчити правила побудови доведення і спростування, дослідити логічну структуру гіпотез, версій, догадок, аналогій. Філософам насамперед потрібно глибоко пізнати такі логічні категорії, як «знак», «значення», «смысл», «штучна мова», «метамова», співвідношення між категоріями граматики і логіки. Економістам — вивчити і опанувати методи логічної оцінки гіпотез та ін. В усіх випадках загальні питання логіки мають бути осмислені в контексті логіки теоретичної організації профілюючих наукових дисциплін, тобто формальна система має пристосовуватись до фактично наявних доведень і принципів аргументації, «справа логіки» — до «логіки справи», до живих проблем певних наук, а не навпаки.

У нас є дослідження з логіки, де враховуються профіль вузу, факультету, логіка профілюючих дисциплін, їхні принципи, категорії, особливості зв'язків і відношень. Маємо на увазі працю А. О. Старченка «Логіка в судовому дослідженні» (1958 р.) і «Логіко-граматичні нариси» (1961 р.) під редакцією І. Б. Бажанова, А. І. Уйомова, В. Г. Форбера. Тут аналізується насамперед логіка дисциплін, що викладаються на певних факультетах, тобто розкривається логіка «в дії», що дуже важливо. Звичай-

³ Жеребкин В. Е. Логика. — Харьков, 1968, с. 20.

но, подібні дослідження — ще не навчальні посібники, а лише добротний матеріал для підготовки спеціалізованих підручників.

Окремо варто спинитись на формах і методах дальшого вдосконалення навчального процесу з логіки на філософських факультетах. Саме тут готують майбутніх викладачів цієї дисципліни для вузів. Від їхньої професійної підготовки багато в чому залежатиме ідейно-теоретичний рівень викладання логіки у вищій школі. Однак у підготовці відповідної навчальної і методичної літератури є чимало недоліків. Немає уніфікованої програми з курсу логіки для читання на філософському факультеті. Кожний університет, де є філософський факультет чи відділення, послуговується програмою, розробленою кафедрою логіки і затвердженою радою факультету. Очевидно, настав час у масштабах всієї країни узагальнити досвід розробки таких програм і виробити єдині принципи їх побудови.

Розробку підручників з логіки для філософських факультетів також не можна вважати задовільною. У 1977 р. колективом логіків Ленінградського держуніверситету було створено підручник «Формальна логіка» для студентів-філософів. Питання загальної (традиційної) і символічної (класичної) логіки в ньому поставлено і викладено кваліфіковано, проте методологічне і пізнавальне значення логічної проблематики не розкрито достатньою мірою. Авторі з невідомих причин поминули питання неklasичної логіки (за винятком невеликого розділу «Модальна логіка»), тоді як саме вона є найістотношою складовою сучасної логіки, немовби її переднім краєм, важливим засобом аналізу процедур емпіричного дослідження, розкриття співвідношення емпіричного і теоретичного знання. Некласична логіка має багато точок дотику з власне гносеологією, завдяки чому її нерідко іменують філософською логікою. Все це свідчить про те, що проблематика неklasичної логіки має посідати чільне місце в курсі логіки для студентів-філософів.

Є чимало підручників з класичної (символічної) логіки, але написані вони логіками-математиками, матеріал в них викладений математичною мовою і призначені вони для математиків. Філософам же потрібні такі підручники, в яких зміст викладався б логіко-філософською мовою, з урахуванням специфіки філософського факультету. Традиційні (математичні) принципи постановки питань логіки і викладу матеріалу для студентів-філософів є недостатніми. Тут як ніде курс логіки потрібно пов'язати з самим процесом пізнання.

Певний досвід організації вивчення логіки студентами нагромаджено на філософському факультеті Київського держуніверситету. Курс з цієї дисципліни читається тут протягом перших трьох семестрів і має такі розділи: загальна, традиційна логіка з елементами сучасної символічної логіки; класична символічна логіка; неklasична логіка. В основу побудови курсу покладено історико-логічний принцип, який дає можливість визначити логічну проблематику в контексті становлення і розвитку самого процесу пізнання. Логічна проблематика, в кінцевому підсумку, є певною відповіддю на ті питання, які активізуються в ході визрівання наукових знань. Коли відбуваються значні зрушення в певних галузях наукового знання, завжди виникає потреба в перебудові логічного апарата з тим, щоб він міг виконувати роль засобу виробництва і вираження знання.

Так, аристотелівська логіка, що є певним узагальненням розвитку наукових знань в часи стародавньої Греції і в наступні періоди, найефективніше використання дістала в побудові знань в дедуктивній (аксіоматичній) формі. Беконівсько-мільлівська (індуктивна) логіка була покликана до життя становленням і розвитком емпіричного (експериментального) природознавства в XVII—XIX ст. Сфера найбільш плідного застосування її методів — виявлення причинних зв'язків. Нарешті, класична (символічна) логіка є узагальненням досвіду розвитку математики і ма-

тематичного (теоретичного) природознавства: диференціальних і інтегральних числень, де широко використовуються категорія змінних величин, штучні мови, методи ідеалізації і формалізації. Ця логіка — концептуальне узагальнення неевклідових геометрій, теорії множин, їх методів аналізу, інтерпретації і обґрунтування знання. Класична логіка є однією з основ теорії автоматів, кібернетики, евристичних програм.

Виникнення неklasичної логіки визначається специфікою розвитку наукового знання на зламі XIX — XX ст., коли була звернена серйозна увага не тільки на статичні, а й на динамічні закономірності виникнення знання, коли набуло гостроти питання про розкриття закономірностей співвідношення в науці між емпіричним і теоретичним знанням. Становлення квантової фізики потребувало використання поряд з бівалентною і полівалентної логіки, що й зумовило її розробку. Утвердження конструктивної математики супроводилось створенням відповідного логічного апарата — апарата конструктивної математичної логіки. Некласична логіка тісно пов'язана з переосмисленням в контексті нових науково-теоретичних здобутків і уточненням змісту традиційних філософських категорій можливості, ймовірності, необхідності, визначеності і невизначеності, з теорією ймовірностей, соціологією та іншими науками.

Некласичні логічні системи розвиваються в напрямі досягнення максимальної дійовості в аналізі концептуальних структур і зв'язків висловлювань, що розглядають закони і традиційні філософські категорії («час», «простір», «причинність» та ін.) в контексті сучасного наукового знання. Відповідно до цього розробляються і логічні системи: часова, деонтична, епістемічна, релевантна, паранесуперечлива логіка, логіка змін та ін. Як слушно зауважує В. О. Смирнов, розвиток цих логічних систем визначається взаємопов'язаними тенденціями. «З одного боку, почали вивчатись формальні логічні системи з багатше, ніж це було раніше, ви-

раженими можливостями, і тим самим штучні логічні мови були найближчі до природних мов і мов науки. З другого боку, почали враховуватись тонші семантичні і гносеологічні аспекти. Останнє, зокрема, виявилось в обговоренні такого важливого для обґрунтування правильності логічних міркувань поняття, як поняття істинності»⁴.

Модальні й інтенціональні логіки безпосередньо пов'язані з теорією істинності знання і з гносеологією, яка є однією з її основ і, в свою чергу, визначається практикою пізнання, де принципи логічних систем працюють в органічній єдності з світоглядно-методологічними регулятивами пізнавальної діяльності. Семантичне обґрунтування модальних та інтенціональних логік потребує урахування таких характеристик знання, як його зростання, конкретність істини, співвідношення абсолютно і відносно істинного та ін.

Переважає більшість розглянутих особливостей співвідношення традиційної, класичної і неklasичної логік вивчається на філософському факультеті КДУ. Це, зокрема, дає можливість ефективно розробляти і читати студентам-філософам проблемні лекції з курсу логіки.

Однією з істотних особливостей проблемної лекції з логіки є саме те, що тут не просто розкривається концептуальна структура готового знання, а аналізується процес його становлення, розкривається той апарат, з допомогою якого будується, фіксується наукова теорія. Тут мають бути поставлені і розглянуті в єдності питання науки логіки і логіки науки, довершеного знання і знання в становленні, у розвитку, в динаміці.]

Установка на різке розмежування логіки готового знання і логіки процесу пізнання була піддана критиці на VI Міжнародному конгресі з логіки, методології і філософії

⁴ Смирнов В. А. Современные семантические исследования модальных и интенциональных логик.— В кн.: Семантика модальных и интенциональных логик. М., 1981, с. 6.

науки (1979 р.). Тут, зокрема, відзначалося, що логіка може бути послідовно «логічною» тільки тоді, коли вона охоплює не тільки структуру готового знання і рух думки в межах однієї природничонаукової теорії, а й перехід від однієї теорії до іншої, взаємодію між ними⁵. Тому спеціальний характер логічних досліджень не повинен заступати теоретико-пізнавальних і світоглядно-філософських передумов логічних знань і систем логіки. Така постановка питання заслуговує пильної уваги. Вона є важливим кроком до органічного поєднання логіко-методологічного і історичного способів дослідження наукового знання, має всебічно враховуватись і конструктивно розкриватись при викладанні курсу логіки насамперед студентам-філософам.

Неодмінною передумовою дальшого вдосконалення навчального процесу з логіки у вузах є підготовка викладацьких кадрів вищої кваліфікації. Тут теж є чималі труднощі. По суті, в республіці тільки при кафедрі логіки КДУ є постійна стаціонарна аспірантура з логіки, до якої щорічно приймаються один-два аспіранти. Це замало, особливо якщо врахувати, що постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» передбачається ввести і розширити викладання логіки в педагогічних інститутах.

Гостро стоїть питання і про систематичне підвищення кваліфікації вузівських викладачів-логіків. У постанові ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення системи підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук вищих учбових закладів» (1982 р.) Мінвузу СРСР рекомендовано впорядкувати систему підвищення кваліфікації викладачів-суспільствознавців на всіх рівнях, ефективно використовувати різноманітні методи їх ідейного загартування і теоретичного зростання.

⁵ Кедров Б. М., Маркова Л. А., Полторацкий А. Ф. Характеристика и основные итоги конгресса; Непийвода Н. Н., Полин Е. А., Смирнов В. А. Проблемы логики и философии математики.— Вопр. философии, 1980, № 3.

Що ж стосується логіків, які також є суспільствознавцями, то для них немає форми професійного вдосконалення за спеціальністю. Вони мають можливість підвищити в ІПК свою кваліфікацію з загальних питань філософії, що дуже істотно з погляду ідейно-теоретичної підготовки логіка-філософа. Але в жодному ІПК СРСР не організовано фахової перепідготовки саме логіків. Це — істотний недолік, який у кінцевому підсумку негативно позначається на навчальному процесі з логіки у вузах⁶.

У світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, постанов наступних Пленумів ЦК нашої партії перед вузівськими викладачами-логіками стоять важливі і відповідальні завдання — виховувати у радянського студентства чіткі ідейно-політичні, світоглядні установки, формувати методологічну дисципліну думки, високу логічну культуру мислення, на належному науково-теоретичному рівні здійснювати дослідницьку роботу в галузі логіки і методології науки, активно пропагувати передові, матеріалістичні ідеї, піддавати гострій критиці ідеалістичні містифікації в буржуазній науці новітніх здобутків в галузі логічних досліджень. Дальше поліпшення навчального процесу з логіки у вузах тісно пов'язане з постійним збагаченням змісту цієї дисципліни останніми досягненнями науки і суспільної практики, з розвитком і вдосконаленням активних форм і методів навчання. Цього вимагають сама природа сучасного наукового пізнання, методологія і практика сучасної науки, характер її зв'язків з суспільною практикою.

* * *

В статтю розглядаються научно-теоретическі, методологіческіе и організаціонные вопросы дальнейшого совершенствования процесса преподавания логики в вузах в свете решений XXVI съезда партии и последующих Пленумов ЦК КПСС.

⁶ Перспективи дальшого вдосконалення навчального процесу з логіки у вузах перебували в центрі уваги республіканської конференції «Науково-методичні питання викладання логіки у вузах» (Київ, 25—26 листопада 1983 р.). Звіт про цю конференцію буде вміщено в нашому журналі.

М. Ю. ЗЕЛІНСЬКИЙ

ВДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ І КООРДИНАЦІЇ ФІЛОСОФСЬКИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ СЕМІНАРІВ

Одне з найголовніших завдань радянської вищої школи — посилення ідеологічної, світоглядної спрямованості навчально-виховного процесу, постійне підвищення політичної культури і методологічної підготовки науково-педагогічних кадрів. Важливу роль у розв'язанні цього завдання відіграють філософські методологічні семінари. Сформульована в «Положенні про філософські (методологічні) семінари» вимога дальшого підвищення «творчої активності радянських учених, їхньої соціальної відповідальності й ініціативи в справі побудови комуністичного суспільства»¹ виражає суспільну значущість діяльності науково-педагогічних кадрів, зобов'язує вдосконалювати їхню методологічну підготовку відповідно до потреб дальшого прогресу радянського суспільства, орієнтує на поліпшення системи організації семінарів, посилення зв'язку з практикою вдосконалення розвинутого соціалізму.

Комуністична партія націлює керівників методологічних семінарів на підвищення рівня марксистсько-ленінського навчання спеціалістів вищої кваліфікації і методологічне забезпечення дослідження наукових проблем, пов'язаних з виконанням комплексних кафедральних науково-дослідних тем і республіканських цільових програм, диференційований підхід до навчання науково-педагогічних кадрів і визначення тематики занять, пошук найдосконаліших форм і методів роботи.

Нині актуалізується завдання поліпшення роботи методологічних семінарів, підвищення їхньої ефективності. Як зазначалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, «велику роль повинна відіграти зміна стилю роботи мережі нашої політичної освіти, масового політичного навчання. Треба насамперед покінчити з формалізмом, з

механічним, відірваним від життя заучуванням (або зачитуванням з листа) тих чи інших загальних положень. Смісл політичного навчання в тому, щоб кожен глибше зрозумів політику партії в умовах сьогоднішнього дня, умів застосовувати на практиці набуті знання, ясніше уявляв собі і виконував на ділі свій власний обов'язок². У постанові ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення партійного навчання в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» приділено особливу увагу ідеологічній роботі серед науковців вищої школи. Це певною мірою стосується й роботи методологічних семінарів викладачів вищої школи.

У Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка активно ведуться пошуки нових форм роботи методологічних семінарів. Чимало в цьому напрямі зроблено на філософському факультеті. Так, два роки тому тут здійснено перебудову структури методологічних семінарів. Її суть полягає в тому, щоб активізувати міжкафедральні зв'язки, безпосередньо пов'язати роботу семінарів з виконанням республіканських міжвузівських комплексних науково-дослідних програм із суспільних наук на 1981—1985 рр. Такі програми відповідно до рішення колегії Мінвузу УРСР розроблені й успішно реалізуються на кафедрах філософії гуманітарних та природничих факультетів, кафедри наукового комунізму гуманітарних факультетів, кафедрах діалектичного матеріалізму, історії і теорії наукового атеїзму та історії філософії. Викладачі розподілилися по вісьмох міжкафедральних методологічних семінарах згідно з участю в одній з республіканських програм.

Перебудова структури і змісту роботи семінарів спрямована на максимальне наближення філософ-

² *Матеріали* Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв., 1983 р.— К. 1983, с. 6.

¹ *Вопросы философии*, 1980, № 2, с. 99.

сько-методологічних розробок до тематики науково-дослідницької діяльності, створення єдиного науково-дослідного комплексу, в якому поєднувалися б розробка філософсько-методологічних принципів дослідження і їх впровадження в практику.

Міжкафедральними методологічними семінарами керують провідні вчені факультету. Тематична спрямованість семінарів відображається в їхніх назвах: «Методологічні проблеми духовного життя суспільства і особи», «Єдність світоглядної і методологічної функцій марксистсько-ленінської філософії», «Соціально-економічні проблеми розвинутого соціалізму» (дві секції), «Культура розвинутого соціалізму і її роль в системі атеїстичного виховання молоді», «Методологічні проблеми комуністичного виховання студентської і шкільної молоді», «Єдність світоглядної і методологічної функцій філософії в розвитку природознавства», «Методологічні проблеми критики буржуазної філософії в умовах сучасної ідеологічної боротьби», «Соціалістична культура і комуністичне виховання студентів».

Ефективність роботи методсемінарів великою мірою залежить від їх організаційного забезпечення. З метою його поліпшення на факультеті використовуються різні форми контролю: звіти керівників на засіданнях парткому, вивчення й узагальнення кращого досвіду та ін. Затверджено інструкцію про організаційні принципи діяльності міжкафедральних методологічних семінарів, в якій сформульовані вимоги щодо проведення занять, оформлення документації. Партком факультету проаналізував роботу всіх методологічних семінарів за період з вересня 1982 по травень 1983 р., результати було узагальнено в методичній розробці, де визначено шляхи вдосконалення цієї важливої форми партійного навчання.

На семінарах вивчаються актуальні проблеми сучасної ідеологічної боротьби, піддаються аргументованій критиці методологічні

основи буржуазних концепцій науки, ревізіоністські перекирчення теорії і практики розвинутого соціалістичного суспільства та ін. Наприклад, в 1983—1984 навчальному році учасники методологічних семінарів «Соціально-політичні проблеми розвинутого соціалізму», «Єдність світоглядної і методологічної функцій філософії в розвитку природознавства», «Методологічні проблеми критики буржуазної філософії в умовах сучасної ідеологічної боротьби» обговорювали такі доповіді: «Розвиток науки і сучасна ідеологічна боротьба», «Критика соціально-політичних концепцій сіонізму», «Наукова неспроможність і реакційна сутність ідеології буржуазного націоналізму», «Характерні особливості сучасної ідеологічної боротьби на сучасному етапі», «Ідеологія як фактор детермінації наукового пізнання» та ін.

В умовах сучасної ідеологічної боротьби дедалі більшого значення набуває розробка наукових основ контрпропаганди. У планах методологічних семінарів передбачено на основі нагромадженого досвіду визначити шляхи, засоби і форми активізації роботи в цьому напрямі.

Міжкафедральні методологічні семінари мають на факультеті свій керівний орган — центральне бюро, до складу якого входять: голова бюро — декан факультету, члени бюро — секретар парткому, заступник секретаря парткому, а також керівники всіх міжкафедральних методологічних семінарів і відповідальний секретар. Воно спрямовує діяльність семінарів, затверджує річний і п'ятирічний плани їхньої роботи, розробляє методичні рекомендації, надає слухачам теоретичну допомогу, організує консультації, визначає шляхи підвищення ефективності навчання. Розробка основних напрямів і планів роботи семінарів завершується обговоренням їх на підсумковому засіданні семінару з наступним затвердженням на партійному комітеті. Важливе місце в діяльності бюро посідають питання вдосконалення форм навчального процесу з урахуванням особливостей контингенту і запитів слухачів.

Загальнофакультетське (центральне) бюро і бюро окремих міжкафедральних семінарів зосереджують увагу на послідовному додержанні таких важливих принципів у діяльності семінарів, як єдність планів науково-дослідної роботи (факультету, його кафедр і окремих викладачів) і планів роботи семінару; перспективного і поточного планування; професійної, ідеологічної, партійно-політичної і методологічної підготовки слухачів; зміцнення провідної ролі партійної організації у визначенні ідейної спрямованості і підвищенні ефективності роботи семінарів.

Діяльність системи міжкафедральних семінарів постійно вдосконалюється завдяки керівництву з боку Київського міськкому Компартії України, Будинку політичної освіти Київських міськкому і обкому Компартії України, Ленінського райкому Компартії України м. Києва.

Значну допомогу в цій справі подає Бюро методологічних семінарів при Президії АН УРСР, яке спільно з Будинком політичної освіти розробило трирічний курс для самостійного вивчення теми «Актуальні проблеми розвитку науки в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» і дворічний — з теми «Методологія сучасного наукового пізнання», видрукувало посібники «Методологічні проблеми посилення взаємодії суспільних, природничих і технічних наук» і «Проблеми формування активної життєвої позиції радянського вченого».

Чимало сприяють поліпшенню науково-методичного забезпечення методологічних семінарів постійно діючі консультативні пункти, створені в Будинку політичної освіти і в Інституті філософії АН УРСР. Тут слухачі і керівники семінарів дістають кваліфіковані консультації.

На факультеті практикуються спільні засідання слухачів міжкафедральних методологічних семінарів. У цьому навчальному році на одному з них виступили членкореспондент АН СРСР, професор МДУ С. Т. Мелюхін, декан філо-

софського факультету Ленінградського держуніверситету професор А. А. Федосєєв і секретар парткому МДУ доцент А. Т. Павлов. Вони, зокрема, висвітлили досвід роботи методологічних семінарів і практику підготовки кадрів у Московському і Ленінградському державних університетах.

Плідною є участь слухачів міжкафедральних семінарів КДУ в методологічних семінарах Інституту філософії АН УРСР, у виконанні планових тем його відділів. Так, тільки у 1983 р. видрукувано декілька спільних монографій: «Мировоззрение и естественнонаучное познание» (К., 1983); «Научная картина мира : Логико-гносеологический аспект» (К., 1983); «Пути формирования нового знания в современной науке» (К., 1983); «Идеалистическая философия и идеологическая доктрина современной буржуазии» (К., 1983) та ін.

Важлива форма творчого співробітництва слухачів міжкафедральних семінарів філософського факультету КДУ і слухачів методологічних семінарів Інституту філософії АН УРСР — організація і проведення спільних наукових конференцій. Останніми роками їх було декілька. Відзначимо республіканську науково-практичну конференцію «Актуальні проблеми марксистсько-ленінської спрямованості навчального процесу у вищій школі» (жовтень 1982 р., на базі філософського факультету університету).

Відзначаючи позитивні зрушення в роботі методологічних семінарів філософського факультету після реорганізації їхньої структури, треба, однак, підкреслити, що суть перебудови ще не до кінця усвідомлена деякими слухачами — дається взнаки інерція застарілих методів навчання. Потребує поліпшення і перспективне планування, бо річні плани деяких семінарів все ще не мають цілісного характеру, інколи містять теми або надто загальні або ж вузькоспеціальні, що негативно позначається на методологічному рівні навчання.

Не на кожному занятті вдається глибоко розкривати світоглядне значення розглядуваних питань. Ін-

коли слухачі обмежуються лише загальним аналізом наукових проблем, не вирізняючи гносеологічні, світоглядні і методологічні аспекти їх дослідження. Істотним недоліком в роботі семінарів є також недостатнє використання нової філософсько-соціологічної літератури.

Не можна далі миритися з переваптажанням пропагандистів, яке, безперечно, призводить до зниження ефективності роботи будь-якої ланки партійного навчання. Це зауваження повною мірою стосується роботи методологічних семінарів. На наш погляд, необхідно вдосконалювати форми заохочення організаторів і керівників методологічної освіти. «Кожен хоче бачити плоди своєї праці, знати її громадську оцінку,— підкреслює товариш К. У. Черненко.— Ідеологічні кадри — не виняток. Їх діяльність у кінцевому підсумку вимірюється ідейною зрілістю, трудовою активністю, організованістю людей»³.

Назріло й питання про організацію видання республіканських міжвідомчих наукових збірників «Ме-

тодологічні семінари: досвід і проблеми», в яких друкувалися б статті слухачів методологічних семінарів, висвітлювавася б передовий досвід. Доцільно також періодично (щорічно) проводити республіканські або регіональні науково-методичні конференції керівників методологічних семінарів, де б обговорювались найактуальніші питання вдосконалення їхньої роботи.

Глибоке оволодіння марксистсько-ленінською, науковою методологією має органічно поєднуватися з аналізом найактуальніших проблем розвитку марксистсько-ленінської теорії. Уже сьогодні діяльність багатьох семінарів є дійовим засобом підвищення рівня науково-дослідної і навчально-методичної роботи викладачів. Ця форма політичного навчання, зазначає товариш В. В. Щербицький, дає можливість не тільки поглиблювати марксистсько-ленінське світопізнання, але й впливати на процес наукових досліджень⁴. За нею — велике майбутнє.

³ Там же, с. 59.

⁴ Див.: Щербицький В. В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма.—М., 1974, с. 20.

З історії вітчизняної філософії

І. В. БИЧКО, В. Д. БЕЛОДІД, М. І. ЛУК

ФІЛОСОФІЯ У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

(друга половина XIX — початок XX ст.)

Багатогранну історію філософського життя Київського університету можна чітко поділити на два періоди — дожовтневий і пожовтневий. Після Великого Жовтня почесне місце тут відводиться марксистсько-ленінській філософії, про викладання якої в дореволюційний період не могло й бути мови. До того офіційною була релігійно-ідеалістична, реакційна у своїй основі філософія. Водночас тут поширювались прогресивні за своїм суспільно-політичним змістом ідеї, які обстоювались багатьма природознавцями та деякими суспільствознавцями. Саме в контексті боротьби цих двох напрямів і розглядається в даній статті історія філософського життя Київського університету в дожовтневий період.

В 1834 році у Києві був відкритий «імператорський університет св. Володимира» — шостий на той час університет в Російській імперії. За задумом властей, університет, створений в місті, звідки «пішло християнство на Русі», мав стати ідеологічним оплотом самодержавства і православія у «південно-західному краї». Офіційна лінія у викладанні філософії визначалася саме цим задумом. Царський міністр освіти С. Уваров, посилаючись на статтю, надруковану в одному з петербурзьких журналів, де йшлося про те, «що всі філософії є пісенніцею і що всьому треба вчитися у Євангелія», наказав, щоб «професори філософії і наук, що з нею стикуються, в усіх наших університетах керувалися дією статтею у своєму викладанні»¹. Проте навіть Уваров видався цареві Миколі I занадто «ліберальним». Наяканий революційними подіями у Західній Європі 1848 — 1849 рр., цар призначив нового міністра освіти — П. А. Ширинського-Шахматова, який писав, що «користь від філософії не доведена, а шкода від неї можлива»². Саме він 1850 року примусив закрити на десять років філософські кафедри в усіх університетах, у тому числі й у Київському. В річному звіті міністерства Ширинський-Шахматов підкреслює: «...покінчено зі спокусливими розумуваннями філософії»³. Якщо мати на увазі, що йшлося при цьому про цілком помірковану — ідеалістичну — філософію (про офіційне викладання матеріалістичної філософії, звичайно, й мови бути не могло), то

можна уявити собі той ідейний «клімат», у якому починалося філософське життя в Київському університеті.

Безперечно, за таких умов університетський курс філософії складався головним чином під впливом ідеалістичних течій і напрямів (таких, що відверто тяжіли до релігійно-теологічних побудов ірраціоналістично орієнтованого православія). Та, проте, хоч згадане спрямування університетської філософії і переважало, воно не було єдиним: від самого початку йому протистояла відчутна прогресивно-демократична тенденція. В цьому виявлялася дія об'єктивної закономірності розвитку філософії: вона завжди була полем боротьби реакційної, ідеалістичної, і прогресивної, матеріалістичної, тенденцій. Адже навіть в середньовіччі, коли, здавалось б, матеріалістичної філософії в принципі не могло існувати (всі без винятку філософи були людьми духовного звання, людьми щиро віруючими), у філософії, як неодноразово підкреслювали основоположники марксизму, чітко виявлялися ідеалістична (реалізм) і матеріалістична (номіналізм) тенденції⁴.

В умовах офіційного («імператорського») учбового закладу, яким був дореволюційний Київський університет, протистояння матеріалізму і ідеалізму, прогресивної і реакційної філософської думки там мало своєрідні і специфічні форми вияву. Офіційному релігійно-ідеалістичному світогляді реакційної професури протистояли стихійно-матеріалістичні умонастрої викладачів природничонаукових відділів (фізико-математичного відділення філософського факультету, медичного факультету та ін.), ліберальні і подекуди ліберально-демократичні погляди таких прогресивних діячів, як перший ректор університету М. О. Максимович, М. П. Драгоманов, М. І. Зібер та ін. Природничонауковий матеріалізм в стінах Київського університету був представлений іменами відомого фахівця в галузі теоретичної і прикладної механіки І. І. Рахманінова і його учнів М. Е. Ващенко-Захарченка і В. П. Єрмакова і великої групи учнів видатного російського хірурга і педагога М. І. Пирогова, який певний час був попечителем Київського учбового округу, а також іменами В. О. Караваєва, О. П. Вальтера, М. І. Козлова. Цей напрям був продовжений на-

¹ Див.: Никитенко А. В. Моя повесть о самом себе и о том, «чему свидетель в жизни был». Записки и дневник. — СПб, 1904, т. 1, с. 244.

² Див. там же, с. 325.

³ Библиографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира / Составлен под ред. В. С. Иконникова. — Киев, 1884, с. 512.

⁴ Показовою щодо цього є постать Іоана Дунс Скота, члена Францисканського ордену, викладача теології у Кембріджському, Оксфордському і Паризькому університетах, який, за К. Марксом, «саму теологію змушував проповідувати матеріалізм» (Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство. — Твори, т. 2, с. 135).

прикінці XIX — на початку XX ст. у працях професора медичної фізики О. С. Шклярєвського і засновника першої значної вітчизняної алгебраїчної школи, видатного математика професора Д. О. Граве⁵. Звичайно, природничонауковому матеріалізму притаманні (як і будь-якій стихійно-матеріалістичній позиції) цілий ряд обмежень і недоліків — адже він є, за відомою характеристикою В. І. Леніна, не чим іншим, як стихійним, неусвідомлюваним, неоформленим, філософсько-несвідомим переконанням природодослідників в об'єктивній реальності зовнішнього світу⁶ — і все ж у тій конкретній суспільно-історичній ситуації, що існувала в дореволюційному «Університеті св. Володимир», тільки така позиція була єдино можливою реальною формою існування матеріалізму в офіційному учбовому закладі.

За тих умов революційно-демократична (не кажучи про пролетарсько-революційну) думка не могла офіційно проголосуватися з кафедр університету; офіційній реакційній лінії університетської професури могла протистояти, в кращому разі, ліберально-демократична опозиція; навіть М. І. Зібер — один з перших популяризаторів марксизму на Україні — не був марксистом.

Реакційну і ідеалістичну лінію в Київському університеті репрезентувала так звана Київська школа російського теїзму⁷, найвідомішими представниками якої були О. М. Новицький (1806—1884), С. С. Гогоцький (1813—1889), а також професор Київської духовної академії П. С. Авсєнев (1810—1852), який з 1838 по 1845 р. читав в університеті лекції з філософії. У вузі читалися такі теоретичні курси: психологія, логіка, моральна філософія в поєднанні з природним правом та історія філософії. До 1838 року всі вони читалися Новицьким, на допомогу якому згодом прийшли Авсєнев і Гогоцький.

Новицький і Гогоцький — автори фундаментальних творів, головним чином історико-філософського плану⁸. Гогоцький, крім того, є автором однієї з перших у дореволюційній Росії філософської енциклопедії—

«філософського лексикону», написаної, зрозуміло, у воєвничо-антиматеріалістичному дусі.

Як Новицький, так і Гогоцький у своїх основних ідеях виходили з Гегеля, проте правдивішими гегельянцями вони не були, та й не вважали себе такими. Це пов'язано з тим атеїстичним (Б. Бауер, Д. Штраус у Західній Європі) і особливо революційно-демократичним (В. Г. Бєліньський, О. І. Герцен в Росії) тлумаченням гегелівської філософії, з яким реакційні київські професори аж ніяк не могли погодитися. Філософія якоюсь мірою нагадує їх неогегельянство того типу, яке поширилося у західноєвропейській буржуазній філософії 20—30-х років XX ст. (німецьке неогегельянство Р. Кронера, С. Марка, А. Ліберта та ін. або ж французьке неогегельянство Ж. Валя, Ж. Іпполіта, А. Кожева та ін.), що для нього типовим є ірраціоналізація гегелівської діалектики.

Віра, твердять Новицький, вища від знання, і тому релігія вища від філософії. Адже релігія «живе у переконаннях серця», філософія ж — у поняттях розуму. Тому філософія здатна лише мислити про безумовне, людина ж прагне єднання з ним. Це прагнення, твердить Новицький, задовольняється в межах релігійного відношення до світу з характерним для нього почуттєвим утвердженням людини у вірі, і тому віра виявляється «вищою за знання» самою своєю суттю. Філософія ж — вираження самого лише мислення, яке є тільки теоретичною трансформацією почуттів⁹. Тому, вважає Новицький, німецькі філософи помилялися, прагнучи «зміст християнської віри перетворити в зміст раціональний» і, отже, «на місце віри поставити знання»¹⁰. Так само і Гогоцький, віддаючи належне філософії Канта, Фіхте і, особливо, Гегеля, водночас різко критикує їх за раціоналізм¹¹.

П. С. Авсєнев читав переважно курс лекцій з психології, що тлумачилася ним досить умоглядно і фактично була тим, що у німецьких філософів тоді називалося «філософією духу»¹². Ірраціоналістична позиція цього автора була співзвучна філософії пізнього Платона (з його симпатіями до піфагорейської містики чисел), Я. Беме і «філософії одкровення» Ф. Шеллінга. Авсєнева особливо приваблював так званий нічний бік людського життя, що виражався у явищах «лунатизму», «сомнамбулізму», «ясновидіння» та ін. Лунатик, який вільно пересувається з заплющеними очима краєм даху, на його думку, спростовує натура-

⁵ Діяльність київських природодослідників (в тому числі і викладачів університету) вже розглядалася детально на сторінках нашого журналу (див.: *Грожин А. С.* Філософські погляди вчених-природознавців Києва. — Філософ. думка, 1982, № 2).

⁶ Див.: *Ленін В. І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне зібр. творів, т. 18, с. 340.

⁷ Див.: *Історія філософії в СССР.* — М., 1963, т. 3, с. 15.

⁸ Див.: *Новицький О. Н.* Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований. — Киев, 1860—1861, ч. I—IV; *Гогоцький С. С.* Критический взгляд на философию Канта. — Киев, 1847; *Гогоцький С. С.* Обзорные системы философии Гегеля. — Киев, 1860; *Гогоцький С. С.* Философия XVII—XVIII веков в сравнении с философией XIX века и отношении той и другой к образованию. — Киев, 1878.

⁹ Див.: *Новицький О. Н.* Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований, ч. 1, с. 14—15.

¹⁰ Там же, с. 31.

¹¹ Див.: *Гогоцький С. С.* Философский лексикон, т. 2, с. 239.

¹² Див.: *Авсєнев П. С.* Из записок по психологии. — В кн.: Сборник из лекций бывших профессоров Киевской духовной академии. Киев, 1869.

лістичне вчення про те, що душа спілкується з зовнішнім світом лише з допомогою органів чуттів. Факт лунатизму, твердить Авсенев, незаперечно свідчить, що душі притаманна здатність безпосереднього контакту зі світом.

Після того, як у 1850 році викладання філософії було передане до рук богословів, в університетах запанували філософські курси на зразок тих, що читалися представниками «Київської школи російського теїзму». Це тривало до 1863 року. Але й після прийняття університетського статуту 1884 року університетський курс філософії обмежувався фактично лише вивченням творів Платона і Арістотеля. І тільки згодом був відновлений так званий повний курс, який включав логіку, психологію і філософію; викладалася ще й етика, але тільки як складова частина «філософії права». У Київському університеті видавався (з 1861 р.) журнал «Університетськія известія», який був тоді єдиним щомісячним університетським журналом в Росії. У 1866 р. вийшло чотири номери першого в Росії філософського журналу «Філософський трехмесичник», який припинив своє існування у зв'язку з хворобою його організатора професора Київського університету О. О. Козлова.

У 70—80-ті роки XIX ст. ідеологи самодержавства змушені були частіше вдаватися до витонченіших методів ідеологічного захисту існуючого ладу. Тому-то офіційна—відверто теїстично-ідеалістична—форма світоглядних установок поступово доповнюється «світськими» елементами, що призводить до своєрідної «філософізації» православія. Представники «православної філософії» все частіше послуговуються ідеями тогочасних ідеалістичних течій буржуазної філософії—неогегельства, неокантіанства, інтуїтивізму, позитивізму (головним чином—«другого позитивізму», тобто емпіріокритицизму). Створюється своєрідна «академічна філософія» (досить строката і розпливчаста, щоб стати основою якогось єдиного напрямку), головними представниками якої у Київському університеті були О. О. Козлов, О. М. Гіляров, Г. І. Челпанов. За всієї розмаїтості поглядів їх об'єднувало прагнення відшукати «нові» способи обгрунтування вихідних принципів ідеалізму, створити «оригінальну» філософію, здатну ефективно протистояти матеріалізму.

Філософські погляди О. Козлова склалися під впливом А. Шопенгауера, І. Канта, Е. Гартмана. Пізніше його погляди еволюціонізують до системи так званого панпсихізму, що був одним з різновидів російського персоналізму¹³.

Козлов керується тим, що порівняння вихідних принципів матеріалізму і ідеалізму нібито переконує, що «явища духу і в логічному і в часовому порядку суть перші

стосовно явищ матерії» і тому «для філософії буде великий вииграш, якщо вона остаточно встановиться на системі, яка визнає абсолютним духовне начало»¹⁴.

Наріжним каменем філософії Козлова стає ідея духовної субстанції, що її людина усвідомлює у своєму Я. В результаті навколишній світ виявляється лише сукупністю станів свідомості суб'єкта й існує не в просторі, а в свідомості і, звичайно ж, не розвивається у часі, бо сама ідея часу зникає в богів¹⁵. Перед нами ідеалістична позиція спиритуалістичного типу, який не має нічого спільного з наукою, і вона, зрозуміло, не могла стати основою світогляду, який, за задумом Козлова, мав об'єднати російську інтелігенцію.

Не могла виконати таку роль і філософія М. О. Гілярова, який вбачав завдання філософії у тому, щоб «за допомогою аналізу всього духовного змісту знайти такі елементи, з яких можна побудувати цілісне і струнке світорозуміння»¹⁶. За його переконанням, задовільне розв'язання найрізноманітніших питань онтології, гносеології, релігії, моралі можливе лише в рамках учення про всевидний духовний організм. Суть концепції Гілярова полягає у визнанні основою світобудови свідомості, що існує, на його думку, вічно і не має іншого джерела, крім самої себе¹⁷. Матерія поза свідомістю немислима, а природа—символ духу. Від ідеї універсальної одухотвореності навколишнього світу Гіляров зрештою прийшов до визнання верховної істоти як першооснови світу, тобто боготворця.

На неспроможність філософської позиції Козлова і Гілярова вказує Г. І. Челпанов, говорячи, що вихідний принцип панпсихізму міг би мати сенс «лише у тому випадку, коли б матерія була тільки нашим уявленням»¹⁸, насправді ж вона є «одне значно-більше». Думати, що всі тіла одухотворені, означає заперечувати «загальноприйнятими поглядами, згідно з якими духовне життя може бути визнане тільки там, де наявний мозок чи, в крайньому разі, нервова система»¹⁹.

Погляди самого Челпанова (в даній статті йдеться про київський період його діяльності від 1892 до 1906 року) тяжіють до так званого академічного неокантіанства, яке остаточно склалося як самостійний напрям у Росії у 90-ті роки минулого століття.

Цілком в душі неокантіанства Челпанов

¹⁴ Козлов А. А. Очерки по истории философии. Понятие философии в истории философии. Философия восточная. — Киев, 1887, с. 23.

¹⁵ Див.: Козлов А. А. — Философские этюды. — Киев, 1876, СПб, ч. 1.

¹⁶ Гіляров А. Н. Введение в философию. — Киев, 1907, с. 27.

¹⁷ Див.: Гіляров А. Н. Введение в философию, с. 110—111.

¹⁸ Челпанов Г. И. Введение в философию. — 2-е изд. — Киев, 1907, с. 152.

¹⁹ Там же, с. 167.

¹³ Крім Козлова, персоналістські ідеї в Росії висували Л. Лопатін, С. Аскольдов, М. Бердяев, частково М. Лосський, С. Булгаков, а також представники «Юр'ївської школи персоналізму» (Є. Бобров, Я. Озе).

обмежує предмет філософії теорією пізнання, яка має визначити межі знання²⁰. Але щоб сам процес пізнання був можливий, необхідно визнати існування речей самих по собі²¹, по суті тогожних кантівської «речі в собі». З другого боку, «логічною передумовою пізнання є поняття чогось суб'єктивного, такого, що не може бути отримане із зовнішнього досвіду»²². Наші відчуття, вважає Челпанов, є лише символами речей, що їх викликають, а тому і предмет є не більше, ніж сукупність відчуттів, зв'язаних за певним правилом. Отже, «ми пізнаємо світ не таким, яким він є насправді, а відтворюємо його відповідно до властивостей нашої психічної організації»²³. Перед нами типова неокантіанська позиція з усіма її суб'єктивно-ідеалістичними наслідками.

Діяльність університетських професорів філософії «Київської школи російського теїзму», а також «академічної філософії», що репрезентували офіційну ідеологічну лінію в університеті, тісно перепліталася з діяльністю представників так званої нової релігійної свідомості — однієї з найвпливовіших течій початку ХХ ст. в Росії, серед яких було багато киян (С. М. Булгаков, М. О. Бердяєв, Л. І. Шестов, В. В. Зеньковський та ін.). Прибічники «нової релігійної свідомості» претендували на роль мислителів, не зв'язаних з тими або іншими університетськими, «академічними» та ін. «вузькими» інтересами, а таких, що нібито виражають «дух», самопочуття і свідомість суспільства загалом. Насправді ж вони виражали «дух» і самопочуття російської буржуазії, яка, ледве народившись, вже стає реакційним класом внаслідок тих своєрідних конкретно-історичних умов, що склалися в нашій країні на початку ХХ ст., умов, що були підстави докладному марксистському аналізу у перших працях В. І. Леніна. Спеціально-філософським відображенням цієї конкретно-історичної своєрідності був той факт, що ідеологи російської буржуазії були змушені вже на початку ХХ ст. висунути з аполетичними цілями такі філософські вчення, які у західноєвропейській буржуазній філософії набувають поширення лише у 30 — 40-ві роки ХХ ст.²⁴ І хоча ідеї пред-

ставників цієї групи російських ідеалістів розроблялися переважно за межами власне «університетськими» (з усієї групи один лише Булгаков працював у вищій школі — був ординарним професором Київського політехнічного інституту і приват-доцентом Київського університету), «обмін ідеями» між ними і університетськими професорами філософії був досить жвавий.

Такою — ідеалістичною, багато в чому навіть містико-релігійною — була офіційна філософія дореволюційного («імператорського») Київського університету. Проте, як вже підкреслювалося, філософія завжди існує в боротьбі двох основних напрямів. Навіть у найчорніші роки реакції офіційній релігійно-ідеалістичній спрямованості філософії у Київському університеті протистояла прогресивна, ліберально-демократична і радикально-демократична лінія. В зв'язку з цим треба нагадати про багаті революційні традиції Київського університету. Загальновідомо, що з моменту відкриття його студенти брали активну участь в антикріпосницькому та національно-визвольному русі. Уже в 30-ті роки тут діяло відділення таємної політичної організації «Союз польського народу». З університетом безпосередньо пов'язана діяльність у 1845—1847 рр. Кирило-Мефодієвського товариства, якому належить важливе місце як в історії революційної боротьби проти кріпосного права, так і в історії суспільної думки України. До лівого крила цієї політичної організації належав Т. Г. Шевченко, київський період діяльності якого пов'язаний з університетом. Студентська молодь захоплювалася творами великого Кобзаря, його ідеї робили значний вплив на формування світогляду, революційних настроїв багатьох вихованців цього учебного закладу. З поширенням і утвердженням марксистських ідей в нашій країні — і зокрема у Києві — ідеалістична філософія знаєє зростаючої критики з позицій наукової філософії²⁵, але, зрозуміло, що за царату марксистська філософія не могла вільно пропагуватися з університетських кафедр, і тому марксистська критика ідеалізму у Києві була не тільки «позауніверситетською», але й часто позацензурною.

Що ж до «університетської» опозиції офіційній теїстично-ідеалістичній лінії, то серед її представників насамперед назвемо ім'я видатного вченого, людини енциклопедичних знань М. О. Максимовича, першого ректора Київського університету. Він не був матеріалістом, його філософські погляди сформувалися переважно під впливом натурфілософського ідеалізму Ф. Шеллінга та його російських послідовників Д. М. Веланського і, особливо, М. Г. Павлова. І все ж погляди Максимовича, які він вис-

²⁰ Див.: Челпанов Г. И. Введение в философию, с. 12—13.

²¹ Див.: там же, с. 116.

²² Челпанов Г. И. Проблема восприятия пространства в связи с учением об априорности и врожденности. — Киев, 1904, ч. 2, с. 269.

²³ Челпанов Г. И. Введение в философию, с. 50.

²⁴ Російські філософи-ідеалісти, які у більшості стали учасниками білої еміграції (Бердяєв, Булгаков, Лоський, Зеньковський, Шестов, Мережковський, Сорокін та ін.), були офіційно визнані «родоначальниками» таких впливових напрямів сучасної буржуазної філософії, як екзистенціалізм, персоналізм, «філософія абсурду» та ін. Ж.-П. Сартр і А. Камю неодноразово вказували на Бердяєва і Шестова як на своїх «духовних батьків».

²⁵ Про марксистську критику ідеалістичної філософії у доповідному Києві див. докладніше у статті І. П. Головахі «Київські соратники та учні В. І. Леніна в боротьбі за марксистську філософію» («Філософ. думка», 1982, № 2, с. 43—54).

довлював у своїх природодослідницьких і філософських творах²⁶, відіграли прогресивну роль в ідейній боротьбі свого часу — і не тільки внаслідок полемічної загостреності проти найреакційніших форм офіційної ідеології (звичайно ж, раціоналістичний ідеалізм з погляду офіційної православно-іраціоналістичної позиції виглядав досить таки крामольно), а й тому, що, розвиваючи свої натурфілософські ідеї, Максимович часто відходив (несвідомо, стихійно) від основоположних об'єктивно-ідеалістичних позицій. На його думку, всі тіла найближчим чином походять від творчої дії «життя» в стихіях, найголовнішою серед яких є ефір (вогонь), даючи початок решті стихій: воді, повітрю і землі. Ефір, міркує Максимович, є першою і останньою межею речовинного буття, а живе, повсякчас діюче буття ефіру «є необхідною і природженою його властивістю»²⁷. Таке туманчечення наводить на матеріалістичну по суті думку про самосущу природу ефіру, а остання — на ідею первинності природного початку у світі. «У світі фізичному, — відзначає Максимович, — вогонь є стихією визначальною і первородною, з якої все виникло і до якої все тліне повернеться»²⁸. Можна «думати і вірити, що вся природа посталала і походить з однієї всезагальної речовини, яку здавна називали ефіром або вогнем»²⁹. Будучи прихильником ідеї живої єдності світу, Максимович обстоював думку про розвиток природи. Його праці (особливо з систематики рослин) продовжували справу видатних еволюціоністів нашої країни — К. М. Бера і К. Т. Руляке — і стали істотним внеском у підготовку вітчизняної наукової думки для прийняття еволюційної теорії Ч. Дарвіна. Безперечно, згадані моменти були лише окремими стихійно матеріалістичними елементами у загалом ідеалістичній позиції першого ректора Київського університету. Проте не слід применшувати їх значення, особливо маючи на увазі загальну духовну ситуацію Російської імперії того часу.

Після 1834 року наукові інтереси Максимовича зміщується до гуманітарних наук — історії (Київська Русь, Україна), філології, археології і етнографії. Звичайно, інтерес до цих наукових галузей мав головним чином просвітницький характер. І все ж неможливо було говорити про історію і по-

бут народу, не порушуючи при цьому важливих соціально-політичних проблем (насамперед найбільшого питання про кріпацтво). Максимович позитивно оцінював возз'єднання України з Росією³⁰ і одним з перших показав історичне значення визвольної боротьби українського народу проти національного і соціального гноблення з боку польської шляхти. Він правдиво змальовує образи народних вождів — Хмельницького, Гонти, Залізняка та ін.³¹. Як історик староруської літератури³² Максимович багато писав про самобутність і багатство культури Стародавньої Русі. «Якщо порівняти давноруську словесність з сучасним її станом словесності у західних народів, — пише він, — то звичайно жоден з них не візьме переваги перед нами; в усякому разі нам нічого не відомо у західноєвропейських мовах XI—XII ст., що переважало б «Літописання» Нестора, «Слова» Кирила Туровського і «Слово о полку Ігоревім»³³. Максимович є одним з захисників української фольклористики³⁴. У народному фольклорі він вбачає істинне джерело розвитку літературної мови, істинне коріння народності самої літератури. Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко та інші українські письменники високо оцінювали діяльність Максимовича. Франко назвав Максимовича «видатним письменником української науки»³⁵.

Прогресивну, демократичну традицію світоглядно-філософської думки зберігали в університеті вчені-природознавці, праці яких мистіли в собі цінні матеріалістичні ідеї. Сказане стосується насамперед таких викладачів медичного факультету, як В. О. Караваєв, В. П. Вальтер, М. І. Козлов. Уже в 40-х роках вони висловлюють думки, багато у чому співзвучні ідеям таких видатних російських медиків, як М. Я. Мудров, І. Є. Дядьковський та ін. Медицина, наголошував Козлов, має ґрунтуватися «на об'єктивному знанні природи і людського організму», а не на проголошуваних натурфілософами «довільних за-

³⁰ Див.: Максимович М. А. Письма о Богдане Хмельницком. — Собр. соч., Киев, 1876, т. 1, с. 397.

³¹ Див.: Максимович М. А. Исследования о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном. — Собр. соч. Киев, 1876, т. 1; Максимович М. А. Сказание о Колыванщине. — Там же; Максимович М. А. Воспоминание о Богдане Хмельницком. — Там же.

³² Див.: Максимович М. А. История древней русской словесности. Кн. 1. Киев, 1839; Максимович М. А. Начатки русской филологии. — Киев, 1847.

³³ Максимович М. А. История древней русской словесности. — Собр. соч., т. 3, с. 397—398.

³⁴ Див.: Максимович М. А. Малороссийские песни. — М., 1827; Максимович М. А. Украинские народные песни. — М., 1834; Максимович М. А. Сборник украинских песен. — Киев, 1849, ч. 1.

³⁵ Франко І. Я. Нарис українсько-російської літератури. — Львів, 1910, с. 92.

²⁶ Максимович М. А. Главные основания зоологии или наука о животных. Кн. 1. М., 1824; Максимович М. А. О системах растительного царства. — М., 1827; Максимович М. А. Основания ботаники. Кн. 1. Органология растений. — М., 1828; Максимович М. А. Размышление о природе. — М., 1833 (цю основну свою натурфілософську працю автор перевидав 1847 року в Києві).

²⁷ Максимович М. А. Размышления о природе. — Киев, 1847, с. 63.

²⁸ Максимович М. А. О значении и происхождения слова. — Собр. соч. Киев, 1880, т. 3, с. 29.

²⁹ Максимович М. А. Размышления о природе, с. 84—85.

конах органічного життя і спекулятивній теології»³⁶. Медицина має спиратися, за твердженням Козлова, на експериментальні методи дослідження; спроби ж пояснювати функціонування людського організму діяльністю «світових життєвих сил», а діагностику будувати на хиткій основі фантастичного вчення про одухотворенні «світовими силами» Всесвіт завдають медицині непоправної шкоди.

Важливу роль у боротьбі проти ідеалізму відіграли представники київської школи математиків, викладачі університету І. І. Рахманінов, М. Е. Ващенко-Захарченко, В. П. Єрмаков. Д. О. Граве, які у своїх працях пропагували ідеї матеріалістичної філософії. Вони критикували апіоризм, агностицизм і суб'єктивізм у природознавстві, доводили, що всі наукові принципи, в тому числі і математичні аксіоми, мають досвідче походження, обстоювали положення про відображувальну природу пізнання, підкреслювали важливу роль практики для розвитку теоретичного знання. Професор медичної фізики А. С. Шклярєвський поділяв принцип матеріальної єдності природи, ідею матеріалістичного розуміння психічних явищ, розглядаючи останні як функцію мозку.

Творча спадщина названих природознавців дає всі підстави стверджувати, що їхні філософські погляди розвивалися в руслі тієї тенденції, яку В. І. Ленін назвав природничонауковим матеріалізмом³⁷.

У другій половині XIX ст. у Київському університеті навчався, а потім (з 1866 по 1875 р.) працював відомий економіст М. І. Зібер, який був не тільки одним з перших у Росії пропагандистів економічного вчення К. Маркса, але й популяризатором ряду філософських ідей марксизму. Його праці, де викладалися погляди К. Маркса, тривалий час були чи не єдиним посібником для тих, хто цікавився марксизмом. Зібер, як відомо, не був марксистом, але це не применшує його заслуг у справі захисту «Капіталу» від нападок російських буржуазних економістів і в пропаганді основних ідей цієї книги — тези про природно-історичний характер законів економічного розвитку, відкритого К. Марксом закону капіталістичного нагромадження, теорії додаткової вартості та ін. У «Капіталі», зазначає М. Зібер, К. Маркс розкрив фактичний генезис капіталістичного виробництва, історію повільного розвитку суспільно-економічного ладу. В цьому творі «Маркс з найповнішою ясністю і наочністю виклав свою думку про те, що юридичні, політичні і духовні явища являють собою не біль-

ше ніж надбудову на споруді відносин матеріальних або економічних, а тому вони не є чимось довільним, створюваним людиною із глибини свого духу»³⁸.

Особливо великого значення набуває захист Зібром Марксового методу, який у 70-ті роки стає чи не найголовнішим предметом критичних нападок і перекручень з боку буржуазних економістів Росії. Один з таких економістів, Б. М. Чичерін, звинувачував К. Маркса у підробці гегелівського методу, прагнучи довести принципову хибиність Марксової економічної теорії. Виступивши проти Чичеріна, Зібер доводить, що автор «Капіталу» віне у політекономію «єдиний і цілісний метод дослідження, дбайливо продуманий в усіх своїх частинах»³⁹, метод, що докорінно відрізняється від гегелівського. «Звертаючись, зокрема, до методу Маркса, — зауважує Зібер в іншій праці, — ми повинні насамперед відзначити, що згідно з твердженням самого автора, його метод є не що інше, як вивернений метод Гегеля, оскільки у останнього увесь зовнішній світ являє собою лише відображення свідомості; у самого ж автора свідомість є не чим іншим, як відображенням зовнішнього світу»⁴⁰. Так само безпідставними, говорять Зібер, є звинувачення К. Маркса у апіоризмі. Адже Марксове дослідження «має апіористичний характер тільки остільки, оскільки йдеться про сам лише спосіб викладу; що ж до самого змісту дослідження, то воно суворо обмежується предметами фактичної дійсності»⁴¹, притому ж «дослідження завдання матеріального виводи передає у Маркса формальному бокові його праці»⁴².

Отже, як бачимо, Зібер стоїть на позиції захисту наукового методу К. Маркса, насамперед його конкретної реалізації на сторінках «Капіталу». Але Зібер захищає не лише суто економічні застосування Марксового методу, його цікавлять і власне філософські аспекти марксистської теорії. Це з очевидністю демонструють його рецензії на працю Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг», опублікована в № 15 «Критического обозрения» за 1879 рік, і стаття «Диалектика в її застосуванні до науки», видана у № 11 журналу «Слово» за 1879 рік. У цих публікаціях російський читач вперше знайомився з основними ідеями «Анти-Дюрінга». «Книга ця, — дає оцінку «Анти-Дюрінгу» Зібер, — заслуговує на особливу увагу, як з огляду послідовності і цілісності філософських і суспільно-економічних понять, що проводяться в ній, так і тому,

³⁸ Зібер Н. И. Несколко замечаний по поводу статьи Ю. Жуковского «Карл Маркс и его книга о «Капитале». — Избр. экономические произведения: В 2-х т. М., 1959, т. 1, с. 558, 559.

³⁹ Зібер Н. И. Б. М. Чичерин contra Маркс. — Там же, с. 686.

⁴⁰ Зібер Н. И. Несколко замечаний по поводу статьи Ю. Жуковского «Карл Маркс и его книга о «Капитале». — Там же, с. 563.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же, с. 559.

³⁶ Козлов Н. И. О развитии идеи болезни. Записка и речь, читанные в торжественном собрании университета св. Владимира 19 декабря 1844 года. — Киев, 1844, с. 102.

³⁷ Докладніше про ці філософські погляди природознавців Київського університету див.: Философская мысль в Киеве, — Киев, 1982; Грожин А. С. Философские взгляды вчених-природознавців Києва. (Друга половина XIX — початок XX ст.) — Філософ. думка, 1982, № 2, с. 73—85.

що пояснення практичного застосування методу діалектичних протилежностей вона дає на нових ілюстраціях і фактичних прикладах, які немало сприяють найближчому ознайомленню з тим способом дослідження істини, що так сильно прославляється і водночас так сильно припинюється. Можна сказати напевно без перебільшення, що вперше з того часу, як існує так звана діалектика, вона постала перед очима читача у такому реальному висвітленні»⁴³. Головна цінність праці Ф. Енгельса, на думку Зібера, полягає у спробі «підвести закон діалектичних суперечностей під новітню теорію еволюції»⁴⁴. Зібер тлумачить марксистський діалектичний метод як відображення в мисленні суперечностей дійсності, як всезагальну теорію розвитку і водночас як форму мислення. Зібер розмежує суб'єктивну й об'єктивну діалектику, акцентуючи увагу на об'єктивності її універсальності її законів. Усе це свідчить про досить високий рівень розуміння ним логіко-гносеологічних особливостей марксистського діалектичного методу.

І все ж Зіберу не вдалося до кінця усвідомити справжню значущість марксистської методології і, тим більше, стати на позиції діалектичного матеріалізму. У Зібера досить виразно виявилася тенденція до «натуралізації» марксистської діалектики, до тлумачення загального закону розвитку з боку поступового злиття всіх протилежностей у якійсь «вищій єдності» та ін. Головне ж у тому, що Зібер так і не зміг адекватно осягнути ідею боротьби протилежностей як центральну ідею марксистської діалектики. Зрозуміло, що не тільки у філософських, але й у суто економічних питаннях Зіберу не вдалося стати на рівень наукового світогляду і методології.

І все ж заслуги Зібера у справі популяризації Марксового вчення в Росії незаперечні. І захист основних ідей «Капіталу» від спроб їх буржуазної вульгаризації та фальсифікації, і популяризація основних принципів діалектико-матеріалістичної філософії (через статті, присвячені «Анти-Дюрингу») — все це мало важливе значення для поширення марксизму в Росії. І щодо цього не можна не погодитися з думкою відомого радянського спеціаліста з історії вітчизняної філософії О. І. Володіна про те, що присвячені «Анти-Дюрингу»

праці Зібера певною мірою можна розглядати як факт його особистої діяльності чи ширше — як фрагмент історії поширення ідей марксизму в Росії, а також складову частину, елемент вітчизняного російського філософського процесу⁴⁵.

Сказане дозволяє побачити, що розвиток філософії у Київському університеті в дожовтневий період в основному відображає відповідний процес у країні загалом. Безперечно, специфічний статус вищого учебного закладу, який за задумом офіційних властей мав формувати у студентської молоді напрям думок у дусі офіційної ідеології «самодержавства, православія і народності», накладав певні особливості на філософські дослідження в університеті. За вказаних обставин найсприятливіші умови створювалися для розвитку не просто ідеалістичної, а містико-іраціоналістичної, відверто теїстичної філософії, з огляду на яку навіть раціоналістичний ідеалізм шеллінґіанського типу, тим більше з значним домашнім елементом стихійного матеріалізму, як це ми бачимо у Максимовича, був досить «еретичним» вченням. Наприкінці XIX — на початку XX ст. провідні університетські філософії-ідеалісти зникаються з групою буржуазних російських філософів, що започатковують ряд філософських ідеалістичних напрямів, які набувають поширення у сучасній західноєвропейській буржуазній філософії (екзистенціалізм і «філософія абсурду», персоналізм та ін.).

Проте, незважаючи на всі несприятливі умови, прогресивна, демократична лінія торує собі шлях у Київському університеті. І тому навіть дожовтнева історія stolничного університету, який цього року відзначає своє 150-річчя, знає чимало славних імен мислителів, які обстоювали прогресивні ідеали у філософії.

* * *

Освещается история философской мысли в Киевском университете с момента его основания до победы Великой Октябрьской социалистической революции. Авторы прослеживают эволюцию различных течений философского идеализма, дают критический анализ взглядов наиболее крупных его представителей — Новицкого, Гогоцкого, Авсенева, Козлова, Гилярова и Челпанова, показывают вклад многих естествоиспытателей, представителей некоторых общественных наук в разработку целого ряда материалистических идей.

⁴³ Зібер Н. И. Диалектика в ее применении к науке, — Слово, № 11, 1879, с. 117.

⁴⁴ Зібер Н. Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. Von Friedrich Engels. Leipzig. 1878. — Критическое обозрение, 1879, № 15, с. 11.

⁴⁵ Володин А. И. «Анти-Дюринг» Ф. Энгельса и общественная мысль России XIX века. — М., 1978, с. 164.

А. С. РІЗНИЦЬКИЙ

ПРОТИ БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ СУТНОСТІ І КРИТЕРІЇВ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

Характер сучасної епохи — епохи переходу від капіталізму до соціалізму — закономірно перетворює пролетарський інтернаціоналізм на могутню рушійну силу поступального розвитку людства, зумовлює міцний взаємозв'язок і взаємопроникнення інтернаціонального і національного у світовому революційному процесі. Не випадково принципи пролетарського інтернаціоналізму, діалектики інтернаціонального і національного, що дістали блискуче втілення в теоретичній спадщині В. І. Леніна, у політичній практиці КПРС, інших братніх партій, стали одним з головних об'єктів фальсифікацій з боку ідеологів імперіалізму, ревізіоністів усіх гатунків.

Дальший творчий розвиток ленінської концепції інтернаціоналізму, створення й пропаганда ґрунтовних праць, що висвітлюють «конкретний зміст нашої миролюбної інтернаціоналістської політики»¹, — це відповідальне завдання радянських суспільствознавців.

Серед реакційних, антимарксистських «ідей» і «концепцій», що їх безупинно фабрикують противники комунізму, чітко простежується низка наїбуживаніших, з допомогою яких провадяться найзапекліші нападки на ідеологію і політику пролетарського інтернаціоналізму.

Ідейні зброєносці імперіалізму характеризують сучасну епоху як «епоху глобального націоналізму», поширюють брехливу версію про те, що не інтернаціоналізм, а націоналізм є «найактуальнішою політичною емоцією нашого століття». Історична практика, однак, каменя на камені не лишає від вигадок антикомуністів. У наш час із зростанням сил революції і соціалізму, сил миру і національно-визвольного руху дедалі ширшає соціальна база інтернаціоналізму, неухильно посилюється його вплив на хід історії.

В основі пролетарського інтернаціоналізму лежить спільність корінних інтересів й історичних цілей робітників усіх країн, тому розвиток його принципів нерозривно пов'язаний з розвитком всесвітнього революційно-визвольного руху. З перемогою Великого Жовтня ці принципи набули якісно нового змісту і спрямованості. В. І. Ленін розкрив важливу закономірність започаткованої Жовтнем епохи — збагачення змісту, розширення сфери впливу, посилення ролі і значення пролетарського інтернаціоналізму. Епоха, що настала, вчив він, висунула і нові завдання щодо зміцнення інтернаціональної солідарності трудящих, перетворивши бойову єдність міжнародного пролетаріату на один з вирішальних факторів перемоги соціалізму в СРСР, розгортання світового революційного процесу в повоєнний період. В. І. Ленін убачав найперший обов'язок марксистів у тому, щоб відстоювати справді революційний інтернаціоналізм, протиставляти його позірному, фальшивому інтернаціоналізмові каутськіанців та інших опортуністів. З початком практичного здійснення соціальної революції пролетаріату боротьба проти буржуазно-опортуністичних перекирвань поняття і політики інтернаціоналізму стала, за його словами, «першим і найважливішим завданням»².

¹ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 48.

² Ленін В. І. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 158.

Сутність пролетарського інтернаціоналізму, підкреслював В. І. Ленін,— у нероздільності національних і інтернаціональних завдань пролетарської боротьби, в тому, щоб проводити «максимум здійснимого в одній країні для розвитку, підтримки, пробудження революції в усіх країнах»³. На противагу буржуазному націоналізмові, що абсолютизує національний момент, пролетарський інтернаціоналізм має за основу єдність національного і інтернаціонального, відаючи перше місце не національному, а соціальному, класовому. В. І. Ленін рішуче виступав проти перебільшення національного на шкоду класовому (інтернаціональному). Він сформулював принципову вимогу про підпорядкування національного інтернаціональним цілям класової боротьби пролетаріату, бо «інтереси соціалізму, інтереси світового соціалізму вищі від інтересів національних...»⁴

Буржуазні і ревізійні ідеологи намагаються тлумачити цю ленінську постановку питання як протиставлення класового національному, інтернаціоналізму — патріотизмові. Саме так чинить, наприклад, американський соціолог А. Лоу. В його книжці «Ленін і національне питання» твердиться, нібито В. І. Ленін недооцінював національний фактор, який, мовляв, у ленінізмі «становить лише інструментальну цінність», слугує «зручним політичним знаряддям для завоювання комуністами влади»⁵. Мета таких наклепницьких вигадок очевидна — нав'язати думку про те, що для комуністів національні інтереси і завдання не мають істотної цінності, посіяти у трудящих, особливо в країнах, що розвиваються, недовіру до наукового соціалізму. Ні Ленін, ні ленінці ніколи не применшували і не применшують значущості національного. Вони постійно провадили і провадять непримиренну боротьбу як проти перебільшення національного, його абсолютизації, так і проти нігілістичного ставлення до нього. Марксизму-ленінізму однаково чужі всі різновиди буржуазного націоналізму, в тому числі й ті, що виявляються у формі антипатріотизму і національного нігілізму, гегемонізму.

В аналізі співвідношення інтернаціонального і національного В. І. Ленін не зводив суть проблеми до того, щоб виявити, яке з цих двох начал є підпорядковуючим, а яке підпорядкованим. Вирішальне тут, з ленінської точки зору,— корінні класові інтереси і цілі пролетаріату, що втілюють діалектичну єдність його інтернаціональних і національних завдань. Підкреслюючи це, В. І. Ленін відзначав, що робітничий клас «найвище цінує і ставить союз пролетарів усіх націй, оцінюючи *під кутом* класової боротьби робітників усяку національну вимогу...»⁶

Спотворюючи сутність пролетарського інтернаціоналізму, буржуазна пропаганда особливо люто нападає на ленінський принцип єдності інтернаціонального і національного. Фальсифікуючи ідеї В. І. Леніна, перекручуючи історичні факти, апологети капіталізму всіляко намагаються віднайти «суперечливість» і «двоїстість» у ленінському аналізі діалектики інтернаціонального і національного, подати справу так, буцімто успіхи світового соціалізму, розвиток міжнародного робітничого і комуністичного руху супроводяться «згасанням» пролетарського інтернаціоналізму, «витісненням» фундаментальних інтернаціональних цілей боротьби робітничого класу — вузькими національними інтересами. Скажімо, за твердженням О. Флехтгейма, автора книги «Еволюція світового комунізму», виданої у ФРН, практика марксист-

³ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський.— Там же, т. 37, с. 290.

⁴ Ленін В. І. Доповідь про зовнішню торгівлю на об'єднаному засіданні ВЦВК і Московської Ради, 14 трав. 1918 р.— Там же, т. 36, с. 322.

⁵ Low A. Lenin and Question of Nationality.— New York, 1959. p. 28, 29.

⁶ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення.— Повне зібр. творів, т. 25, с. 261.

сько-ленінських партій і соціалістичних країн нібито свідчить про таку еволюцію світового комунізму, яка означає «цілковитий розрив» його з принципами пролетарського інтернаціоналізму. Якщо, пише Флехтгейм, у перші пожовтневі роки комуністи виходили з примату інтересів світової революції, то згодом «відмовились» від ідеї світової революції і в усій їхній діяльності взяли гору «національні інтереси»⁷.

Ще далі у фальшуванні проблем співвідношення інтернаціонального і національного пішли такі «критики» марксизму-ленінізму, як Г. Ахмінов, Х. Брам, Г. Раух, у змалюванні яких В. І. Ленін і ленініці ніколи не були інтернаціоналістами, а від самого початку виступали з позицій «національного комунізму». Ці і подібні до них вигадки буржуазних фальсифікаторів є злісним наклепом на теорію і практику наукового комунізму, кричущим спотворенням історії нашої партії, міжнародного комуністичного руху. Нероздільність інтернаціональних і національних завдань — непорушний принцип, яким на всіх етапах революційної боротьби і будівництва нового ладу керувались і керуються КПРС, братні марксистсько-ленінські партії.

У намаганнях вихолостити інтернаціоналістський характер соціалістичного патріотизму, протиставити інтернаціоналізм патріотизмові ідеології імперіалізму продовжують твердити про «конфлікт» інтернаціонального і національного в історичній практиці КПРС, усього міжнародного комуністичного руху. Типові щодо цього просторікування досить відомого на Заході «радянолога» Б. Майснера, який з допомогою протиставлення інтернаціоналізму патріотизмові намагається дискредитувати політичний курс КПРС, Радянської країни. За твердженням Майснера, «інтернаціоналістська цільова установка» панувала серед комуністів Росії лише «в перший період Радянської влади». З часу ж громадянської війни вона, мовляв, «поступилася місцем радянському патріотизмові», який згодом «трансформувася в радянський імперіалізм»⁸.

У рамках буржуазної радянології «обґрунтування» тези про «відхід» СРСР, радянських комуністів від інтернаціоналізму фактично провадиться у двох зовні протилежних, а по суті споріднених напрямках. З одного боку, Радянському Союзові приписується прагнення до здійснення «експорту революції» у світовому масштабі. З другого ж (оскільки буржуазним політикам й ідеологам важко заперечувати, що СРСР на ділі додержується принципів мирного співіснування і не «експортує революції») вони твердять, що наша зовнішня політика втратила інтернаціоналістський характер і, власне кажучи, тотожна зовнішньополітичному курсові імперіалістичних держав. Як відзначає М. В. Загладин, «обидва напрями у радянології використовують в основному однакові по суті фальсифікації. По-перше, ними перекручується зміст ленінського вчення про зовнішню політику соціалізму; по-друге, береться під сумнів послідовність КПРС у втіленні ленінських принципів у життя; по-третє, фальсифікується зміст принципу інтернаціоналізму, він ототожнюється з прагненням до «експорту революції»; по-четверте, заперечується нерозривний взаємозв'язок між принципами інтернаціоналізму і мирного співіснування у соціалістичній зовнішній політиці, вони зображуються як щось взаємовиключаюче. Нарешті, і це найголовніше, ігнорується класова природа зовнішньої політики, яка виключає можливість будь-якого «синтезу» соціалістичної і імперіалістичної зовнішньої політики»⁹.

Ленінські ідеї про співвідношення інтернаціонального і національного зазнають атак і з боку сучасних ревізіоністів й опортуністів.

⁷ Flechtheim O. Weltkommunismus in Wandel. — Köln, 1967. S. 41, 93.

⁸ Meissner B. Lenin und das Selbstbestimmungsrecht der Völker Osteuropa. — Stuttgart, 1970, S. 259.

⁹ Загладин Н. В. Антисоветизм в глобальной стратегии империализма США. — М., 1981, с. 57—58.

В унісон з ідеологами буржуазії вони на всі лади товкмають про «непримиренність» патріотизму й інтернаціоналізму, про «несумісність» національних інтересів і інтернаціональних обов'язків робітничого класу. Ігноруючи діалектику національного й інтернаціонального, праві ревізіоністи домагаються підпорядкування класових інтересів пролетаріату по-націоналістичному витлумаченням «інтересам нації», фабрикують всілякі «національні моделі» соціалізму, які заперечують пролетарський інтернаціоналізм і базуються на націонал-реформістській ідеології і політиці.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що класовий підхід полягає не в ігноруванні або забутті національних завдань, а в розгляді їх крізь призму загальних, інтернаціональних інтересів і цілей робітничого класу, всіх трудящих. Оскільки корінні інтереси і цілі робітничого класу різних країн єдині, то немає і не може бути антагоністичних суперечностей між національними інтересами робітничого класу, трудящих даної країни і інтернаціональними інтересами світового революційного руху в цілому. Опортунізм же завжди виходить з хибно трактованих національних інтересів і завдань, розглядаючи їх поза зв'язком з інтересами трудящих, переважної частини народу, поза зв'язком з виконанням інтернаціональної визвольної місії робітничого класу. За такого підходу, зазначав В. І. Ленін, «зникає інтернаціоналізм, лишається убогий, зашкарублий націоналізм»¹⁰.

У літературі слухно звертається увага на необхідність розрізнення понять «національне» і «націоналістичне»¹¹. Це питання, однак, має, крім теоретико-методологічного, ще й практичний — ідеологічний і політичний аспект. Так, пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм ніколи не поплутує, не отождоює «національне» і «націоналістичне», тоді як сучасний антикомунізм і ревізіонізм, навпаки, свідомо ставлять між ними знак рівняння. Національне не відгороджене нездоланим муром від інтернаціонального і не протистоїть йому, тоді як націоналістичне, яке є абсолютизацією і перекрученням національного, несумісне з інтернаціоналізмом¹². За своєю внутрішньою сутністю справжній інтернаціоналізм означає гармонійний зв'язок національного й інтернаціонального як двох нерозривних сторін революційно-визвольного руху.

Пролетарський інтернаціоналізм, його принципи зазнають нині тиску не тільки справа, але й «зліва» — з боку різних «ліво»-екстремістських угруповань. Підміняючи діалектику інтернаціонального й національного метафізикою «чистого інтернаціоналізму», вони протиставляють інтернаціоналізм патріотизмові, замість принципу революційної солідарності підсовують доктрину «експорту революції», а ленінську теорію соціалістичної революції подають як ідею «перманентної планетарної революції». У своїх нападках на КПРС, на політику Радянського Союзу, країн соціалістичної співдружності сучасні ренегати, власне кажучи, повторюють старі наклепницькі вигадки трояцькістів, які звинувачували нашу партію і країну в «національній обмеженості», в «забутті» інтернаціонального обов'язку, у «відмові» від пролетарського інтернаціоналізму.

Поширювані буржуазними фальсифікаторами і їхніми ревізіоністськими епігонами антинаукові концепції ґрунтуються на спотворенні сутності процесів, що відбуваються у світовій соціалістичній системі, в комуністичному, робітничому і національно-визвольному русі, викривленні суті і соціального змісту понять інтернаціонального і національного. «Спільною рисою будь-яких перекручень пролетарського інтер-

¹⁰ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський, с. 283.

¹¹ Див.: *Современное революционное движение и национализм*. — М., 1973. — 320 с.

¹² Див.: *Баграмова Э. А. Ленинская национальная политика: достижения и перспективы*. — М., 1977. 166 с.

націоналізму є ігнорування або схематизація органічно властивої йому єдності інтернаціонального і національного, співвідношення між якими руйнується або зводиться до суто механічного зв'язку»¹³.

Пролетарський інтернаціоналізм, учив В. І. Ленін, має дійсний характер. Він несумісний з концепціями тих, хто визнає інтернаціоналізм на словах і заперечує його на ділі. У ленінському розумінні «інтернаціоналізм на ділі — один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандаю, співчуттям, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лій, і тільки її одної, в усіх без винятку країнах»¹⁴⁻¹⁶.

У наші дні, коли доля світової революційно-визвольної боротьби багато в чому визначається утвердженням і дієвістю пролетарського інтернаціоналізму, праві і «ліві» опортуністи з дедалі більшою запопадливістю вдаються до «інтернаціоналізму на словах», приховуючи за цим свої ворожі істинному інтернаціоналізмові націоналістичні поривання, розкольніцькі цілі. Тому з винятковою гостротою постає завдання викривати такий «інтернаціоналізм на словах» і протиставляти йому, як заповідав В. І. Ленін, інтернаціоналізм на ділі.

Останнім часом з боку відступників від марксизму-ленінізму робляться спроби винайти різні концепції «інтернаціоналізму нового типу». Одні з них, приміром, словесно декларуючи свою «відданість» інтернаціоналізмові, кладуть в основу основ вимогу «самостійного і паралельного розвитку революційної ініціативи», що фактично приводить до сектантства, заперечення інтернаціональної єдності революційних сил. Інші, посилаючись на факт розширення складу учасників революційної і демократичної боротьби у світі, виступають за подолання «обмеженості марксистсько-ленінського інтернаціоналізму» і надають йому такого безмежного тлумачення, що зводять наівицеь його класовий зміст.

Марксист-ленінці рішуче відкидають розпливчате, позакласове тлумачення інтернаціоналізму, виступають проти підміни пролетарського інтернаціоналізму «міжнародним єднанням» взагалі, за привід якого править розширення фронту антиімперіалістичних сил. Відомо, що В. І. Ленін ще в перші повоєнні роки вважав закономірним розширення лозунга «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!», до якого прилучалися гноблені імперіалізмом народи. Але — і це важливо — класовий зміст інтернаціоналізму від того не зазнав змін. І сьогодні комуністи-ленінці, послідовно борючись за згуртування всіх сил миру і соціального прогресу проти імперіалізму, мілітаризму, реакції, твердо додержуються класової позиції.

Пролетарський інтернаціоналізм — поняття історичне, яке розвивається поряд з міжнародним комуністичним і робітничим рухом. Та ні збагачення змісту, ні розширення сфери дії, ні збільшення багатоманітності форм виявлення не означають зміни його класової природи. Сутність пролетарського інтернаціоналізму на всіх етапах революційного процесу завжди одна і та сама. Він був завжди і лишається сьогодні органічною складовою частиною ідеології і політики робітничого класу, ефективним засобом згуртування і об'єднання його як передового загону революційно-визвольної боротьби трудящих проти капіталізму¹⁷.

¹³ На фронтах ідеологічних битв: Проблеми ідеологічної боротьби на сучасному етапі. — М., 1979, с. 49.

¹⁴⁻¹⁶ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції. — Повне зібр. творів, т. 31, с. 164—165.

¹⁷ Теоретичні і політичні аспекти проблеми співвідношення пролетарського інтернаціоналізму і загальнодемократичної солідарності докладно проаналізовано на Всесоюзному симпозіумі «Інтернаціональне і національне в сучасному революційному процесі» (Київ, жовтень 1980 р.). Див.: Вопр. філософії, 1981, № 5, с. 159—164.

Життєдіяльність, зростаюча значущість ідей пролетарського інтернаціоналізму з усією силою підтверджені поширенням його принципів на міждержавні відносини країн соціалізму. Утворення і розвиток соціалістичної співдружності означають не тільки розширення сфери впливу пролетарського інтернаціоналізму, а й досягнення якісно нового етапу в розвитку міжнародних відносин, які базуються на соціалістичному інтернаціоналізмі. Це, зокрема, яскраво підтвердили рішення наради на вищому рівні країн — членів РЕВ, яка відбулася в Москві.

Ідеологічні випадки антикомуністів, спрямовані проти пролетарського інтернаціоналізму, мають на меті не лише фальсифікацію його сутності, а й підміну його критеріїв, які виражають класову природу політики, стратегії і тактики марксистсько-ленінських партій, їхню вірність міжнародній солідарності революційних борців. Згідно з ленінським ученням, інтернаціоналізм завжди конкретний, конкретні і його критерії. Як відзначає секретар ЦК КПРС товариш Б. М. Пономарьов, весь досвід визвольного руху робітничого класу показує, що «форми, критерії пролетарського інтернаціоналізму історичні, вони видозмінюються разом із світовим революційним процесом. Самий же принцип пролетарського інтернаціоналізму, принцип солідарності і взаємозв'язку основних потоків світового революційного процесу не порушній, бо він виражає загальну закономірність класової боротьби»¹⁸. У зв'язку з цим у теоретичному аналізі і політичній практиці надзвичайно важливо чітко розмежовувати загальні і специфічні, головні і неголовні, постійно діючі і тимчасові критерії пролетарського інтернаціоналізму¹⁹. Хоча специфіка соціально-історичного становища тих чи тих країн накладає відбиток на вимоги, пов'язані з виконанням інтернаціональних обов'язків певним конкретним загоном робітничого класу, це аж ніяк не виправдовує концепції «множинності» пролетарського інтернаціоналізму. Загальні, головні його критерії єдині, об'єктивні. Вони виражають найважливіші завдання робітничого класу не стосовно до особливостей певної країни або регіону, а згідно з інтересами всього світового революційного руху. Ці критерії фіксують і своєрідність розстановки основних класових сил на міжнародній арені в даний історичний момент²⁰.

В сучасну епоху загальним і головним критерієм пролетарського інтернаціоналізму виступає, за В. І. Леніним, ставлення до реального соціалізму. Саме це, підкреслював він, дає можливість відрізнити істинних інтернаціоналістів від удаваних, робити висновки про вірність принципам пролетарського інтернаціоналізму. Від моменту створення Радянської держави ставлення до неї, вияв класової солідарності з нею, захист і підтримка СРСР стали наріжним каменем, найважливішим критерієм інтернаціоналізму і революційності. Країна Рад, її зміцнення, наголошував В. І. Ленін, потрібні «всесвітньому комуністичному пролетаріатові для боротьби з всесвітньою буржуазією і для захисту від її інтриг»²¹.

Ленінська оцінка першорядної значущості успіхів соціалістичного творення в СРСР, зростання його економічної й оборонної могутності для перспектив розвитку світового революційного процесу дістала своє відображення у документах Комуністичного Інтернаціоналу. Так, наприклад, на III Конгресі Комінтерну наголошувалось, що «Радянська Росія лишається першою і найважливішою твердиною світової

¹⁸ Пономарев Б. Некоторые вопросы теоретической работы КПСС за 60 лет после Октябрьской революции.— Проблемы мира и социализма, 1977, № 9, с. 9.

¹⁹ Див.: Теоретические вопросы пролетарского интернационализма.— М., 1972; Товатов Г. Т. Марксистско-ленинское учение о пролетарском интернационализме и современность.— Научный коммунизм, 1977, № 2.

²⁰ Див.: Жилин Ю. Действительный интернационализм.— Коммунист, 1979, № 8, с. 92.

²¹ Ленін В. І. До питання про національність або про «автономізацію».— Повне збір. творів, т. 45, с. 343.

революції»²². У резолюції IV Конгресу зазначалось, що вся діяльність Країни Рад «є боротьба за визволення пролетарів, пригноблених і експлуатованих всього світу від кайданів рабства»²³. Конгрес закликав трудящих всіх країн «якнайактивніше демонструвати свою моральну, економічну і політичну солідарність з Радянською Росією»²⁴.

Світова система соціалізму — головне досягнення міжнародного робітничого руху, його оплот, вирішальна революційна сила сучасності. «Імперіалістичні політики всіляко намагаються обмежити міжнародний вплив країн соціалізму», — підкреслив у промові на зустрічі з виборцями Куйбишевського виборчого округу Москви 2 березня 1984 року Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко. — Вони намагаються ослабити їх згуртованість, розхитати основи соціалістичного ладу там, де, як їм здається, можна розраховувати на успіх. В цих умовах особливо важливо зберігати і зміцнювати солідарність братніх соціалістичних країн»²⁵.

Марксист-ленінці вбачають свій найперший інтернаціоналістський обов'язок у тому, щоб всіляко зміцнювати позиції світового соціалізму. Вони викривають спроби антикомуністів і ревізіоністів послабити могутність соціалістичної співдружності, підірвати її єдність, заперечити загальні закономірності і принципи становлення і розвитку комуністичної формації.

Сьогодні, як і в минулому, найголовнішим критерієм інтернаціоналізму лишається ставлення до СРСР і КПРС. Братерська солідарність з ними — не політична кон'юнктура, а історична необхідність всієї епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму. Для чилійських комуністів, заявив Генеральний секретар Компартії Чілі Л. Карвалан, доля «батьківщини міцно пов'язана з боротьбою сил, які здійсмають прапор миру і головний оплот яких — Радянський Союз і вся соціалістична співдружність»²⁶. «Ми, сирійські комуністи, як і всі комуністи і ширі патріоти арабських країн, — сказав у виступі на з'їзді Генеральний секретар ЦК Сирійської Компартії Х. Багдаш, — розглядаємо Радянський Союз як велику соціалістичну державу, досягнення якої є досягненнями всіх трудящих земної кулі»²⁷. У привітанні XXVI з'їздові КПРС від Німецької Компартії говориться: «Ми завжди діємо в дусі заповітів Ернста Тельмана, який вважав ставлення до Радянського Союзу, першої в світі держави робітників і селян, пробним каменем для кожного комуніста»²⁸.

Роль і місце СРСР у соціалістичній співдружності, в розвитку всього світового революційного процесу визначається аж ніяк не суб'єктивними міркуваннями і не вигаданими нашими ворогами прагненням до «гегемонії», а об'єктивними факторами. Саме Радянський Союз є наймогутнішою з економічного і воєнного погляду соціалістичною країною, далі від усіх просунувся на шляху перебудовни суспільства на початках наукового комунізму, нагромадив найбагатший революційний і творчий досвід. Країна Рад зробила найбільший внесок у справу революційного оновлення світу, зміну співвідношення класових сил на міжнародній арені на користь демократії і соціального прогресу. Вона стоїть на сторожі безпеки всієї соціалістичної співдружності, захисту її від імперіалістичної загрози, становить головну опору і надію трудящих усіх країн у їхній боротьбі за соціальне і національне визволення. У Звітній доповіді ЦК КПВ V з'їздові Компартії

²² В. И. Ленин и Коммунистический Интернационал. — М., 1970, с. 313.

²³ Там же, с. 470.

²⁴ Там же, с. 313, 470.

²⁵ Радянська Україна, 1984, 3 берез.

²⁶ XXVI съезд Коммунистической партии Советского Союза: Стенограф. отчет. — М., 1981, т. 2, с. 57.

²⁷ Там же, с. 128.

²⁸ Там же, т. 3, с. 244.

В'єтнаму, з якою виступив Генеральний секретар ЦК КПВ Ле Зуан, відзначалося: «Тісна згуртованість і всебічне співробітництво з СРСР — це принцип, це стратегія, водночас це революційний пафос. Перед нашою партією стоїть завдання виховання поколінь у дусі цього принципу, в дусі глибокого розуміння цієї стратегії, з тим, щоб перетворити її на рушійну силу розвитку нашої революційної справи до цілковитого перемоги»²⁹.

Тим часом антикомуністична пропаганда, фальсифікуючи основні критерії інтернаціоналізму, запекло нападає на корінні основи комуністичного руху. Такі представники буржуазної «радянології», як К. Мерперт, Г. Ноллау, Е. Ленджіел, С. Хук та інші, називають пролетарський інтернаціоналізм «радянським націоналізмом». Спотворюючи сучасні критерії інтернаціоналізму і насамперед головний з них — ставлення до Радянського Союзу, ідеологи імперіалізму сподіваються в такий спосіб послабити єдність соціалістичних країн і міжнародного комуністичного руху, підірвати згуртованість усіх революційних сил світу.

Здійснення своєї контрреволюційної стратегії вороги соціалізму пов'язують з активізацією своїх прибічників — сучасних ревізіоністів і опортуністів, які останнім часом роблять спроби переглянути основний критерій пролетарського інтернаціоналізму, заперечити роль реального соціалізму, значення СРСР як опорної сили світового революційно-визвольного руху. У цьому, зокрема, політичний підтекст поширюваного буржуазною пропагандою міфу про «переміщення центру боротьби за соціалізм» у Західну Європу.

Такі ренегати, як Гароді, Фішер, Петков та інші, ігнорують реальний соціалізм, пов'язують соціальний прогрес і майбутнє людства лише з країнами Заходу, яким нібито належить «відродити соціалізм», створити «передову соціалістичну точку відліку». Цілком очевидно, що спроби перегляду об'єктивних критеріїв пролетарського інтернаціоналізму базуються на викривленому уявленні про характер сучасної епохи і її основну суперечність, на нерозумінні дії закономірностей і перспектив розвитку революційно-визвольної боротьби, ігноруванні наявної в світі розстановки класових сил і насамперед — на запереченні вирішальної ролі світового соціалізму (і особливо ролі СРСР) в боротьбі за мир і соціальний прогрес. Досвід історії свідчить, що відстояти мир, успішно розв'язувати завдання соціального і національного визволення трудящих без Радянського Союзу, соціалістичної співдружності, тим більше діючи на шкоду цій вирішальній революційній силі сучасності, неможливо. Такий курс неминуче приводить до поразок.

Те, що Радянський Союз відіграє провідну роль у всесвітньому революційно-визвольному русі, де-факто визнають і ідеологи імперіалізму. Своєрідним підтвердженням цього є спрямованість їхніх пропагандистських акцій, ідеологічних диверсій, розрахованих на заподіяння економічної, політичної, ідеологічної, культурної шкоди передусім Радянському Союзові. Не випадково саме антирадянське ставлення антикомунізму, а також і те, що будь-які підіривні дії антикомуністів (хоч би в якому регіоні вони провадились і проти якої б конкретної країни спрямовувались) в кінцевому підсумку мають на меті підірив провідної ролі СРСР у світовому революційному процесі, ослаблення того революціонізуючого впливу, який робить Радянський Союз на міжнародне життя.

Антирадянський характер ідеологічних диверсій імперіалізму якраз проступає в діяльності буржуазних націоналістів. Саме на націоналістичні тенденції, що звичайно набирають форми антирадянщини, буржуазні ідеологи і політики роблять нині ставку в боротьбі проти соціалізму і міжнародного комуністичного руху. Для розпалюван-

²⁹ Правда, 1982, 28 марта.

ня націоналізму, який має неприховану антирадянську спрямованість, для відриву від СРСР інших соціалістичних країн і марксистсько-ленінських партій вони вдаються до розмірковувань про «застарілість» і «догматизм радянської моделі» соціалізму, рекламують концепції «ліберального», «демократичного», «гуманного» соціалізму. З тією ж метою робляться і підступні спроби внести розлад у комуністичний рух, підірвати єдність і співробітництво соціалістичних країн. Такого курсу додержувались буржуазні «режисери» «чехословацької кризи» в 1968 р.; у дещо підновленому вигляді він виявився в діяльності ворогів соціалізму у Польщі в 1980—1982 рр. Його невпинно пропагують буржуазні ідеологи. Скажімо, газета «Франкфуртер Альгемайне» (ФРН) недвозначно «рекомендувала» комуністам різних країн «прагнути до скорочення партійних зв'язків з Радянським Союзом і підготовки розриву з Москвою»³⁰. Ідейки про подібним чином витлумачену «самостійність» компартій і соціалістичних країн, «незалежність» їх від КПРС і СРСР — небезпечна пастка класового противника, в яку потрапляють ті, хто пориває з принципами марксизму-ленізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Активно поширювані ідейними захисниками капіталізму так званий національний комунізм і пов'язана з ним теорія «поліцентризму», за розрахунком їхніх авторів, покликані слугувати противагою ленінському принципові єдності інтернаціонального і національного, програмою дій контрреволюційних, антисоціалістичних сил. Політиці імперіалізму, спрямованій на підірив співдружності соціалістичних країн, розкол комуністичних лав, КПРС, всі братні партії протиставляють свою непорушну солідарність, високу пильність, політику зміцнення єдності соціалістичної співдружності, згуртованості комуністичного руху на принциповій основі марксизму-ленізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, «нас, радянських комуністів, широко радує, що в боротьбі за мирне майбутнє і прогрес людства ми йдемо пліч-о-пліч з мільйонами братів по класу, з численними загонами світового комуністичного і робітничого руху»³¹.

КПРС завжди розглядала і розглядає свою діяльність у нерозривному зв'язку з розвитком і завданнями світового революційного процесу, виступала і виступає бойовим загоном міжнародного комуністичного руху.

* * *

Пролетарский, социалистический интернационализм является основополагающим принципом внешней политики нашей страны, принципом взаимоотношений между странами социалистического содружества, между братскими компартиями, между основными движущими силами мирового революционного процесса. В стремлении ослабить его организующую силу буржуазные идеологи, оппортунисты и ревизионисты всех мастей и оттенков пытаются всячески извратить сущность этого принципа, фальсифицировать его роль в истории мирового освободительного движения, посеять недоверие и враждебность к Советскому Союзу, к другим странам социализма.

В статье развенчиваются пропагандистские мифы антикоммунистов, нацеленные на подрыв пролетарской, интернационалистической сплоченности международного коммунистического движения.

³⁰ Frankfurter Allgemeine, 1976, 1 März.

³¹ Черненко К. У. Промова на позачерговому Пленумі ЦК КПРС, 13 лют. 1984 р.— В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лют. 1984 р. К., 1984, с. 19.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Київський університет ім. Т. Г. Шевченка має широкі міжнародні контакти, розвиває науково-технічне співробітництво з зарубіжними вузами, насамперед соціалістичних країн. В університеті здійснюється велика робота щодо виконання завдань, поставлених на XXVI з'їзді КПРС, — «перетворити наступні дві п'ятирічки в період інтенсивної виробничої і науково-технічної кооперації країн соціалізму»¹.

Значний внесок у розв'язання цього завдання робить і професорсько-викладацький колектив філософського факультету КДУ. Важливими формами цієї діяльності є підготовка філософських кадрів для братніх соціалістичних країн, викладання в цих країнах, розробка разом із зарубіжними вченими наукової проблематики.

На філософському факультеті навчаються 162 студенти, 51 аспірант і п'ять стажерів з 21 країні світу — ЧССР, УНР, МНР, ПНР, НРБ, Республіки Куба, В'єтнам, Афганістану, Лаосу, Ефіопії, Конго, Гвінеї-Бісау, Греції, Португалії, Мадагаскару, Сальвадору та ін. Це свідчить про високий престиж філософського факультету і водночас накладає на професорсько-викладацький колектив особливу відповідальність.

Основним у навчально-виховній роботі з іноземними студентами є глибоке вивчення марксистсько-ленінської теорії, праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, програмних документів КПРС, переконливий показ переваг радянського способу життя, досягнень духовної культури розвинутого соціалізму.

Організація учебного процесу ґрунтується на органічній єдності всіх форм і методів навчання і виховання майбутніх спеціалістів. Велика увага приділяється питанням підвищення ідейного рівня, поглибленню змісту і вдосконалення методики навчального процесу. Нині прийняті нові учебні плани, переглянуті існуючі і розроблені нові спецкурси з врахуванням сучасних проблем комуністичного будівництва, специфіки навчання радянських та іноземних студентів, майбутньої роботи спеціалістів із зарубіжних країн, а також загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені. Збільшилася кількість годин на вивчення основних дисциплін (діалектичного історичного матеріалізму, наукового комунізму, загальної і соціальної психології та ін.). Розширено тематику спецкурсів з

актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії, вивчається повний спецкурс «Вступ до спеціальності». Передбачено і практикується диференційне читання лекцій для радянських і іноземних студентів молодших курсів із врахуванням їхньої підготовленості. Серед нових спецкурсів особливий інтерес становлять такі: «Соціологічні проблеми формування особи» (професор І. Ф. Надольний), «Теорія і практика комуністичного виховання» (професор В. О. Кудін), «Реакція сутність ідеології і політики міжнародного сіонізму» (професор С. Г. Фіногеев), «Теорія і практика атеїстичного виховання» (професор В. К. Татчер) та ін.

Кафедри факультету широко розгорнули роботу щодо інтенсифікації навчального процесу: впроваджуються проблемний метод, технічні засоби навчання. Дедалі більше застосовуються активні форми вивчення суспільних наук: написання рефератів, участь у семінарах-конференціях, теоретичних семінарах, проведення практичних занять у музеї В. І. Леніна — філіалі Центрального музею В. І. Леніна, Українському державному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., на промислових підприємствах міста та ін.

На кафедрах розроблено систему комплексного методичного забезпечення всіх форм навчального процесу текстами лекцій, структурно-логічними схемами і технологічними картами, програмами курсів суспільних наук, спецкурсів, планами семінарських занять, індивідуальними робочими планами викладачів, слайдами, графіками проведення відкритих занять та ін.

Важливим чинником вдосконалення учебно-виховного процесу є контроль за успішністю студентів. На факультеті практикуються такі форми контролю, як опитування на початку лекцій, на семінарських заняттях, перевірка конспектів лекцій і першоджерел, письмові контрольні роботи, колоквіуми та ін. Результати поточного контролю, як і результати сесій, уважно аналізуються керівництвом факультету, зокрема групами аналізу успішності, повідомлення яких заслуховуються на засіданнях кафедр, методичної комісії і Ради факультету, що стимулює далі підвищення ефективності навчального процесу, посилення індивідуального підходу до роботи з іноземними студентами.

Особлива увага на факультеті приділяється їх практичній підготовці. Разом з радянськими студентами вони проходять практику: перший курс — навчально-ознайомлювальну, другий — суспільно-політичну

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1968, с. 8.

ну, третій — лекційно-пропагандистську (всі без відриву від навчання), четвертий — соціологічну і п'ятий курс — педагогічну (з відривом від навчання).

Іноземні студенти філософського факультету беруть активну участь у роботі проблемних студентських груп і науково-теоретичних семінарів. Починаючи з другого курсу, вони вступають до наукового студентського товариства, де проводять наукові дослідження. Наслідком цього є широка і успішна участь студентів-іноземців у всесоюзних конкурсах студентських робіт із суспільних наук, конкурсах студентських робіт філософського факультету, традиційних Днях науки, інтернаціональних науково-практичних конференцій. Серед активістів науково-дослідної роботи відзначимо Дуартеза Діаса Емілію (Республіка Куба), Христо Христова (НРБ), А. Трейблову (ЧССР), Лала Акбарі (Афганістан), Де Сеабре Діаса Жоао Америк (Португалія), Д. Триандафілідіса (Греція), Дугарджавина Баасансурена (МНР) та інших студентів-іноземців.

У позанавчальний час для студентів-іноземців працюють університетська школа молодого комуніста, інтерклуб, лекторії «Радянський спосіб життя і розвиток особи», «Культура народів світу і ти», «Ми — інтернаціоналісти» та ін. За останні роки поліпшилася система інформування іноземних студентів, чому значною мірою сприяло впровадження на факультеті єдиного дня політичного інформування. Перед радянськими й іноземними студентами факультету виступали секретар ЦК Компартії України О. С. Капто, заступники міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Л. О. Канищенко і К. А. Колосова, начальник управління Мінвузу УРСР В. І. Даниленко, ректор Київського університету член-кореспондент АН УРСР, професор М. У. Білий та ін.

Професорсько-викладацьким колективом факультету організоване політнавчання іноземних студентів. На базі філософського факультету відкрита загальноуніверситетська дворічна школа, працює постійно діючий теоретичний семінар для студентів — членів комуністичних і робітничих партій. Велику роботу проводить Рада інтернаціональної дружби. Кафедри факультету є колективними наставниками землячів іноземних студентів.

Після закінчення курсу навчання найбільш готовленіші з теоретичного погляду іноземні студенти одержують рекомендації в аспірантуру, проходять стаціонарне або заочне навчання при кафедрах суспільних наук філософського факультету.

Теми дисертаційних робіт іноземних аспірантів присвячені розглядові конкретних проблем соціалістичного будівництва, світового і комуністичного робітничого руху, духовної культури соціалізму. Їх наукові дослідження побудовані переважно на конкретному матеріалі своїх країн. Вони відзначаються актуальністю, практичною значущістю, професіоналізмом. На сьогодні звання кандидата філософських наук на факультеті здобули 19 іноземних випускни-

ків аспірантури: В. Боровець, В. Кондуша, В. Лютій (ПНР), Й. Мнгаши, М. Чичкопова (ЧССР), В. Пантелеев (НРБ), Рохас Іліама і Едуардо Альберто Сантос (Республіка Куба) та ін.

Кафедри факультету підтримують тісні наукові контакти з відповідними підрозділами вузів НДР, НРБ, ПНР, ЧССР, УНР, Республіки Куба. Взаємні консультації з актуальних проблем марксистсько-ленінської філософської науки, наукове стажування, обмін спеціалістами і науковими публікаціями, участь у міжнародних наукових симпозиумах і конференціях, спільна розробка комплексних наукових тем та ін. — ось далеко не повний перелік форм міжнародних наукових зв'язків колективу філософського факультету.

Останніми роками здійснено чимало спільних наукових розробок і публікацій. Так, тільки за останній час у міжвідомчих збірниках «Проблеми філософії», «Філософські проблеми сучасного природознавства», «Питання наукового компюнізму» учені соціалістичних країн — І. Коня, П. Поор (Дабренський університет), Г. Гече (Будапештський університет), Д. Віттіх, К. Геслер, В. Мюллер, Р. Крашер (Лейпцігський університет) та ін. опублікували близько 20 наукових статей. Приблизно стільки ж публікацій провідних учених філософського факультету Київського університету — у наукових збірках вузів-партнерів.

Значний інтерес філософської громадськості викликало спільне наукове дослідження вчених філософського факультету Київського університету (професори В. Г. Антоненко, І. Ф. Надольний, доцент О. В. Лазоренко та ін.) і філософів Дабренського університету (А. Дер, Ш. Кіш, Д. Фаркаш та ін.) на тему «Соціалістична духовна культура: деякі питання історії, теорії, практики». У виданій у 1980 році російською і угорською мовами монографії (під редакцією професорів В. Г. Антоненка і Д. Фаркоша) висвітлені актуальні питання теорії і практики соціалістичної духовної культури, показано її вплив на формування особи, роль у сучасній ідеологічній боротьбі, піддаються критиці буржуазні і ревізіоністські фальсифікації сутності духовної культури розвинутого соціалізму.

В одинадцятій п'ятирічці кафедри факультету проводять як двосторонні, так і багатосторонні наукові співробітництво з таких комплексних тем, як «Внесок мистецтва у процесі формування соціалістичної орієнтації і соціалістичного способу життя» (кафедра етики і естетики Київського університету — Лейпцігський і Берлінський університети), «Закономірності формування і розвитку суспільної свідомості за соціалізму» (кафедри історичного матеріалізму Київського, Московського, Лейпцігського університетів), «Філософські проблеми сучасного природознавства» (кафедри філософії природничих факультетів Київського, Ленінградського університетів — Берлінський університет, Лейпцігський і Дрезденський технічні університети) та ін. Підвищенню ефективності міжнародного

наукового співробітництва сприяють систематичні відрядження провідних спеціалістів філософського факультету КДУ в зарубіжні вузи-партнери. Тільки за останні п'ять років для участі в міжнародних наукових симпозіумах і семінарах, погодження тематики наукових досліджень, розширення учбово-виробничих контактів до вузів зарубіжних країн було відряджено близько 30 викладачів філософського факультету. За цей же період кафедри факультету прийняли 35 учених з вузів-партнерів соціалістичних країн. Гостям факультету були начальником управління суспільних наук Мінвузу Республіки Куба Леонель Тріану, ректор Дебреценського університету, професор І. Коця, завідувачі кафедрою Лейпцигського університету професор К. Зайдель, завідувачі кафедрою психології Бренського університету професор П. Куриць та ін. Завдяки міжнародному науковому співробітництву факультет відвідали також професори Атодїєв Ісін і Кокен Сасакі (Японія), Лікі Іліє (СРР), Айрікі М. Гуліцька (США) та ін.

Важливою формою співробітництва філософського факультету з вузами-партнерами зарубіжних країн є викладацька діяльність професорсько-викладацького ко-

лективу за кордоном. У різні роки співробітники філософського факультету відряджалися у В'єтнам, Афганістан, ЧССР, ПНР, Республіку Куба, НРБ, НДР та ін. Так, професор А. Д. Залевський з 1975 до 1977 р. працював у Гаванському університеті; з 1976 до 1978 р. там же викладав і доцент Л. В. Губерський; професор І. В. Бичко з 1980 року до 1981 р. читав філософію у вузах ЧССР; професор М. Г. Сиршов з 1979 до 1980 р. працював в ПНР. Викладач Ю. П. Зарницький читав філософію і науковий комунізм в Афганістані; професор І. М. Карнаухов працював на посаді радника міністра вищої і середньої освіти Республіки Куба, на викладацькій роботі за кордоном перебували доценти В. М. Костев, В. М. Фененко, М. Г. Погрібний, Л. Ф. Бурлачук та ін.

Міжнародні зв'язки філософського факультету будуть, безперечно, і надалі поглиблюватися й розширюватися. Сьогодні факультет стає одним із міжнародних центрів підготовки марксистсько-ленінських філософських кадрів для зарубіжних країн.

*Л. В. ГУБЕРСЬКИЙ, В. Ф. БІЛИК,
В. П. АНДРУЩЕНКО*

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

16—18 травня в Київському держуніверситеті відбулася республіканська наукова конференція «Актуальні питання теорії і практики морального та естетичного виховання молоді», організована кафедрою естетики КДУ та відділом естетики Інституту філософії АН УРСР.

Відкрив конференцію проректор Київського університету, доктор історичних наук Я. С. К а л а к у р а. Він підкреслив, що про значення морально-естетичного виховання молоді йдеться у рішеннях XXVI з'їзду КПРС, XXVI з'їзду Компартії України, червневого (1983 р.) і лютевого (1984 р.) пленумів ЦК КПРС, що в партійних документах перед філософами були поставлені важливі завдання щодо теоретичного обґрунтування важливості естетичного та морального формування соціалістичної особи. Про успіхи вузівських викладачів і наукових працівників республіки у цій сфері розповіла у своєму виступі завідувача кафедрою етики і естетики КДУ, доктор філософських наук Л. Т. Левчук. Досвідом виховання студентів у Ленінградському університеті поділилася завідувача кафедрою етики і естетики ЛДУ професор В. Г. Іванов.

В роботі секції взяли участь представники майже всіх великих вузів республіки, а також наукові співробітники Інституту філософії АН УРСР. Особливу увагу вони приділяли конкретним питанням морального та естетичного виховання студентів в учбовому процесі та в позалекційний час. Старший науковий співробітник відділу

естетики Н. О. Яранцева (Інститут філософії АН УРСР) порушила питання про значення морального потенціалу класичної художньої спадщини як фактора комуністичного виховання. Проблему сучасної героїки в мистецтві розглянула доцент В. С. Мовчан (Дрогобич); В. К. Ломейко (Львів).

Про психологічні механізми засвоєння художньої та моральної культури говорили: О. І. Левицька, О. І. Фортнова, Л. А. Кремень, Л. В. Мізіна (Ворошиловград), А. М. Новохотський (Северодонецьк), А. В. Азархін, В. В. Білоусова (Дніпропетровськ), Т. Б. Буяльська (Вінниця), В. П. Міхалюк.

У багатьох доповідях відзначалось, що в практиці виховання ще недостатньо застосовуються вже розроблені теорією основні форми та методи впливу мистецтва на студентів. Доктор філософських наук В. Ф. Передерій підкреслив необхідність пов'язувати естетичне та моральне виховання з усім комплексом проблем формування нової людини. Доктор філософських наук В. С. Пазенок показав, що актуальність морально-естетичного виховання молоді зумовлена, зокрема, загостренням сучасної ідеологічної боротьби.

Про конкретні рекомендації щодо естетичного та етичного виховання молоді йшлося в заключному виступі завідувача відділом естетики Інституту філософії АН УРСР, доктора філософських наук, професора В. І. М а з е н і.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ СУСПІЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

Книга «Методологічні аспекти суспільного пізнання»* підготовлена групою провідних учених філософського факультету Київського держуніверситету і розрахована на науковців, викладачів і аспірантів. Не претендуючи на вичерпне висвітлення методології пізнання соціальних процесів, автори сприяють на окремих питаннях. Це — спроба загальної характеристики діалектико-матеріалістичної методології (розд. I), аналіз теоретичних проблем, пов'язаних з реалізацією комплексного дослідження соціальних процесів в умовах розвинутого соціалізму (розд. II), а також з завданнями комуністичного виховання особи (розд. III). Щоправда, розкрити «секрет» такого авторського задуму вдається лише після ретельного прочитання книги, оскільки вона не має передмови (рідкісний випадок!).

Як же розв'язуються у монографії задані вище проблеми?

Розділ перший названо так: «Діалектико-матеріалістична методологія наукового пізнання». Він справляє суперечливе враження, бо поряд з окремими частинами, написаними на високому професійному рівні, трапляються і слабкі місця, недостатньо аргументовані положення.

Відзначимо одразу, що зміст розділу не відповідає назві: тут не дається ні аналізу самого поняття методології, ні викладу основних положень марксистської методології, ні класифікації застосовуваних у науці методів. Висвітлюють лише окремі сторони методології: співвідношення партійності і наукової об'єктивності; деякі питання методологічної ролі матеріалістичної діалектики в розвитку суспільних, природничих і технічних наук; роль сучасної формальної логіки (точніше — навіть методів формалізації) в науковому пізнанні. Чимале місце приділено аналізу значення філософії в інтеграції сучасного наукового знання. Поняття інтеграції характеризується з різних боків — і як таке, що відображує особливості структури цього знання в різних галузях (с. 28), і як засіб його уцілювання і концентрації (с. 33), і як посилена уніфікація понятійного апарата наук (с. 40). Слушно відзначено, що неможливо уніфікувати останні на основі тільки фізики, підкреслено неспроможність методології редукціонізму взагалі. Наголошується на зна-

чenni марксистської філософії як одного з найефективніших інтеграторів у сучасному науковому пізнанні, зроблено спробу обґрунтувати це положення (с. 44—45). У цій частині хотілося б побачити докладний аналіз уже виданих великих праць з цієї проблеми, але, на жаль, його немає. Питання це неабияке. Марксистсько-ленінська філософія становить собою й ідеологію, і науку. Її розвиток характеризується глибокою спадкоємністю. Уважне ставлення до зробленого попередниками, аналіз досягнутого з погляду сучасних вимог суспільної практики і її наступного розвитку, збагачення і творче примноження вже здобутих результатів — ознака справжньої науковості, передумова дальшого плідного руху теоретичної думки.

Підхід авторів до розкриття методології науки не позбавлений інтересу: вони розглядають філософські питання цієї сфери духовного життя суспільства як сполучну ланку між філософією і спеціальними науками, а в кожній галузі знання, в тому числі — у філософії, виділяють основні структурні елементи з наміром схематично, у вигляді матриці подати їхні зв'язки й співвідношення (с. 48). Ідея ця приваблива, проте вона більше проголошується, ніж обґрунтовується. У книжці не розкривається механізм зазначеного поділу, немає аргументів на користь пропонованої формалізації.

У розділі порушено чимало інших цікавих питань, але здебільшого це зроблено побіжно, мимохідь. Скажімо, йдеться про два типи інтеграції наук (с. 52), але ця думка не дістає розвитку. Те саме можна сказати про міркування щодо «цілісних», «субстратних» методів (с. 56) та їх доповняльності (с. 57), щодо «концепції відносної діалектичної вивідності» (с. 58) та її глумачення як окремого випадку методу сходження від абстрактного до конкретного (там же), щодо побудови «теорії діалектики». Трапляються формулювання не просто недостатньо обґрунтовані, не розкриті, але й чітко не продумані. Причому, як зрозуміти такі висловлювання: «Виявляючись у конкретних науках як ідеологія, філософська і світоглядна сторона в конкретних науках має ідеологічний характер» (с. 13).

Добре враження справляє здійснений у цьому розділі аналіз кризи гуманістичних ідей в сучасній буржуазній філософії історії. Тут, хоча й коротко, але переконливо показано, по суті, нападний рух буржуазної філософської думки — від її найбільших завоювань у XVIII—XIX ст., від

* *Методологические аспекты общественного познания.* / Кол. моногр. — Киев: Впш-школа, 1982. — 260 с.

філософсько-історичного раціоналізму просвітників (Вольтера, Віко, Монтеск'є, Руссо), від Канта і Гегеля — до антиінтелектуалізму й антигуманізму, релігійно-містичних учень, відвертої апологетики імперіалістичної політики, ідей історичного песнізму.

Задовольнить пізнавальний інтерес читача, на нашу думку, і підрозділ, присвячений методологічному значенню сучасної формальної логіки. Він написаний на сучасному рівні розробки проблем, дає цілісне уявлення про предмет, містить переконливу критику позитивістських поглядів на логіку, послідовно проводить думку про неї як про історичний продукт (с. 87). Зокрема, вдало показано, як у зв'язку з історичним генезисом людського пізнання вдосковувались підходи до розв'язання однієї з центральних проблем логіки — теорії логічного слідування.

Центральний, найбільший за обсягом другий розділ праці присвячений проблемам комплексних досліджень деяких соціальних процесів розвинутого соціалізму. Тут розглянуто теоретичні основи соціалістичного способу життя і виховання нової людини, співвідношення форм людської діяльності і творчості, питання розвитку політичної системи і культури зрілого соціалізму, природа його суперечностей, форми їхнього вияву і розв'язання.

Слушно відзначається, що шлях до розуміння сутності особи і процесу її формування пролягає через дослідження всієї системи суспільних відносин. Це положення треба всіляко стверджувати, оскільки останнім часом, у зв'язку з посиленням уваги до проблем виховання особи, формування і задоволення її потреб тощо, спостерігаються спроби вбачати в індивіді мало не епіцентр суспільства. У рецензованій книжці чітко проводиться думка, що система суспільних відносин є вихідним пунктом для розуміння особи, а не навпаки (с. 103, 106). Автори мають цілковиту рацію, критикуючи відступи від цього принципового положення марксистсько-ленінської теорії, обстоюючи діалектичний погляд на відносини особи і суспільства, згідно з якими індивід є носієм і виразником соціально-типових відносин — тією мірою, якою він їх опанує (с. 125), а саме вдосконалення суспільних відносин здійснюється людиною, індивідом. Правильним є твердження про те, що саме цілі, інтереси і потреби суспільства (осмислені на емпіричному або теоретичному рівні) визначають ієрархію соціальних вимог до індивіда (с. 105).

У плані аналізу об'єктивних суспільних умов розглядається спосіб життя. Автори вдаються до спроби виділити в ньому загальні, особливі й одиничні умови. Сама по собі ця ідея переконувати не викликає, однак те, як її подано, спантелічує: чому, наприклад, виробничі відносини залічено до загальних умов, а форми власності, що становлять їхню основу, — до особливих (с. 104)? На превеликий жаль, доводиться відзначити, що у висвітленні поруше-

них питань не виявлено належної турботи про їх аргументацію, не використано вже ustalених і навіть відображених у підручниках положень — ні в позитивному, ні в критичному плані.

Розглядаючи типологію особи, автори монографії твердо додержуються ленінського вчення, за яким «особисті виятки з групових і класових типів, звичайно, є і завжди будуть. Але соціальні типи лишаються»¹. Щоправда, ними беруться до уваги передусім найзагальніші групи властивостей, що характеризують тип особи (с. 109). З цих питань широко використано праці радянських філософів (Г. Л. Смирнова, Л. В. Сохань та ін.). Чітко показано співвідношення знань, переконань і дій особи. Автори виразно проводять межу між увієністю як переконаністю, заснованою на знаннях і особистому досвіді (її інколи помилково тлумачать як віру), і вірою, яка «не зважає ні на досвід, ні на знання і спирається на авторитет як на найвищу інстанцію в розв'язанні будь-якої проблеми» (с. 110). У праці містяться плідні думки щодо критерію соціальної зрілості особи (с. 113).

На схвальну оцінку заслуговує розгляд суперечностей розвинутого соціалізму, форм їх вияву й шляхів розв'язання. У монографії пропонується класифікація суперечностей (с. 192), досліджуються принципи пізнання їхньої природи, характеру і значущості. Правильно, на нашу думку, розглянуто проблему основної суперечності соціалістичного суспільства як соціальної системи.

Останній, третій розділ присвячений теоретичним питанням морального, естетичного й атеїстичного виховання особи. Тут чітко проводиться думка про те, що моральне формування людини відбувається в процесі суспільно значущої творчої діяльності, показано, що завдання естетичного виховання не зводяться до самого лише виховання художнього смаку або навичок сприймання краси, а є систематичним і комплексним розвитком почуттів і творчих здібностей, які розвивають здатність людини творити красу і доставати насолоду від неї (с. 236). Значну увагу приділено розкриттю значення атеїстичного виховання трудящих. Автори піддають критиці спроби представників релігійної ідеології ототожнити релігійну і національну належність, зобразити окремі релігійні традиції як національні (с. 252). На наш погляд, розділ набув би більшої повноти і цільності, якби в ньому було розглянуто питання трудового виховання і виховання політичної культури, усунено зайві теоретизування щодо загальновідомих питань на зразок співвідношення теорії і методології (с. 218), а дослідження проблем супроводилось, замість розлогих переказів поглядів певних авторів (с. 229, 230), критичним зіставленням концепцій.

¹ *Ленін В. І.* Чергові завдання Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 36, с. 195.

Окремі положення цього розділу також потребують чіткішого формулювання. Хіба можна погодитись, наприклад, з таким категоричним твердженням: «Релігійні пережитки не породжують безпосередньо відхилень від норм комуністичної моральності» (с. 257)? Недостатньо аргументованим є такий висновок: «Якісні зміни у змісті і функціях моральності докорінно змінюють уявлення про її можливість» (с. 215).

Аналіз рецензованої монографії показує,

що в ній міститься цікавий матеріал з ряду важливих проблем розвинутого соціалізму. Багато питань дисципліно на високому науковому рівні. Водночас книга має відбиток поспіху, який, очевидно, завадив авторам додержатись цього рівня до кінця. Неухильне підвищення якості наукової продукції є важливим завданням радянських філософів, і резерви тут, як свідчить приклад рецензованої праці, чималі.

В. І. СОЛДАТОВ

КАТЕГОРІАЛЬНІ ОСНОВИ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

В останні роки на основі плідних досліджень категоріального ладу мислення і особливостей його заломлення в конкретному-науковому знанні склалися об'єктивні передумови для переходу до глибшого аналізу відношення філософії і науки в культурно-історичному контексті. Звернені до вивчення і аналізу суттєвих параметрів цього відношення монографія В. Л. Храмової* робить значний внесок у з'ясування ролі її значення діалектичних категорій у становленні, функціонуванні, розвитку і соціально-культурній детермінованості теоретичних систем знання. У цій книжці традиційні гносеологічні проблеми включені в загальний контекст духовного і практичного освоєння світу, що дає авторів можливість органічно поєднати дослідження переходу від емпіричного до теоретичного і від нього до практики зі змістовним аналізом формальних аспектів наукової теорії, логіко-методологічних і історико-наукових закономірностей переходу від однієї теорії до іншої, ролі її впливу загальнокультурних, філософських і спеціально-наукових чинників на розвиток науки, механізмів і способів детермінації пізнавального процесу соціальними, культурними, психологічними й іншими обставинами.

Хоча у вступі й зауважується, що автором розглядається переважно проблема категоріального синтезу знання, але сама логіка дослідження визначає, що цим аспектом не вичерпується весь його зміст. Пояснюється це, мабуть, тим, що проблема синтезу теоретичного знання належить до досить високого рівня рефлексії, обґрунтованість звернення до якого мотивується постановкою і розглядом великої сукупності підпорядкованих одне одному питань.

Тут на перший план висувається насамперед вироблення такого розуміння категорій, яке б не обмежувалося логіко-гносеологічним трактуванням їх як форм пізнання, а розглядало їх як форми самосвідомості її цілепокладання, що виникають на основі суспільно-історичної прак-

тики, соціального досвіду, всіх формоутворень культури (с. 11, 35, 107, 202, 270). Реалізація цього розуміння і його дальший розвиток стосовно розкриття функцій категорій в науковому пізнанні поєднані з розглядом наукового пізнання як соціально зумовленого процесу, суттєві характеристики якого породжуються як рівнем розвитку духовної і матеріальної культури, так і існуючою в ту чи ту історичну епоху системою практично-ціннісних орієнтацій (с. 5, 42, 49, 245, 289 та ін.) У цьому плані важливим у праці є подолання однобокостей екстеріалістського і інтерналістського підходів при теоретичній реконструкції процесу пізнання, розгляд категоріального ладу мислення у єдності його світоглядних і логіко-гносеологічних функцій. Категоріальний апарат наукового знання тим самим виступає «провідником» впливу соціокультурного контексту на розвиток природничонаукового пізнання.

Оскільки теоретична система знання виступає як вища форма пізнання щодо окремих понять і суджень, то виникає питання про специфіку саме теоретичного втілення категоріального апарата мислення: як і в чому реалізуються методологічні функції категорій щодо теорії як цілісного утворення, а не її окремих компонентів? Як показує В. Л. Храмова, відповідь на це питання передбачає співвіднесення кожної фундаментальної фізичної теорії не з окремими категоріями, а з їх певним чином пов'язаними сукупностями — структурно оформленими групами категорій — категоріальними структурами. У співвіднесенні з відповідними категоріальними структурами експлікується предметний зміст вихідних понять теорії (с. 204).

Автор докладно проаналізував функції категоріальних структур: експлікуючу, об'єктивну і формоутворюючу. Так, зокрема, специфіка об'єктивної функції пов'язується з тим, що, «якщо окрема категорія об'єктивує зміст судження, то групи категорій об'єктивують зміст теоретичних систем знання» (с. 220). Формоутворююча ж функція конкретної категоріальної структури полягає в тому, що, втілюючись у вихідних принципах теорії, вона визна-

* Храмова В. Л. Категоріальний синтез теоретичного знання. — Київ: Наук. думка, 1984. — 296 с.

чає межі семантичної галузі даної теорії, окреслює інтерпретаційне поле останньої і сприяє відбору верифікованих (у заданих межах) тверджень і тверджень гаданих, що не підлягають оцінці на істинність або хибність» (с. 227).

Власне кажучи, всі названі функції категоріальних структур виступають як різні, але пов'язані аспекти єдиної проблеми категоріального синтезу — синтезу чуттєвої різноманітності на основі категорій, який є кінцевим етапом процесу співвіднесення категоріального складу мислення з даними досвіду і практичної діяльності. Характеризуючи особливості категоріального синтезу на емпіричному і теоретичному рівнях наукового знання, В. Л. Храмова констатує, що на першому рівні категорій, організуючи і включаючи дані досвіду і практичної діяльності у мислення, виступають в органічній єдності з відповідними формами буття і об'єктами пізнання і практики.

Результатом цього рівня категоріального синтезу є побудова емпіричних понять, які розкривають пізнаваний предмет як явище. Але емпіричні поняття є не метою, а лише проміжним, хоча і необхідним моментом у теоретичному відтворенні суттєвих характеристик пізнаваних явищ. Основною відмінністю теоретичних понять як елементів теорії від емпіричних є їх системний характер. Тому одне теоретичне поняття не має в собі будь-якої верифікованої інформації про пізнаване явище. У підсумку категоріальні структури, які співвідносяться з теоретичною системою, а не з її окремими компонентами, втрачають безпосередній зв'язок з осягненим явищем, але замість цього «воно набувають певної самостійності щодо інших елементів концептуальної системи, виступаючи у вигляді конкретних понять» (с. 39).

У зв'язку з цією особливістю категоріального синтезу на теоретичному рівні категоріальні структури співвідносяться з предметом через системи, що розкривають їх конкретний зміст як понять, ідей і принципів. Цим зумовлюється та увага, яка в рецензованій праці приділяється специфіці втілення категоріальних структур через фундаментальні фізичні ідеї (класичний детермінізм, релятивізм, корпускулярно-хвильовий дуалізм та ін.). З одного боку, фундаментальна ідея постає як конкретне заомлення відповідної категоріальної структури, що передбачає усвідомлення цілєї, загальної орієнтації дослідження і завдань практичного перетворення світу. З другого боку, вона відображається у вихідних поняттях теорії і необхідно розгортається в чуттєво-наочну модель пізнаваного явища, дослідження якої дозволяє оцінити істинність тверджень даної теорії. В теоретичному природознавстві це передбачає втілення ідей в логіко-формальній і змістово-інтерпретаційній структурах теорії, знаходження адекватних математичних засобів її вираження, емпіричну верифікованість її семантичних інтерпретацій на ін.

Однак автор не абсолютизує ролі категоріальних структур у категоріальному синтезі теорії, докладно аналізуючи у книжці її інші його істотні компоненти: «вихідний стан знання в даній галузі дослідження, що опосередковує методологічну функцію категоріальної структури — ідеї і, відповідно, задає формулювання проблеми і попередній ескіз її розв'язання; структурність експериментальних даних, що потребують свого теоретичного осмислення, на решті, обрана логіко-математична дедуктивна схема, на рівні якої узагальнюється фізичний матеріал» (с. 286). Сюди ж треба залічити і принципи спостережуваності, регулятивне значення якого полягає у забезпеченні дійовості конкретного механізму поєднання категоріальних форм знання з об'єктивною реальністю, що досягається за рахунок передбачуваної цим принципом операціональної визначеності вихідних понять теорії.

Одним із достоїнств книжки є постановка і розв'язання не тільки питань, підпорядкованих проблемі категоріального синтезу, а й питань, які осмислюються тільки після розв'язання цієї стрижневої проблеми. Це стосується насамперед проблеми збагачення смислу окремих категорій у складі певних категоріальних структур у процесі піднесення від абстрактного до конкретного; питання про особливості функціонування категоріальних структур стосовно не тільки окремо взятої теорії, а й їх полісистемних утворень типу науководослідної програми; завдання категоріальної переорієнтації пізнавальних засобів у періоди наукових революцій та ін.

Природно, що не всі порушені у монографії питання дістали остаточне розв'язання. Зокрема, це стосується цікавого і майже не розробленого питання про подання категоріальних структур у мові математики. Воно заслуговує на особливий аналіз, оскільки в сучасній фізиці математичне опередметнення категоріальних структур мислення не має виключно формального характеру, а здатне до вираження їх об'єктивного змісту. Важливим є і дослідження механізму і способів наступності систем знання на рівні їх категоріальних структур. Враховуючи загальну спрямованість праці, хотілося б, щоб автор включив до аналізу і теоретичні системи знання, що визначають обличчя сучасного природознавства: фізику елементарних частинок і космологію. Тут заслуговують на особливу увагу категоріальні структури, центровані щодо категорій взаємодії і саморозвитку.

Загалом же рецензована праця є оригінальним дослідженням великого кола актуальних філософсько-світоглядних і логіко-методологічних проблем сучасної фізики. Даючи обґрунтовану їх розробку, вона, безперечно, викличе значний інтерес філософської громадськості.

Наші автори

- БИЧКО**
Ігор Валентинович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою історії філософії Київського держуніверситету
- БІЛОДІД**
Володимир Дмитрович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- БРАТКО**
Марина Олексіївна — кандидат філософських наук, завідувача науково-методичним кабінетом кафедри філософії ІПК викладачів суспільних наук при КДУ ім. Т. Г. Шевченка
- ГОНЧАРЕНКО**
Михайло Полікарпович — кандидат філософських наук, завідуючий кафедрою соціології Київського держуніверситету
- ГОРАК**
Ганна Іванівна — доктор філософських наук, професор Київського держуніверситету
- ЗЕЛІНСЬКИЙ**
Микола Юхимович — кандидат філософських наук, в. о. доцента Київського держуніверситету
- ІОВ**
Леонід Евальдович — кандидат філософських наук, доцент Ворошиловградського педінституту
- ЛИСЕНКО**
Олександр Якимович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою історичного матеріалізму Київського держуніверситету
- ЛУК**
Микола Іванович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- НАДОЛЬНИЙ**
Іван Федотович — доктор філософських наук, професор, декан філософського факультету Київського держуніверситету
- НЕБОЖЕНКО**
Віктор Сергійович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПАВЛОВ**
Василь Терентійович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою логіки Київського держуніверситету
- ПРИЯТЕЛЬЧУК**
Анатолій Олексійович — кандидат філософських наук, асистент Київського держуніверситету
- РІЗНИЦЬКИЙ**
Абрам Семенович — кандидат філософських наук, доцент Дніпропетровського гірничого інституту ім. Артема
- ТИХОНОВ**
Олександр Михайлович — науковий співробітник кафедри соціології Київського держуніверситету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Заступник головного редактора Ю. Д. ПРИЛЮК

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001 Київ, вул. Героїв Революції, 4.

Телефони: 29 38 78, 29 48 55.

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічні редактори Л. М. Кравченко, О. В. Дивуля

Коректор З. І. Соколюська

Здано до набору 05.07.81. Підп. до друку 23.08.81. БФ 26133. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 12,77. Тираж 1200 пр. Зам. 0-81.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ. № 5. СЕНТЯБРЬ—ОКТЯБРЬ, 1981. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка», Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкига». 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19